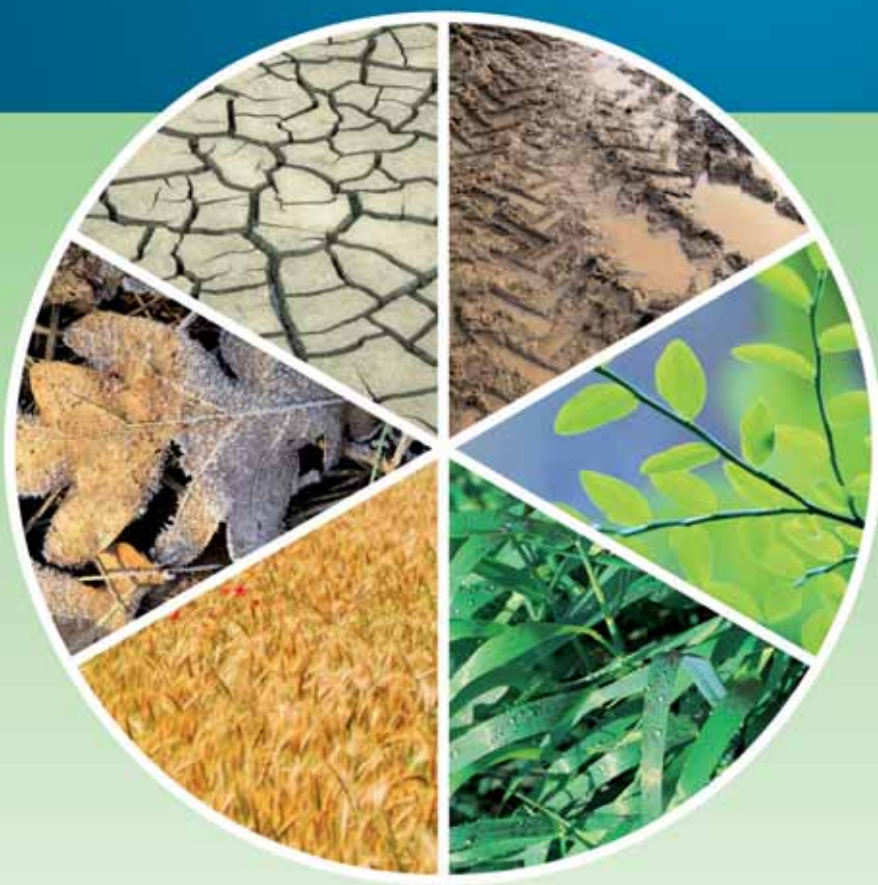

Landbouw-Economisch Bericht 2009

LEI

WAGENINGEN UR

Landbouw-Economisch Bericht 2009

Het LEI kent de werkvelden:

Internationaal beleid

Ontwikkelingsvraagstukken

Consumenten en ketens

Sectoren en bedrijven

Milieu, natuur en landschap

Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Internationaal beleid.

Referaat

Landbouw-Economisch Bericht 2009

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.)

Rapport 2009-047

ISSN 0169-3255

Prijs: 35 euro (inclusief 6% BTW)

228p., fig., tab.

Het Landbouw-Economisch Bericht 2009 biedt een verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. Tegen de achtergrond van de internationale en nationale economische en politieke ontwikkelingen, wordt ingegaan op ontwikkelingen in de landbouw en het landbouwbeleid in respectievelijk de wereld en de Europese Unie. Vervolgens staat de Nederlandse agrosector centraal, met aandacht voor consumptie en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Hierna wordt aandacht besteed aan het landelijk gebied, de landbouwmilieuproblematiek en de structuur van de agrosector. De publicatie wordt afgerond met een beschouwing over de inkomensontwikkelingen in de onderscheiden delen van het agrocomplex.

This report presents a survey of the economic state of Dutch agribusiness. First, attention is paid to general economic and political developments, followed by an overview of the changes in the EU policy for the agricultural sector. Next the report deals with the developments in the Dutch agricultural complex and food industry, followed by chapters describing changes in the Dutch rural area and environmental issues. Following a description of the production structure and production factors in agriculture, profitability and income formation in the various sub sectors are analysed. The complete report is only available in Dutch, a separate English summary is available.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Woord vooraf

Met het Landbouw-Economisch Bericht (LEB) biedt LEI Wageningen UR, in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), jaarlijks een breed verklarend overzicht van de gang van zaken in de Nederlandse agrosector. De opzet van deze jaargang volgt in grote lijnen die van vorig jaar, waarbij monitoring van ontwikkelingen wordt afgewisseld met diepgaander beschouwingen. Een terugkerend thema dit jaar in vrijwel alle hoofdstukken is de internationale kredietcrisis en de gevolgen hiervan voor de agrarische sector.

De totstandkoming van deze publicatie is begeleid door de Redactieadviesraad onder voorzitterschap van prof.dr.ir. G. Meester (LNV, Directie IZ). De andere leden van deze adviesraad zijn: drs. G.G. van Leeuwen (LNV, Directie Landbouw), drs. E.M. van Ditzhuijzen (LNV, Taskforce Economie), E. Klein MA (LNV, directie VD), ir. O.T.J. Stiekema (LNV, directie I&H), drs. G.A.M. van der Grind (LTO-Nederland), dhr. P. den Ouden (FNLI), ir. A. Sjaauw-Koen-Fa (Rabobank-Nederland) en prof.dr.ir. A.J. Oskam (Wageningen Universiteit en Research Centrum). De publicatie wordt gefinancierd uit het cluster Economisch perspectiefvolle agroketens (BO-03), thema Macrotrends.

Aan de behandeling van de onderwerpen is door veel LEI-medewerkers bijgedragen. De coördinatie van de werkzaamheden was in handen van ir. P. Berkhout (met dank aan dr.ir. H. Silvis), in samenwerking met drs. P. Roza, A.J. de Kleijn, dr. I.J. Terluin, A. Pronk, dr. J.W. Kuhlman, ir. C. van Bruchem, ing. M.J. Voskuilen en ing. W.H. van Everdingen. De sluitingsdatum van de teksten was medio mei 2009.

Een uitgebreide Engelstalige samenvatting van deze publicatie wordt afzonderlijk gepubliceerd.

Den Haag, juni 2009

De directeur,
prof.dr.ir. R.B.M. Huirne

Inhoud

Samenvatting	VI
1 Economische en politieke ontwikkelingen	1
1.1 Economische ontwikkelingen	1
1.1.1 Mondiaal en Europees	1
1.1.2 Nederland	7
1.2 Politieke en institutionele ontwikkelingen	12
1.2.1 Stand van zaken Doha-ronde en regionale handelsakkoorden	12
1.2.2 Internationale ontwikkelingen rond non-trade concerns	15
1.2.3 Overige internationale ontwikkelingen	17
1.2.4 Europese Unie	19
1.2.5 Nederland	21
<i>Agenda van de internationale landbouwpolitiek</i>	24
2 Internationale productie, markten en handel	25
2.1 Productie en prijsontwikkelingen	25
2.1.1 Productie in de wereld	25
2.1.2 Productie in de Europese Unie	28
2.1.3 Biologische landbouw	29
2.1.4 Productie biobrandstoffen	30
2.2 Ontwikkeling agrarische prijzen	31
2.3 Vooruitblik productie en prijzen	33
2.3.1 Mondiaal	33
2.3.2 Europese Unie	35
2.4 Beschikbaarheid land en water voor de landbouw	37
2.5 Handel in landbouwproducten	40
2.5.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel	40
2.5.2 Agrarische handel in de EU	41
2.5.3 Nederlandse agrarische handel	42
3 Landbouw in de EU	45
3.1 Gemeenschappelijk landbouwbeleid	45
3.1.1 Markt- en inkomensbeleid	45
3.1.2 EU-plattelandsbeleid	52
3.1.3 Het platteland van de EU in 2030	53
3.2 Beleid op het gebied van voedsel en dierenwelzijn	55
3.2.1 Voedsel	55
3.2.2 Diergezondheid en dierenwelzijn	56
3.3 Uitgaven landbouwbeleid	58
3.4 Productie- en inkomensontwikkeling EU-landbouw	60

4 De Nederlandse agrosector	63
4.1 Ontwikkeling van het agrocomplex	63
4.2 De rol van toeleveringen binnen het agrocomplex	66
4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie	67
4.3.1 Algemeen	67
4.3.2 Fusies en overnames	68
4.4 Concurrentiekracht voedingsmiddelenindustrie	71
<i>Risico's in de agrosector</i>	74
4.5 Groothandel	77
4.6 Detailhandel	78
4.7 Horeca en catering	82
4.8 Consumptie van voedings- en genotmiddelen	83
4.8.1 Algemeen	83
4.8.2 Biologische voeding	83
4.8.3 Kwaliteitsaspecten	84
4.9 Streekproducten	86
4.10 Ontwikkelingen in de agrarische keten	87
4.10.1 Aardappelkolom	88
4.10.2 Pluimveevlees	89
4.10.3 Bloembollen	90
5 Landelijk gebied	92
5.1 Beleid landelijk gebied	92
5.1.1 Wet ruimtelijke ordening	92
5.1.2 Investeringsbudget voor het landelijk gebied	94
5.2 Inrichting niet-grondgebonden landbouw	96
5.2.1 Agroparken	96
5.2.2 Ruimtelijk beleid en ontwikkelingen (glas)tuinbouw	97
5.2.3 Voortgang reconstructie zandgebieden	100
5.3 Natuur- en landschapsbeleid	102
5.3.1 Voortgang Ecologische Hoofdstructuur	102
5.3.2 Natura 2000 en de landbouw	103
5.3.3 Natuur- en landschapsbeheer door boeren	105
5.3.4 Agenda landschap	107
5.4 Landelijk gebied en waterbeleid	109
5.5 Multifunctionele landbouw	111
6 Landbouw en milieu	115
6.1 Algemeen	115
6.2 Gewasbescherming	118
6.3 Energie en broeikasgassen	122
6.3.1 Ontwikkeling emissies en broeikasgasbeleid	122
6.3.2 De agrarische sector als energieproducent	125
6.3.3 Glastuinbouw en energie	126
6.4 Mest en mineralen	128
6.5 Ammoniak	133

7 Structuur primaire land- en tuinbouw	138
7.1 Bedrijfsstructuur	138
7.1.1 Ontwikkeling aantal bedrijven	138
7.1.2 Structuurveranderingen	139
7.1.3 Toekomstige ontwikkelingen	142
7.1.4 Biologische landbouw	144
7.2 Arbeid	145
7.2.1 Ontwikkeling werkgelegenheid	145
7.2.2 Knelpunten arbeidsmarkt	147
7.3 Grond	148
7.3.1 Grondgebruik	148
7.3.2 Grondmarkt	149
7.3.3 Waterschapslasten	152
7.3.4 Pacht	153
7.4 Productierechten en toeslagrechten	155
7.4.1 Productierechten	156
7.4.2 Toeslagrechten	158
7.5 Diergezondheid en dierenwelzijn	159
7.5.1 Ontwikkeling aantal dieren	159
7.5.2 Diergezondheid	159
7.5.3 Dierenwelzijn	163
 8. Resultaat en financiering	 166
8.1 Toegevoegde waarde deelcomplexen	166
8.2 Sectorresultaat land- en tuinbouw	167
8.3 Bedrijfsresultaten land- en tuinbouwbedrijven	169
8.4 Bedrijfsresultaten naar bedrijfstype	175
8.4.1 Vergelijking van typen	175
8.4.2 Actuele resultaten per bedrijfstype	179
8.5 Balans en financiering	186
 Literatuur	 191
Begripsomschrijvingen	210
Medewerkers	214

Samenvatting

De internationale context van de agrosector

Na grote onrust op de financiële markten in de tweede helft van 2007, tekende zich in de loop van 2008 een ernstige, wereldwijde recessie af, die onder meer gepaard ging met een forse inkrimping van de internationale handel. Het ziet er naar uit dat de problemen zeker tot 2010 zullen voortduren, ondanks allerlei stimulerende maatregelen van de overheid. De recessie gaat niet voorbij aan de agrosector; deze heeft te maken met een kleinere groei van de export en dalende prijzen.

De onderhandelingen over een verdere liberalisering van de wereldhandel in het kader van de zogenaamde Doha-ronde zijn in de loop van 2008 vastgelopen. Een belangrijk breekpunt was de mogelijkheid voor ontwikkelingslanden om invoertarieven voor landbouwproducten te verhogen, wanneer de voedselzekerheid of de bestaanszekerheid van de eigen boeren in het gedrang zou komen. De zogenaamde non trade concerns blijven een zeer gevoelig punt in het internationale handelsoverleg. Het kabinet Balkenende-IV merkt onder meer dierenwelzijn aan als een urgent probleem in dit verband.

De sterke prijsstijging van veel agrarische producten op de wereldmarkt bereikte medio 2008 haar hoogtepunt. Dit werd gevolgd door een snelle daling, door een grotere productie en een afzwakkende vraag als gevolg van de economische crisis. De hoge voedselprijzen hebben het hongerprobleem versterkt en de doelstelling het aantal hongerigen tot 400 miljoen terug te brengen rond 2015 nog moeilijker bereikbaar gemaakt. Internationale organisaties hebben het afgelopen jaar verschillende maatregelen genomen om de ergste problemen op dit gebied te verzachten.

De jongste projecties van de wereldmarktprijzen voor 2017/18 komen heel wat lager uit dan die van een jaar geleden, vooral voor dierlijke producten. Die voor granen zijn slechts weinig verlaagd, mede vanwege de verwachte groei van de productie van biobrandstoffen. Deels als reactie op de hoge prijzen in 2007 bereikte de wereldgraanproductie in 2008 een recordniveau. Ook de productie van oliezaden en melk was groter dan in 2007, maar de suikerproductie kwam lager uit en de vleesproductie bleef ongeveer gelijk. De waarde van de wereldhandel in agrarische producten en voedingsmiddelen was in 2008 bijna 20% hoger dan in 2007, geheel dankzij hogere prijzen. Het aandeel van agrarische producten in de totale wereldhandel bedroeg in 2007 ruim 8%.

Landbouw en landbouwbeleid in de EU

In november 2008 bereikte de Raad van Landbouwministers een akkoord over de zogenaamde *Health Check*. Anders dan de Europese Commissie had voorgesteld, heeft de Raad besloten de publieke interventieregelingen voor onder meer granen, boter, melkpoeder en rundvlees op beperkte schaal te handhaven. In het voorjaar van 2009 is voor het eerst sinds drie jaar de interventie van boter en poeder weer opengegaan.

Een onderdeel van het akkoord is dat de melkquota tussen 2009 en 2013 ieder jaar met 1% worden verruimd. Verder wordt met ingang van 2012 alle steun ontkoppeld, behalve de zoogkoeien- en ooipremies. De bedrijfstoelagen worden voor bedrijven die meer dan 5.000 euro ontvangen in 2012 met 10% gekort, boven de 300.000 euro met 14%. Het extra geld mogen de lidstaten besteden aan onder meer groene energie en behoud van biodiversiteit, mits ze zelf ook een financiële bijdrage leveren. Ook mogen de lidstaten vanaf 2010 maximaal 10% van het budget voor de directe toeslagen gebruiken voor 'goede doelen' zoals steun voor milieuvriendelijke landbouw of dierenwelzijn. Dit sluit tot op zekere hoogte aan bij de visie van de Nederlandse minister van landbouw, waarin de huidige toeslagen op termijn kunnen worden vervangen door een systeem van gerichte beloning voor de maatschappelijke waarden die de landbouw levert, zoals de instandhouding van het landschap.

Mede door de verslechterde marktsituatie waren de uitgaven van het Europees landbouwbeleid in 2008, anders dan in het jaar daarvoor, iets hoger dan begroot. De EU-graanproductie nam in 2008 met ongeveer een kwart toe, waardoor de EU weer netto exporterend werd. De suikerproductie kwam onder invloed van de beleidsverandering lager uit en ook de vleesproductie ging omlaag. De melkproductie in de EU nam iets toe, maar bleef beneden het - iets verruimde - quotum. Hoewel de productiewaarde van de landbouw in de EU-27 in 2008 bijna 4% hoger was dan in 2007, gingen de agrarische inkomens gemiddeld genomen omlaag door hogere kosten. In het algemeen hebben de inkomens van de boeren in de nieuwe lidstaten zich de laatste jaren gunstiger ontwikkeld dan in de oude EU-15.

De Nederlandse agroketen

De toegevoegde waarde van het Nederlandse agrocomplex bedroeg in 2007 bijna 48 mrd. euro, 18% meer dan in 2001. Iets meer dan de helft hiervan hangt min of meer direct samen met de land- en tuinbouw in Nederland. De rest betreft verwerking etc. van buitenlandse grondstoffen, en hoveniersbedrijven en bosbouw. Tussen 2001 en 2007 verminderde de werkgelegenheid van het agrocomplex met 6% tot ongeveer 670.000 arbeidsjaren.

De Nederlandse uitvoer van agrarische producten en voedingsmiddelen bedroeg in 2008 ruim 64 mrd. euro, 10% meer dan het jaar daarvoor. De agrarische invoer nam met 16% toe tot ruim 41 mrd. euro. Het agrarisch handelssaldo bleef gelijk. De voedings- en genotmiddelenindustrie is met 4.500 ondernemingen, ruim 150.000 arbeidskrachten en een omzet van bijna 57 mrd. euro in 2006 de grootste bedrijfstak binnen de industrie. Ongeveer een derde van de agrarische productiewaarde wordt gebruikt als input voor de V&G-industrie. Als gevolg van de financiële crisis was het aantal fusies en overnames in deze bedrijfstak in 2008 aanzienlijk lager dan in de jaren daarvoor. Spraakmakend was vooral de overname van het Schotse bedrijf Grampian door VION, dat daarmee het grootste varkensvleesconcern van Europa werd.

Het marktaandeel van de supermarkten in de verkopen van voedings- en genotmiddelen neemt al jaren toe ten koste van de speciaalzaken. Die trend zette zich in 2008 voort: de omzet van de supermarkten groeide met 7,5%, maar die van de speciaalzaken daalde met ruim 2%. In Nederland hebben de twee grootste supermarktketens (Albert Heijn en Schuitema) samen bijna de helft van de markt in handen.

De laatste jaren neemt de aandacht voor gezond(er) eten toe. Zo is in 2008 een actieplan ontwikkeld om de hoeveelheid zout in de voeding terug te dringen. Ook zijn de afgelopen jaren enkele gezondheidslogo's geïntroduceerd, die vrij goed zijn aangeslagen. De afzet van streekproducten, die vaak gekocht worden bij boerderijwinkels en dergelijke, vertoont de laatste jaren een duidelijke groei. De afzet van biologische voedingsmiddelen groeide in 2008 met 12% en kwam met ruim 580 mln. euro op 2,1% van de totale bestedingen voor voedingsmiddelen. In verschillende EU-landen (Denemarken, Oostenrijk, Duitsland) is het aandeel van de biologische voedingsmiddelen aanzienlijk hoger dan in Nederland.

Landbouw en landelijk gebied

De provincies spelen een hoofdrol bij het nieuwe plattelandsbeleid, waarvan de contouren zijn aangegeven in de Wet Inrichting Landelijk gebied (WILG). In bestuursovereenkomsten met het Rijk is vastgelegd welke doelstellingen, onder meer op het gebied van natuur, landschap en milieu, de provincies in de periode 2007-2013 moeten realiseren. Daarvoor is 3,8 mrd. euro beschikbaar, waarvan ongeveer twee derde wordt aangewend voor natuur en ongeveer een vijfde voor recreatie. Provinciale ambtenaren vinden de bestuursovereenkomsten vaak te gedetailleerd en betwijfelen of de voorziene cofinanciering door waterschappen en gemeenten voldoende van de grond zal komen.

Er is een toenemende spanning tussen (de zorg over) de verdwijning en versnippering van waardevolle landschappen en natuurgebieden enerzijds, en de noodzakelijke schaalvergroting van landbouwbedrijven anderzijds. Agroparken, waarop de intensieve veehouderij wordt geconcentreerd, worden wel gezien als een belangrijke oplossingsrichting voor dit probleem. Op zulke parken kunnen kringlopen beter gesloten worden dan bij verspreide bedrijven. Er blijkt echter vaak veel maatschappelijke weerstand te zijn tegen initiatieven op dit gebied, onder meer vanwege het industriële karakter ervan. De groei van de (glas)

tuinbouw wordt voor een belangrijk deel geconcentreerd in vijf zogenaamde greenports en een aantal regionale tuinbouwlocaties. De reconstructie van (de intensieve veehouderij in) de zandgebieden loopt niet in alle betrokken provincies even goed.

De totstandkoming van de Ecologische Hoofdstructuur, die in 2007 met bijna 4.500 ha werd uitgebreid, blijft achter bij de doelstelling, vooral doordat het particulier natuurbeheer trager toeneemt dan beoogd. De oppervlakte met agrarisch natuurbeheer is in 2008 ingekrompen.

Het eerste Nationaal Waterplan (NWP) is in december 2008 in ontwerp verschenen en beschrijft de hoofdlijnen van het nationale waterbeleid. Het NWP gaat onder meer over waterkwaliteit en waterveiligheid; volledige realisatie van alle doelen kan van grote invloed zijn op de productiemogelijkheden van de agrarische sector.

Landbouw en milieu

Volgens de OESO is de milieudruk van de Nederlandse landbouw in de periode 1990-2004 sterker afgenomen dan in de meeste andere OESO-landen. Zo is in Nederland het verbruik van chemische middelen met ruim 50% verminderd, tegen 5% in de hele OESO. De vermindering van de milieudruk ging gepaard met stijgende milieukosten voor de sector, die in 2002 een hoogtepunt bereikten. Daarna trad een daling op. De landbouw draagt - met in 2007 ongeveer 315 mln. euro - meer dan evenredig bij aan de groene belastingen, vooral door de heffingen op energie.

Na jaren van daling neemt het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen de laatste jaren weer toe. De milieubelasting door deze middelen is sterk verminderd door beperkende maatregelen bij het spuiten en door toepassing van minder milieu-belastende middelen. Het staat nog niet vast dat de doelstellingen van het in 2003 tussen overheid en bedrijfsleven afgesloten convenant allemaal tijdig - in 2010 - worden gehaald.

In de periode 1995-2003 is de emissie van broeikasgassen door de agrarische sector met een kleine 20% verminderd, maar de laatste jaren is sprake van een stabilisatie. Volgens het in 2008 na moeizame onderhandelingen afgesloten *Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren* moet de uitstoot van broeikasgassen door de agrosector in 2020 met 30% verminderd zijn ten opzichte van 1990. Het ziet ernaar uit dat het bereiken van deze doelstelling stevige inspanningen vereist. Het convenant kent aan de agrarische sector een belangrijke rol toe bij de productie van duurzame energie, onder meer door covergisting van mest. De CO₂-emissie van de glastuinbouw daalt de laatste paar jaar sterk. Deze sector is door toepassing van warmte-krachtkoppeling inmiddels netto leverancier van elektriciteit geworden.

De mineralenoverschotten zijn sinds het midden van de jaren tachtig aanzienlijk verminderd, maar nemen de laatste jaren niet meer af. Tegelijk vertoonde de nitraat-concentratie van het grondwater een dalende lijn. De desbetreffende doelstelling van de EU-nitraatrichtlijn komt dichterbij. Voor fosfaat zijn de doelstellingen veel moeilijker

te realiseren omdat de afgelopen decennia veel fosfaat is opgehoopt in de bodem. Biologische melkveebedrijven gaan aanzienlijk efficiënter met mineralen om dan gangbare bedrijven.

De emissie van ammoniak is sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer gehalveerd, maar daalt de laatste jaren niet verder. De doelstelling voor 2010 lijkt haalbaar, maar verdergaande reductiedoelstellingen zijn moeilijker te realiseren.

Structuur van de land- en tuinbouw

Het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven daalde tussen mei 2007 en mei 2008 met 2,1% tot 75.160. Dat was minder dan voorheen, maar in de glastuinbouw was juist sprake van een snelle vermindering (-7,8%). Binnen de landbouw lijkt een soort tweedeling te ontstaan: enerzijds kleinere bedrijven (beneden 40 nge) waarop het grootste deel van het inkomen elders wordt verdiend, anderzijds grote bedrijven van meer dan 100 nge. De groep daartussen wordt snel kleiner. Het aantal biologische land- en tuinbouwbedrijven is in 2008, na enkele jaren van daling, toegenomen en het biologische areaal kwam voor het eerst boven 50.000 ha.

In 2008 had nog maar 27% van de bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder een opvolger; in 2004 was dat nog 33% en in de 15 jaar daarvoor schommelde het rond 40%. Vooral in de tuinbouw en de intensieve veehouderij is de animo om het bedrijf over te nemen sterk afgenomen, maar in de melkveehouderij handhaaft het opvolgingspercentage zich boven 50%. Mede op grond van de opvolgingssituatie wordt verwacht dat er in 2020 nog zo'n 50.000 bedrijven over zullen zijn.

In 2008 bood de land- en tuinbouw werk aan ongeveer 227.000 personen, wat iets meer was dan een jaar tevoren. Verwacht wordt dat de agrosector in de toekomst te maken krijgt met een schaarste aan geschikte arbeidskrachten, mede doordat het imago van deze sector bij jongeren tamelijk negatief is.

Sinds 1872 is de reële prijs - dus gecorrigeerd voor inflatie - van boerderijen met 0,8% per jaar gestegen. Sinds 1950 steeg de reële prijs met meer dan 3% per jaar. Onder meer de schaalvergroting in de landbouw was daarop van invloed. In 2006 en 2007 zijn de grondprijzen sterk gestegen, maar in 2008 kwam daar een eind aan. Het aandeel van wettelijke gereguleerde pacht in het totale areaal is verminderd van 44% in 1975 tot 20% in 2008. Niet-reguliere pachtvormen, zoals eenmalige pacht en geliberaliseerde pacht, nemen de laatste jaren in omvang toe.

De rundveestapel is in 2007/8 na jaren van inkrimping, weer iets gegroeid, in samenhang met de verruiming van de melkquota. De varkens- en de pluimveestapels vertoonden eveneens een uitbreiding, na een periode van dierziekten en opkoop-regelingen. Het gebruik van antibiotica in de Nederlandse veestapel vertoont de laatste jaren een stijgende lijn en is hoog in vergelijking met andere landen. Vooral vanwege toenemende resistentie wordt getracht deze lijn om te buigen.

Resultaten van sector en bedrijven

De bruto productiewaarde van de Nederlandse land- en tuinbouw was in 2008 bijna 3% hoger dan in 2007, vooral dankzij een groter volume (2,5%). Globaal gesproken werden plantaardige producten goedkoper en veehouderijproducten duurder. De waarde van de aangekochte productiemiddelen nam met 9% toe, grotendeels door hogere prijzen van veevoeder, energie en kunstmest. Samen met iets hogere afschrijvingen, hogere rentekosten en een toename van de bedrijfstoelagen resulteerde dit in een ongekend sterke daling van het gezamenlijke inkomen van de agrarische zelfstandigen en hun gezinsleden van ongeveer 35% tot minder dan 1,7 mrd. euro.

Het gemiddelde inkomen uit bedrijf van de boeren en tuinders uit het Informatienet van LEI-WUR bedroeg in 2007 bijna 40.000 euro per onbetaalde arbeidsjaareenheid (aje), dat is ruim 57.000 euro per bedrijf. In 2008 daalde het naar minder dan 23.000 euro per aje, ruim 32.000 euro per bedrijf. Zo'n sterke terugval heeft zich niet eerder voorgedaan. Het belang van het inkomen van buiten het bedrijf neemt geleidelijk toe. In 2008 ging het hierbij om bijna 20.000 euro per bedrijf, evenveel als in 2007, zodat het totale inkomen gemiddeld uitkwam op ruim 50.000 euro.

Ongeveer drie kwart van de land- en tuinbouwbedrijven ontving in 2007 een bedrijfs-toeslag. Bijna 30% van de bedrijven kreeg een toeslag van minder dan 10.000 euro; op deze bedrijven maakten de toeslagen meer dan de helft van het inkomen uit bedrijf uit. Ongeveer 4% kreeg meer dan 50.000 euro aan toeslagen, gemiddeld ruim 35% van hun inkomen uit bedrijf.

In 2008 is zowel in de melkveehouderij als in de akkerbouw het inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje ongeveer gehalveerd ten opzichte van het gunstige niveau van 2007. In de varkenshouderij deed zich in 2008 weliswaar een fors herstel voor, maar toch bedroeg het inkomen uit bedrijf maar 8.000 euro per onbetaalde aje. Vooral door hogere voerprijzen gingen de inkomens uit bedrijf per onbetaalde aje in de pluimveehouderij sterk omlaag; van de vleeskuikenhouders was het gemiddeld zelfs negatief. Op de vleeskalverenbedrijven bleef het ongeveer gelijk. In de glastuinbouw daalde het gemiddelde inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje van bijna 40.000 euro in 2007 tot 9.000 euro in 2008, vooral door duurdere productiemiddelen. Het gemiddelde inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje van de champignon telers halveerde van 2007 op 2008 bijna, en dat van de opengrondsgroentelers ruimschoots. De bloembollentelers zagen hun inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje in 2008 gemiddeld negatief worden. In de fruitteelt en de boomkwekerij bleven de inkomens uit bedrijf per onbetaalde aje gemiddeld redelijk op peil.

De balanswaarde van de land- en tuinbouwbedrijven bedroeg begin 2008 gemiddeld bijna 2 mln. euro en liep uiteen van ruim 1,5 mln. euro op de varkensbedrijven tot 2,8 mln. euro op de glastuinbouwbedrijven. Het rendement van het eigen vermogen van alle land- en tuinbouwbedrijven was in de periode 2003-2007 negatief en kwam uit op -0,8%.

Economische en politieke ontwikkelingen

1

Kernpunten:

- kredietcrisis veroorzaakt diepe wereldwijde recessie
- economische verwachtingen voor 2009 en 2010 somber en onzeker
- groei Nederlandse economie in 2008 hoog vergeleken met rest van eurogebied
- daling eurokoers gunstig voor Europese export
- Nederlandse landbouw- en voedingsmiddelensector ook getroffen door crisis
- Doha-ronde voorlopig mislukt
- biljoenen dollars ter stimulering van wereldeconomie
- Verdrag van Lissabon bijna goedgekeurd
- Nederland trekt 50 miljoen euro uit voor duurzame landbouw

1.1 Economische ontwikkelingen

Deze paragraaf beschrijft de belangrijkste macro-economische ontwikkelingen, zowel op internationaal als op nationaal niveau. Samen met §1.2, die belangrijke politieke ontwikkelingen bespreekt, vormt het een algemeen kader voor de meer gespecialiseerde hoofdstukken die hierop volgen. De nadruk ligt op een terugblik over de periode voorjaar 2008 tot voorjaar 2009, met hier en daar beperkte bespiegelingen over verwachte ontwikkelingen één tot twee jaar vooruit. De beschrijving van algemene economische ontwikkelingen en verwachtingen leunt sterk op het recent verschenen *Centraal Economisch Plan 2009* van het Centraal Planbureau (CPB, 2009a).

1.1.1 Mondiaal en Europees

De ontwikkeling van de wereldeconomie stond het afgelopen jaar in het teken van de kredietcrisis. Na de onrust op de financiële markten in de tweede helft van 2007, tekende zich in de loop van 2008 een ernstige economische recessie af, die zich vrij snel verspreidde. Eind vorig jaar leidde dit tot een scherpe daling van de mondiale bestedingen, productie en internationale handel. De gemiddelde economische groei van 3,1% was duidelijk minder dan de groei van 5% in 2006 en 2007 (tabel 1.1).

Voor 2009 verwacht het CPB een daling van het totale Bruto Binnenlands Product (BBP) met 1,3%. Het verdere verloop van de financiële crisis en de economische recessie zijn ongewis. De situatie op de financiële markten is nog steeds moeilijk en onzeker,

Tabel 1.1

Groeï van het BBP-volume (in % per jaar) naar regio, 2006-2010

Gebied	2006	2007	2008 (v)	2009 (p)	2010 (p)
Wereld ^a	5,1	5,0	3,1	-1,3	2,0
Hoogontwikkelde economieën ^b	2,8	2,7	1,0	-2,0	1,1
w.v. eurogebied ^a	2,9	2,7	0,8	-3,3	0,0
Japan ^a	2,1	2,4	-0,7	-5,3	0,5
Verenigde Staten ^a	2,8	2,0	1,1	-3,5	1,0
Opkomende economieën ^b	7,9	8,3	6,3	3,3	5,0
w.v. Rusland ^b	6,7	8,1	6,2	-0,7	1,3
Azië (exclusief Japan) ^b	9,2	10,6	7,8	5,5	6,9
w.v. China ^b	11,1	13,0	9,0	6,7	8,0
India ^b	9,7	9,3	7,3	5,1	6,5
Latijns-Amerika ^b	5,2	5,7	4,6	1,1	3,0
w.v. Brazilië ^b	5,5	5,7	5,8	1,8	3,5
Afrika ^b	5,5	6,2	5,2	3,4	4,9
Midden-Oosten ^b	5,5	6,4	6,1	3,9	4,7

Voor alle tabellen geldt: v = voorlopig, r = raming, p= prognose.

^a Bron: CPB (2009a);^b bron: IMF (2009).

terwijl de valutamarkten zich kenmerken door grote volatiliteit. Vooralsnog keren de genomen en de voorgenomen stimuleringsmaatregelen het recessietij niet.

De kredietcrisis ontstond op de Amerikaanse markt voor risicovolle woninghypotheken, toen op deze hypotheken door betalingsachterstanden fors moest worden afgeschreven. De financiële structuur en de meting van financiële betrouwbaarheid bleken ernstige zwaktes te hebben, waardoor veel banken in moeilijkheden kwamen en financiering van nieuwe kredieten moeilijk werd. Het faillissement van de Amerikaanse investeringsbank Lehman Brothers in september 2008 heeft de onrust op de financiële markten sterk vergroot. De kredietcrisis leidde tot een vermindering van de groei van het Amerikaanse BBP van 2% in 2007 naar 1,1% in 2008, terwijl voor 2009 een daling van 3,5% wordt verwacht (CPB, 2009a). In 2010 zijn de problemen waarschijnlijk zover opgelost dat een groei van 1% wordt verwacht. In haar recente World Economic Outlook voorspelt het Internationaal Monetair Fonds (IMF) voor de Verenigde Staten (VS) een iets minder sterke krimp van 2,8% in 2009 (IMF, 2009). De lagere groei in de VS was een belangrijke oorzaak van de mondiale groeivertraging in 2008 (tabel 1.1). Het groeitempo van de wereldhandel is volgens voorlopige cijfers fors teruggefallen, van 7,2% in 2007 tot 0,8% in 2008 (zie ook tabel 1.3). Voor 2009 wordt zelfs een krimp van 3,8% verwacht.

De afname van de wereldhandel is niet alleen een gevolg van de daling van de economische groei in de wereld, maar ook van de afgenomen mogelijkheden tot het verkrijgen van exportkrediet als gevolg van de kredietcrisis. Zo had de Japanse

economie sterk te lijden van de daling van de Amerikaanse vraag naar auto's, die nog versterkt werd door de appreciatie van de yen ten opzichte van de dollar. Ook in het eurogebied viel de groei het afgelopen jaar sterk terug, waardoor het ver onder het langjarig groeigemiddelde van circa 2% uitkwam. In de meeste opkomende economieën tekende zich eveneens een terugval in de groei van het BBP af, zij het dat de groei-vermindering bescheiden bleef. Een belangrijke factor daarin was dat de Chinese en Indiase economieën nog goed bleven presteren. In de rest van Azië liep de groei echter sterk terug. Brazilië lijkt vooralsnog de enige opkomende economie die haar groei-prestatie vorig jaar wist te consolideren. De exporteurs van olie en grondstoffen (waaronder het Midden-Oosten, Rusland en Brazilië), die recent nog profiteerden van de forse prijsstijgingen op de internationale markt, krijgen door de recessie te maken met zowel dalende prijzen als volumes.

Om de recessie te bedwingen hebben de G20-landen, met de VS voorop, grote stimuleringsplannen aangekondigd. In 2008 werd ter bezwering van de financiële crisis al een injectie ter grootte van 0,5% van het mondiale BBP gegeven. Deze injectie was vooral bedoeld om banken te redden en had daardoor geen directe vraagverhoging tot gevolg. Het voorkwam wel instorting van het financiële systeem met alle desastreuze gevolgen van dien. Op de G20-top begin april 2009 is afgesproken om met een gezamenlijke injectie van 250 mrd. dollar (onder andere kortetermijnleningen) de economische groei en de wereldhandel te stimuleren. Andere afspraken van de G20 betreffen onder meer een verscherping van het toezicht op financiële instellingen en een hervorming van de structuur van het Internationaal Monetair Fonds (IMF), waarbij opkomende economieën en ontwikkelingslanden een grotere stem krijgen. Ook is afgesproken om de financiering van het IMF te verdrievoudigen naar 750 mrd. dollar.

Onenigheid bleef echter bestaan over de mate waarin overheden de economie moeten stimuleren. De VS zijn voorstander van nog meer stimuleringsmaatregelen, terwijl de EU liever eerst afwacht wat de al gedane investeringen zullen opleveren. In totaal is tijdens de G20-top 1,1 biljoen dollar (2% van het BBP) toegezegd, maar alle overheden en centrale banken over de hele wereld zullen in 2009 in totaal 5 biljoen dollar in de wereldeconomie pompen (ICTSD, 2009a). Een belangrijk deel van die bestedingsimpuls door de overheden zal leiden tot een hogere vraag. Multipliereffecten zullen die vraagimpuls nog versterken. Voor 2010 is een minder groot pakket aan stimuleringsmaatregelen gepland dan dit jaar (1,5% van het BBP).

Europese economie in recessie

De economische groei van het eurogebied viel in 2008 een stuk terug, naar 0,7% ten opzichte van 2,7% in het jaar daarvoor (tabel 1.1 en 1.2). In het vierde kwartaal van 2008 kromp het BBP-volume met 1,5% ten opzichte van het voorafgaande kwartaal. Dat illustreert niet alleen de snelle verslechtering van de conjunctuur in de tweede helft van 2008, maar ook de ernst: het ging om de grootste krimp sinds vijftig jaar.

Tabel 1.2		Prognose (%) van economische groei, inflatie en werkloosheid in de EU, 2008-2010							
	Economische groei ^a			Inflatie ^b			Werkloosheid ^c		
	2008 (v)	2009 (p)	2010 (p)	2008 (v)	2009 (p)	2010 (p)	2008 (v)	2009 (p)	2010 (p)
Eurogebied ^d	0,7	-4,1	-0,3	1,8	1,6	0,7	7,5	10,1	11,7
Duitsland	1,0	-5,3	0,2	2,8	0,6	0,5	7,3	8,9	11,6
Frankrijk	0,7	-3,3	-0,1	3,2	0,4	0,6	7,4	9,9	10,9
Verenigd Koninkrijk	0,7	-3,7	-0,2	3,6	2,0	1,7	5,7	7,7	9,5
Italië	-1,0	-4,3	-0,4	3,5	0,7	0,7	6,8	9,2	10,7

a Reële groei BBP volume;
b consumentenprijsindex CPI;
c in procenten van de beroepsbevolking;
d door andere bron wijkt de economische groei voor het eurogebied iets af van de groeicijfers in tabel 1.1.

Bron: OESO (2009).

Zowel de productie als de bestedingen vielen terug. Illustratief is de aanschaf van auto's die in 2008 ongeveer 20% lager was dan in 2007. Ook de handel en de investeringen namen af.

Een aantal indicatoren, waaronder het consumenten- en producentenvertrouwen en het aantal orders in portefeuille, wijst erop dat de neergaande conjunctuur in ieder geval in 2009 nog zal voortduren. Er wordt een verdere daling van de binnenlandse consumptie verwacht als gevolg van de dalende werkgelegenheid. Ook de uitvoer van het eurogebied zal als gevolg van de zware recessie elders in de wereld naar verwachting verder afnemen. Naast de al genoemde conjunctuureffecten spelen de effecten van vermogensverliezen en de aanscherping van de kredietvoorwaarden een negatieve rol. Voor 2009 wordt in het eurogebied een nominale daling van de huizenprijzen verwacht. Deze daling alsook de onderuitgaande aandelenkoersen zorgen voor vermogensverliezen die een drukkend effect op de consumptie hebben. Het CPB verwacht dat in een aantal landen (met name Ierland en Spanje en in mindere mate ook Frankrijk) de woningmarktcrisis tot een daling van de investeringen in woningen zal leiden. Dit jaar wordt een krimp verwacht van het BBP in het eurogebied van ruim 3% (tabel 1.1). De OESO (zie tabel 1.2) en het IMF (2009) gaan zelfs uit van een krimp van ruim 4%.

Omvangrijk pakket om economie te stimuleren

Tegenover de hierboven geschetste negatieve impulsen op de bestedingen en de uitvoer, staan positieve impulsen vanwege het aangepaste macro-economische beleid, dat voor het eerst sinds jaren in alle eurolanden weer een Keynesiaans stimuleringskarakter heeft. De Europese Commissie (EC) schatte in januari 2009 de omvang van de voorgenomen stimuleringspakketten voor dit jaar op circa 1% van het BBP, terwijl men voor 2010 een impuls van 0,5% verwacht. Sinds januari 2009 zijn in diverse eurolanden nog weer extra maatregelen aangekondigd, het is moeilijk de precieze omvang daarvan vast te stellen.

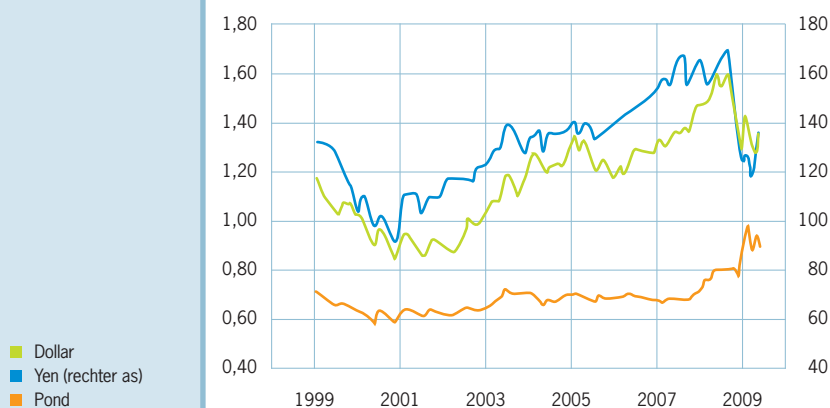
De aard van de genomen maatregelen verschilt per land. Zo ondersteunen landen die met grote problemen op de huizenmarkt hebben te kampen (Spanje en het VK) vooral deze sector, terwijl bijvoorbeeld in Frankrijk en Duitsland een deel van de steun is gericht op de auto-industrie. Deze maatregelen zullen positief uitwerken op de bestedingen in het eurogebied, al blijft vanwege de timing en de aard van de uitgaven een inschatting van de effecten heel lastig. Het ruime monetaire beleid dat momenteel wordt gevoerd en de nog geplande liquiditeitsinjecties door de Europese Centrale Bank zijn belangrijke voorwaarden voor het herstel, maar leiden ook tot een verzwakking van de euro (figuur 1.1). Deze verzwakking is overigens gunstig voor de Europese export.

Voor een werkelijk herstel zal de financiële sector verder op orde moeten komen voordat de kredietverlening weer optimaal functioneert. De huidige hoge risicopremie voor bedrijfskredieten zal nog enige tijd invloed hebben op de investeringsmogelijkheden voor bedrijven, terwijl deze door de recessie toch al niet erg geneigd zijn tot investeren. Dit geldt met name voor riskantere investeringen; daarmee dreigen ook investeringen in onderzoek en ontwikkeling en daarmee de langetermijngroei van de productiviteit belemmerd te worden.

De recessie leidt volgens CPB-projecties tot een daling van de kerninflatie in het eurogebied van 2,4% in 2008 (hoger dan de werkelijke inflatie van 1,8% doordat de laatste beïnvloed werd door de dalende grondstoffenprijzen), tot 1% in 2009 en 0,5% in 2010 (zie ook tabel 1.2). De werkloosheid zal in 2009 fors stijgen met 2,6 procentpunten en daar komt waarschijnlijk in 2010 nog ruim 1,5 procentpunt bij, ondanks een waarschijnlijk nauwelijks dalende productie. Werkloosheid reageert altijd vertraagd op de economische groei. De Oost-Europese landen hebben extra te lijden onder de huidige crisis. Ze zijn niet

Figuur 1.1

Ontwikkeling wisselkoersen ten opzichte van de euro, 1999-2009

Bron: DNB.

alleen sterk afhankelijk van exporten, maar ook van buitenlandse investeerders die risico durven te nemen in nieuwe markten in landen met grote tekorten op de lopende rekening (CPB, 2009a). Door de kredietcrisis is de bereidheid om risico te nemen echter sterk afgenomen. De lagere investeringen en verminderde uitvoer van de Oost-Europese landen leidt tot wisselkoersdalingen die de schulden en renteverplichtingen in die landen verhogen en daarmee de situatie verergeren. Het BBP in de Baltische staten neemt daardoor relatief sterk af. Vergelijkbare problemen spelen ook in Ierland, waar de economie sterk gegroeid is door buitenlandse investeringen.

Hoge prijzen voor olie en grondstoffen zijn voorbij

De uitbundige stijging van de olie- en grondstoffenprijzen in 2007 en gedeeltelijk ook nog in 2008 is verleden tijd. Er worden voor 2009 forse prijsdalingen verwacht, ook voor voedings- en genotmiddelen (tabel 1.3). Tussen juni 2006 en juni 2008 verdubbelden de dollarprijzen voor voedselproducten nog. In de zes maanden daarna daalden ze, mede door de recessie en meevallende graanoogsten, met circa 35%. In diezelfde periode daalden de prijzen van metalen met 43%. Daarmee werden de prijsstijgingen van een jaar eerder min of meer gecorrigeerd. Voor de landbouwsector is dit overigens een ongunstige ontwikkeling omdat ook de opbrengstprijzen daarmee onder druk staan. De olieprijs bereikte in maart 2008 een recordhoogte van bijna 110 dollar per vat Brent-olie en komt voor 2008 als geheel gemiddeld op bijna 97 dollar per vat uit. De prijs ligt voorjaar 2009 rond 40 dollar per vat en zal in 2009 waarschijnlijk rond dit niveau blijven.

Tabel 1.3

Kerngegevens wereldmarkt, 2006-2010

	2006	2007	2008 (v)	2009 (p)	2010 (p)
Mutaties t.o.v. voorgaande jaren (in %)					
Wereldhandelsvolume goederen	9,5	7,2	0,8	-3,8	0,0
Wereldhandelsprijs (euro's)	4,3	-1,7	4,2	-5,0	-2,3
w.v. grondstoffen exclusief energie (HWWI)	25,6	7,8	4,9	-22,0	0,0
w.v. voedings- en genotmiddelen	8,5	18,2	-14,9	-15,8	7,2
industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	-12,1	10,5	-12,6	1,4	22,2
Relatieve arbeidskosten Nederland t.o.v. concurrenten ^a	-4,1	-2,7	3,1	-0,2	-6,5
Niveaus					
Eurokoers (dollar per euro)	1,26	1,37	1,47	1,32	1,32
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	65,2	72,5	96,9	44,0	44,0
Korte rente eurogebied	3,1	4,3	4,6	1,5	2,0
Korte rente Verenigde Staten	5,2	5,3	3,0	1,0	1,5

a Verwerkende industrie.

Bron: CPB (2009a).

Economische verwachtingen voor 2009 en 2010

De economische verwachtingen voor 2009 en 2010 zijn tamelijk ongunstig en met veel onzekerheid omgeven over de afloop van de kredietcrisis en de invloed van de stimuleringsprogramma's. De economie van de VS zit in een recessie, daarin gevolgd door Japan en de economieën in het eurogebied. Hoewel de opkomende (Aziatische) economieën zich nog redelijk staande houden, zullen ook zij de komende tijd de negatieve gevolgen van de recessie ondervinden. Het IMF en de OESO hebben recent (april 2009) hun groei prognoses voor 2009 naar beneden bijgesteld. Zo werd door het IMF (2009) de voorspelling van de groei van de wereldhandel voor 2009 met maar liefst 4,8 procentpunt verlaagd ten opzichte van de eerdere voorspelling uit september 2008. De voorspellingen voor 2010 zien er gunstiger uit, maar zijn in hoge mate onzeker. Dat hangt deels samen met de onduidelijkheid over de impact van de aangekondigde stimuleringspakketten (OESO, 2009), maar meer nog met het herstel in de financiële sector. Er is nog steeds veel onduidelijkheid over de vitaliteit van het financiële systeem, die verhindert dat financiële instellingen hun functie voor de economie (kredietverlening) naar behoren oppakken. Op dit moment werkt de onderlinge afhankelijkheid van de financiële en reële sectoren in de economie eerder drukkend dan stimulerend.

1.1.2 Nederland

Voor de Nederlandse economie lijkt 2008 nog een relatief redelijk jaar (tabel 1.4). De economische groei van 2,0% lag ruim boven het gemiddelde van 0,8% in het eurogebied (tabel 1.1). De gunstige groei was echter voor een deel het gevolg van 'statistische overloop' van de groei eind 2007. Al sinds het tweede kwartaal van 2008 was sprake van krimpende bedrijvigheid (CBS, 2009). Daarmee belandde de Nederlandse economie in een recessie. De vooruitzichten verslechterden in 2008 in recordtempo. Hoewel in de *Macro Economische Verkenning 2009* al rekening werd gehouden met groeivertraging - er werd voor 2009 nog een groei voorspeld van 1,25% - wordt zes maanden later in het *Centraal Economisch Plan 2009* (CPB, 2009a) een krimp van het BBP met 3,5% voorspeld (tabel 1.4). Sinds de grote depressie in de jaren dertig is een dergelijke grote krimp niet meer voorgekomen. Het IMF (2009) voorspelt een nog sterkere krimp van 4,8%. Het CPB zit mogelijk dus nog wat aan de optimistische kant.

De Nederlandse economie heeft een relatief grote financiële sector en kreeg harde klappen te verwerken als gevolg van de internationale kredietcrisis. De doorwerking naar de reële economie verloopt echter vooral via het kanaal van de wereldhandel. Voor een kleine open economie, zoals de Nederlandse, is dit een grote negatieve schok. Ruwweg een derde van het Nederlandse BBP wordt direct of indirect bepaald door ontwikkelingen in het buitenland. De voor Nederland relevante wereldhandel

Tabel 1.4

Kengetallen van de Nederlandse economie, 2006-2010

	2006	2007	2008 (v)	2009 (p)	2010 (p)
Niveaus					
Saldo lopende rekening (in % BBP)	9,8	9,8	8,0	5,2	5,3
Werkloosheid (in % beroepsbevolking)	5,5	4,5	3,9	5,5	8,75
Werkloze beroepsbevolking (1000 personen)	413	344	304	420	675
EMU-saldo collectieve sector (in % BBP)	0,6	0,3	1,0	-2,8	-5,6
Arbeidsinkomensquote	77,8	78,5	80,1	84,5	81,25
Volumes (mutaties in % per jaar)					
Bruto binnenlands product	3,4	3,5	2,0	-3,5	-0,25
Consumptie huishoudens	0,0	2,1	1,7	-0,25	-0,5
Bruto-investeringen bedrijvensector (excl. woningen)	10,4	4,8	9,8	-10,75	1,5
Relevante wereldhandel	9,4	6,7	0,9	-9,75	1,5
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	9,5	7,3	1,4	-11,75	1,5
Invoer van goederen	9,9	6,8	4,2	-9,25	0,0
Arbeidsproductiviteit	2,4	1,8	0,8	-3,25	5,5
Prijzen (mutaties in % per jaar)					
Consumentenprijsindex	1,1	1,6	2,5	1,0	1,0
Contractloon marktsector	2,0	1,8	3,5	3,0	1,5
Goederenuitvoer (exclusief energie)	1,6	1,5	1,6	-2,5	-2,0
Prijsconcurrentiepositie ^a	-0,3	-1,9	0,1	2,0	0,25

a Concurrerentprijs minus uitvoerprijs binnenlands geproduceerde goederen.

Bron: CPB (2009a).

krimpt in 2009 naar verwachting met 9,75% (tabel 1.4). De Nederlandse uitvoer zodaarom dit jaar als gevolg van de wereldwijde recessie naar verwachting met ruim 11% afnemen. De verslechterde afzetverwachtingen en de duurdere en moeilijker toegankelijke kredietverlening zullen de investeringen negatief beïnvloeden.

Koopkracht meeste huishoudens blijft op peil

De consumptie blijft naar verwachting zowel in 2009 als 2010 redelijk stabiel. Gezien de scherpste van de economische neergang is die voorspelling opmerkelijk. In de reactie van de consumptie doet zich het effect gelden van de zogenaamde automatische stabilisatoren: stijgende overheidsuitgaven ondanks dalende belastinginkomsten. Omdat een groot deel van de cao's voor 2009 (en soms ook voor 2010) al voor de recessie zijn afgesloten, blijft de gemiddelde loonstijging zowel dit jaar als volgend jaar hoger dan de verwachte inflatie. Wat dit betreft blijft de koopkracht van het inkomen voor de meeste huishoudens op peil blijft. Er zijn natuurlijk ook andere effecten, zoals de oplopende werkloosheid en stijgende

sociale lasten, die de koopkracht van individuele huishoudens kunnen aantasten. Dit is terug te zien in het consumentenvertrouwen, dat momenteel heel erg laag is. De koopkracht van de ouderen (65-plussers) blijft de komende jaren naar verwachting op peil, ondanks het wegvallen van de indexatie (inflatiecorrectie) door de pensioensfondsen. Dit laatste raakt echter vooral de aanvullende pensioenen. Voor het basisdeel (de AOW) geldt dat deze dankzij de voorgenomen verhoging, de ouderenkorting en de zorgtoeslag voor alleenstaanden, dit jaar zelfs voor enige koopkrachtstijging zal zorgen.

De inflatie zal naar verwachting dit jaar dalen tot 1%, ruim onder het gemiddelde in het eurogebied. Waar enkele jaren geleden forse prijsstijgingen van energie en grondstoffen tot inflatoire druk leidden, zijn deze prijzen nu juist sterk gedaald. Met een verwachte inflatie van 1% ligt de prijsstijging in Nederland binnen de doelstelling 'onder maar dichtbij 2%' die de Europese Centrale Bank hanteert. Daarmee dreigt een situatie van deflatie en voor de VS en het eurogebied als geheel worden (korte) deflatieperiodes dan ook niet uitgesloten. Wanneer het inflatiecijfer wordt gecorrigeerd voor de sterk dalende energieprijzen, dan resteert voor Nederland een onderliggende en stabiele inflatie van 2%. De matige inflatie in het eurogebied stelt de Europese Centrale Bank in staat om een ruim monetair beleid (het lagerentebeleid) te blijven voeren.

Tekort verwacht op de begroting

De verslechtering in het algemeen economisch tij heeft ook zijn weerslag op de overheidsfinanciën. Werd vorig jaar nog een begrotingsoverschot voorspeld, dit jaar verwacht men een tekort van 2,8% van het BBP (tabel 1.4, EMU-saldo). Volgend jaar loopt het verwachte tekort nog verder op tot 5,6%. Door de recessie dalen de belastinginkomsten, terwijl de overheidsuitgaven die gemoeid zijn met werkloosheid relatief snel stijgen. Voor een deel hangt dit samen met het trendmatige begrotingsbeleid zoals dat in Nederland wordt gevoerd, waarvan een anticyclisch effect uitgaat. Dit is goed voor de economie, maar heeft als nadeel dat in tijden van teruggang het begrotingssaldo relatief snel verslechtert. Daar komt bij dat Nederland meedoet in de poging om via gecoördineerde actie de economie te stimuleren. Daartoe is een pakket aanvullende maatregelen genomen dat dit jaar en volgend jaar voor een extra impuls van 6 mrd. euro (ca. 1% van het BBP) zorgt. Aan de inkomstenkant vallen bovendien de aardgasinkomsten sterk terug: van 2,4% van het BBP in 2008 tot 1,1% van het BBP in 2010. De te verwachte tekorten overstijgen de signaalwaarde van een tekort van 2% van BBP en het door de regering gehanteerde uitgavenkader. In 2010 wordt ook de 3%-norm van het Europees Stabiliteits- en Groeipact overschreden.

Op de arbeidsmarkt komt in 2009 een einde aan een periode van sterke werkgelegenheidsgroei en krapte op de arbeidsmarkt. Dat geldt in het bijzonder voor de marktsector, waar naar verwachting de werkgelegenheid met 2,25% zal afnemen. De arbeidsmarkt reageert altijd met enige vertraging op de conjunctuur. Ook nu is dat weer het geval. In 2010 zal het beeld daarom nog negatiever zijn. Voor de marktsector wordt dan zelfs een daling van de werkgelegenheid met 6% verwacht. In de publieke

sector, met name in de zorg, zal de werkgelegenheid naar verwachting in de komende jaren stijgen. Dit biedt enige compensatie voor de druk op de werkgelegenheid. Per saldo is het gevolg dat de geraamde werkloosheid oploopt tot gemiddeld 420.000 personen in 2009 en 675.000 personen in 2010 (tabel 1.4). Zoals gewoonlijk reageren de lonen vertraagd op de veranderende arbeidsvraag. De groei van de loonkosten per werknemer in de marktsector komt naar verwachting dit jaar nog uit op 4%. Dit is iets lager dan in 2008, maar nog steeds hoog.

Landbouw en voedings- en genotmiddelenindustrie gevoelig voor conjunctuur

Tabel 1.5 geeft inzicht in de opbouw van de marktsector en de gevoeligheid van verschillende sectoren voor de economische crisis. Het aandeel van de landbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) in de totale toegevoegde waarde van de marktsector bedraagt in 2007 6,6% en het aandeel in de werkgelegenheid 6,5%. Voor de dienstensector liggen deze percentages op respectievelijk 65% en 70%. Het aandeel van de toegevoegde waarde dat voor de landbouw en V&G-industrie kan worden toegerekend aan de uitvoer ligt op respectievelijk 74% en 66%. Dit onderstreept de relatief sterke afhankelijkheid van deze sectoren van het buitenland. Als indicator van de conjuncturele situatie laat de laatste kolom van tabel 1.5 het verschil in groei tussen het 4e kwartaal van 2008 en 2007 zien. Zowel voor de landbouw als de V&G-industrie is de groei afgenomen. Omdat deze sectoren sterk gericht zijn op de voorziening in basisbehoeftes is de gevoeligheid voor de conjunctuur minder groot dan bij bijvoorbeeld de chemie, metaal of het vervoer.

Hoewel de productie in de landbouw en voedingsmiddelensector vooralsnog goed op peil blijft, staan de prijzen wel onder druk. In de melk- en zuivelsector heeft men te kampen met terugval van de vraag op derde markten en was de melk(voorschot)prijs in

Tabel 1.5		Uitsplitsing marktsector en de conjunctuur		
	Toegevoegde waarde	Werkgelegenheid	Belang van de uitvoer	Conjuncturele situatie
	2007		2005	4e kw 2008 t.o.v 4e kw 2007
	(mrd. euro)	(arbeidsjaren)	(%)	
Landbouw ^a	10	209	74	-1
Industrie	69	841	67	-6
w.v. V&G-industrie	13	118	66	-3
Bouwnijverheid	28	467	9	3
Dienstensector	230	3.483	38	0,5
Openbaar nut	10	29	30	1
Marktsector totaal	347	5.029	42	-1,5
a Naar definitie van CPB, inclusief bosbouw en agrarische dienstverlening.				
Bron: CPB (2009b).				

februari meer dan 25% lager dan een jaar eerder. Ook in de varkenshouderij en de pluimveehouderij staat de afzet onder druk. Het kostenverlagende effect van de lagere voerprijzen in 2009 is voor die sectoren echter weer een meevaller. De conjunctuur-gevoelige sierteeltsector zal naar verwachting in 2009 ook met forse inkomensdalingen te maken krijgen. Hoofdstuk 8 gaat verder in op de gevolgen van de kredietcrises voor de resultaten van de land- en tuinbouw.

Nederlandse uitvoer onderhevig aan internationale recessie

De Nederlandse uitvoer wordt zowel dit jaar als volgend jaar naar verwachting grotendeels bepaald door de internationale conjunctuur. De verwachte sterke terugval is uitzonderlijk: alleen in 1932 werd een grotere krimp van de uitvoer van goederen en diensten gemeten. Omdat de Nederlandse uitvoer voor een groot deel uit wederuitvoerproducten bestaat, laat ook de invoer van goederen een daarmee samenhangende daling zien, zij het dat deze minder geprononceerd is.

Het CPB maakt gebruik van voorlopende indicatoren (consumentenvertrouwen, producentenvertrouwen, inkoopmanagersindex) voor de Nederlandse economie en de wereldhandel. Deze indicatoren zijn voorbodes van de ontwikkeling van de conjunctuur en vooral belangrijk voor het voorspellen van omslagpunten. Uit deze indicatoren blijkt dat ten minste in de eerste helft van 2009 de sterke krimp van de wereldhandel zal voortduren. Op dit moment (april 2009) laat ook de economie van de VS nog geen tekenen van herstel zien. De uitvoer naar de VS beslaat volgens cijfers van het CBS sinds 2002 elk jaar ongeveer 5% van de totale Nederlandse uitvoer. Daardoor is het directe effect van herstel van economische groei in de VS op de Nederlandse exportprestatie vrij beperkt. De ontwikkeling van de voor Nederland relevante wereldhandel wordt voor 80% bepaald door de Europese invoervraag. Onder invloed van de recessie blijft die voorlopig achter.

Door de recessie loopt ook de arbeidsproductiviteit terug. Daarmee samenhangend stijgt de arbeidsinkomensquote en deze komt dit jaar voor het eerst sinds lange tijd ruim boven de 80% (tabel 1.4). De keerzijde ervan, de winstquote, neemt daarmee af en dat is illustratief voor de verslechterde winstpositie van het bedrijfsleven. Het gevolg van deze ontwikkelingen is dat de arbeidskosten per eenheid product een omvangrijke stijging laten zien. Desalniettemin zal de prijsconcurrentiepositie naar verwachting dit jaar verbeteren. Het CPB definieert (de verandering in) de prijsconcurrentiepositie als het verschil tussen (de jaarlijkse verandering van) de concurrentenprijs op de wereldmarkt en de prijs van de binnenlands geproduceerde uitvoer. Dit effect is voor het grootste deel te danken aan de depreciatie van de euro sinds midden 2008. Hoewel de arbeidskosten per eenheid product in absolute zin een sterke stijging laten zien, doet zich bij de concurrenten een vergelijkbare stijging voor, die vaak zelfs nog iets sterker is. Ook op dat punt kan Nederland dus de relatieve positie dit jaar meer dan handhaven. Verwacht wordt dat dit effect in 2010 zich nog in versterkte mate zal voordoen.

Economische vooruitzichten voor 2009 en 2010

Gezien de directe en indirecte afhankelijkheid van de Nederlandse economie van het buitenland wordt de nationale economie hard door de wereldwijde recessie getroffen. Het krimpende volume van de voor Nederland relevante wereldhandel is voor 2009 een sterk negatieve factor. Voor 2010 wordt echter weer groei verwacht, zij het dat deze bescheiden en onzeker is. De uitvoer en de investeringen zullen in 2009 fors afnemen, maar mogelijk in 2010 weer wat herstel laten zien. De economische groei zal volgens prognoses van het CPB (2009a) in de komende jaren omslaan in een krimp van 3,5% in 2009 en 0,25% in 2010. Voor 2010 zijn de voorspellingen echter behoorlijk onzeker. De overheidsfinanciën zijn door de recessie en het voorgenomen stimuleringsbeleid sterk verslechterd. Op enig moment zal dit om een correctie vragen om de overheidsfinanciën op de langetermijn gezond te houden. Daarnaast is het goed mogelijk dat de recessie door de lagere investeringen in kapitaal, onderzoek en ontwikkeling ervoor zorgt dat de groei van het BBP lager blijft dan verwacht.

1.2 **Politieke en institutionele ontwikkelingen**

1.2.1 *Stand van zaken Doha-ronde en regionale handelsakkoorden*

Doha-ronde voorlopig mislukt ...

De onderhandelingen binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) over de liberalisering van de handel in landbouwproducten, industrieproducten en diensten zijn in juli 2008 opnieuw stukgelopen. Hierdoor lijkt de Doha-ronde voorlopig te zijn mislukt. Dit is extra zuur omdat veel landen momenteel vanwege de financiële crisis geneigd zijn om (opnieuw) protectionistische maatregelen in te voeren. Een multilateraal handelsakkoord had ervoor kunnen zorgen dat landen in ieder geval niet terugvallen naar de hoge tarieven van voor het begin van de Doha-ronde. Volgens directeur-generaal Lamy van WTO was er tijdens de bijeenkomst in Genève consensus over 18 van de 20 onderhandelingspunten. Maar tijdens de onderhandelingen over het *Special Safeguard Mechanism* (SSM) bleek dat de verschillen tussen de posities van een aantal landen onoverbrugbaar waren.

Het SSM-instrument geeft ontwikkelingslanden de mogelijkheid om importtarieven tijdelijk te verhogen wanneer de invoer van bepaalde landbouwproducten snel stijgt of wanneer de wereldmarktprijzen voor een product sterk dalen. Het land mag in dat geval de eigen boeren beschermen, mits is aangetoond dat er significante gevolgen zijn voor de voedselzekerheid, de bestaanszekerheid van boeren en de plattelandsontwikkeling. Er was daarbij onenigheid tussen vooral India en de VS over de hoogte van de *trigger* voor het verhogen van de importtarieven en over de vraag of en hoeveel de tijdelijke importtarieven de huidige gebonden tarieven (*bound tariffs*) mogen overstijgen. De positie van India inzake het SSM-instrument is deels te begrijpen. Waar de EU en de VS veel te winnen hebben met markttoegang voor industrieproducten in andere landen, in ruil voor afbouw van de eigen landbouwsubsidies, en voor Brazilië precies het omgekeerde geldt,

moet India rekening houden met kwetsbare groepen in zowel de landbouw- als de industriector. Het SSM-instrument is daarom erg belangrijk voor India, omdat het land anders meer zou verliezen dan winnen. Ook in een bijeenkomst van de G7 (Australië, Brazilië, China, EU, India, Japan en de VS) in september 2008 slaagde men er niet in om India met een compromis tevreden te stellen.

Doordat de onderhandelingen in juli werden gestaakt omdat de partijen het niet eens konden worden over de modaliteiten van het SSM-instrument bleven de katoensubsidies van de VS, een ander groot struikelblok in de onderhandelingen, onderbelicht. Ook sector-specifieke liberalisatie in de onderhandelingen over industrieproducten is in de loop van 2008 een hindernis gebleken. De VS willen dat Brazilië, China en India in minstens twee subsectoren (bijvoorbeeld chemicaliën of auto's) significante tariefverlagingen toepassen.

Eind 2008 zijn de WTO-onderhandelingen verder vertraagd, onder andere omdat de nieuwe regering-Obama in de VS eerst haar positie in de multilaterale handelsagenda moest bepalen. Momenteel (begin 2009) liggen de onderhandelingen bijna stil en wordt in klein verband vooral gesproken over de twee belangrijkste onopgeloste kwesties: sectorspecifieke liberalisatie in de industriector en het SSM-instrument. Daarnaast speelt voor landbouw een aantal andere kwesties: de aanwijzing van gevoelige producten (producten waarvan de landen in kwestie vrezen dat een tariefreductie zal leiden tot een verstoring van de interne markt), de katoensubsidies van de VS, en de langsepende discussies over bananen en suiker. Bij deze laatste kwestie zetten de Latijns-Amerikaanse exporteurs in op een snelle en vergaande liberalisatie in de EU (en de VS), terwijl de voormalige koloniën van de EU in Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan (ACS-landen) hun handelspreferenties willen behouden en dus gebaat zijn bij hogere tarieven voor niet ACS-landen (ICTSD, 2008a; 2008b).

... gevaar van protectionisme ligt op de loer

Waar veel studies naar de economische effecten van multilaterale handelsliberalisatie uitwijzen dat de baten van een eventueel Doha-akkoord relatief klein zijn, zijn de potentiële kosten van het uitblijven van een akkoord mogelijk veel hoger, zeker als landen ook nog eens protectionistische maatregelen gaan nemen (Bouët en Laborde, 2008; Dadush, 2009). Als een handelsakkoord uitblijft, wordt een mogelijke groei van de wereldhandel met 336 mrd. dollar (als gevolg van tariefreducties en vermindering van binnenlandse steun) voorkomen. Een wereldwijde golf van protectionisme leidt tot een krimp van de wereldhandel met 728 mrd. dollar, waarmee de totale kosten van het uitblijven van een akkoord op meer dan 1 biljoen dollar zouden uitkomen (Bouët en Laborde, 2008). Ter vergelijking: de totale wereldhandel in goederen had in 2008 een waarde van 15,8 biljoen dollar, dus in het ergste geval zou de wereldhandel met 7% dalen (WTO, 2009).

Na het mislukken van de Doha-ronde en het uitbreken van de mondiale financiële crisis werd inderdaad gevreesd dat een nieuwe golf van protectionisme het gevolg

zou zijn. Tot dusverre is er echter geen sprake van dat landen massaal hun eigen producenten beschermen tegen de financiële crisis en buitenlandse producenten daarmee benadelen. Wel hebben veel landen maatregelen genomen om noodlijdende banken, overige financiële instellingen en autoproducenten te ondersteunen. De WTO blijft op haar hoede en rapporteert sinds het begin van dit jaar regelmatig over nieuwe protectionistische maatregelen die door haar leden worden genomen.

De wereldhandel zal in 2009 in volumetermen naar verwachting met 9% dalen, de sterkste daling sinds zestig jaar (WTO, 2009). Begin april 2009 hebben de twintig grootste economieën (G20) zich duidelijk uitgesproken tegen nieuwe handelsbarrières (tot eind 2010) (ec.europa.eu/news/economy/090402_1_nl.htm).

Onderhandelingen over regionale en bilaterale akkoorden

De EU is momenteel met een aantal handelspartners in onderhandeling over bilaterale handelsakkoorden. De verwachting was dat de EU en Zuid-Korea tijdens de G20-top in april een akkoord zouden sluiten, maar de onderhandelingen liepen uiteindelijk vast op de terugbetaling van invoerrechten (*duty drawback*). Met dit beleidsinstrument wil de Zuid-Koreaanse overheid betaalde invoerrechten laten terugvloeien naar importerende bedrijven als deze de geïmporteerde materialen gebruiken voor de productie van exportproducten. Volgens de EU zou het instrument van *duty drawback* leiden tot oneerlijke steun aan Zuid-Koreaanse bedrijven (ICTSD, 2009b).

De overige onderhandelingen van de EU over regionale en bilaterale akkoorden lopen vrij stroef. Nadat de onderhandelingen met de ASEAN-groep in een impasse waren geraakt door onder andere de mensenrechtenproblematiek in Myanmar, probeerde de EU bilateraal te onderhandelen met individuele landen zoals de Filipijnen, Thailand en Vietnam. De ASEAN-groep wil echter als groep een akkoord sluiten met de EU. Onenigheid over mensenrechten en democratie was ook de reden voor het staken van de onderhandelingen met de Golfstaten in december 2008. De onderhandelingen met de opkomende economie India worden eveneens bemoeilijkt door discussies over mensenrechten, maar ook kinderarbeid is een gevoelig onderwerp (www.bilaterals.org).

Economische Partnerschapsakkoorden

De onderhandelingen tussen de EU en de groep van voormalige koloniën in Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan (ACS-landen) over regionale Economische Partnerschapsakkoorden (EPA's) zijn ook nog steeds gaande. Eind 2007 en in 2008 heeft de EU een groot aantal interim-EPA's gesloten per regio of met individuele landen, omdat het Cotonou-akkoord per 1 januari 2008 niet meer WTO-conform was en er een 'tussenoplossing' nodig was. Momenteel is men bezig om deze interim-akkoorden om te zetten in definitieve akkoorden. De meeste Minst Ontwikkelde Landen (MOL) in de ACS-groep hebben besloten om niet deel te nemen aan de EPA's, maar te profiteren van het Everything But Arms-akkoord. Een aantal MOL, zoals Mozambique, Oeganda

en Tanzania, heeft besloten om wel een EPA te tekenen. De mate van liberalisatie aan de kant van de ACS-landen loopt uiteen van 82% tot 95% (met overgangsperiodes tot 25 jaar), terwijl de EU haar markt op 1 januari 2008 volledig heeft opengesteld voor producten uit ACS-landen die een EPA hebben ondertekend. Voor rijst en suiker gaat de EU-markt echter pas in 2010 respectievelijk 2015 open (ec.europa.eu/trade/issues/bilateral/regions/acp/index_en.htm en www.acp-eu-trade.org).

1.2.2 Internationale ontwikkelingen rond non-trade concerns

De voortschrijdende mondialisering van de productie en de handel heeft de consument grote voordelen opgeleverd in de vorm van een laaggeprijsd en gedifferentieerd aanbod van goederen. Tegelijk betekent deze mondiale integratie dat 'vreemde' productiewijzen steeds verder penetreren in de wereldmarkt, hoewel deze wellicht onacceptabel zijn voor het importerende land. De non-trade concerns (NTC's) weerspiegelen de uiteenlopende ideeën over wat wel of niet acceptabel is bij de productie van goederen. Recentelijk publiceerde het kabinet Balkenende-IV de lang verwachte nota waarin het uiteen zet 'op welke wijze en wanneer Nederland het handelsinstrumentarium - als één van de instrumenten die de overheid tot zijn beschikking heeft - kan inzetten ten bate van de aanpak van specifieke NTC's' (EZ, 2009).

De nota merkt kinderarbeid, klimaatverandering en dierenwelzijn aan als de belangrijkste problemen die om aanpak vragen. In het geval van kinderarbeid wordt verwezen naar de morele plicht om kinderarbeid terug te dringen, zoals afgesproken binnen de internationale arbeidsorganisatie (ILO). Voor het klimaat geldt de gedeelde verantwoordelijkheid voor het rentmeesterschap van de mondiale hulpbronnen als motief, waarbij met name biobrandstoffen en houtkap voor regulering in aanmerking komen. De bevordering van het welzijn over de grens wordt beargumenteerd op grond van een moreel standpunt over de kwaliteit van het leven van dieren, waaronder landbouwhuisdieren.

Een politiek zeer gevoelig punt betreft de inzet van handelsbelemmerende maatregelen om de invoer in te dammen van producten die op 'onacceptabele' wijze zijn geproduceerd. Binnen de geldende rechtsregels voor het internationaal goederenverkeer (bestaande uit WTO-regels en uitspraken in geschillenprocedures) is dit namelijk niet toegestaan (zie ook *LEB 2008*, §1.2.2). De reputatie van Nederland als vrijhandelsland staat dan ook op het spel, zowel binnen Europa als erbuiten. NTC's zijn verdacht, zeker als deze betrekking hebben op agrarische producten zoals soja, palmolie en cacao. In een periode waarin protectionistische neigingen de kop opsteken zijn handelsrestricties explosief materiaal. Al met al is op korte termijn een harde lijn op dit dossier niet waarschijnlijk, omdat die gauw contraproductief kan uitpakken. De nadruk ligt in de nota daarom op het verkennen van mogelijk beleid. Er worden criteria gepresenteerd voor de concrete inzet van handelsbelemmerende maatregelen, maar zonder consequenties voor een daadwerkelijke inzet.

Non-tarifaire maatregelen in de handel

De WTO-regels staan wel toe dat landen handelsmaatregelen treffen vanuit het belang van de voedselkwaliteit en de dier- en plantgezondheid, op voorwaarde dat de maatregelen niet discrimineren tussen landen en gelijkwaardige producten, en waar nodig ondersteund worden met wetenschappelijke studie. Nu de omvang van de wereldhandel hard terugloopt als gevolg van de economische afkoeling, wordt er extra kritisch gekeken naar de inzet van deze maatregelen. Verder is er momenteel veel aandacht, ook in WTO-verband, voor de handelsgevolgen van kwaliteitseisen gesteld door het bedrijfsleven. Met name exporteurs in ontwikkelingslanden ervaren deze private eisen van detailhandel en voedselindustrie in de hoge-inkomenslanden als een hindernis voor de uitvoer.

De wetenschappelijke studie van non-tarifaire maatregelen (NTM's) in de agrarische handel ondervindt een stevige impuls in de richting van toegepast beleidsonderzoek. De VN-organisatie voor handel en ontwikkeling (UNCTAD) heeft een methodiek opgezet voor het wereldwijd verzamelen van informatie over overheidsmaatregelen in de handel, waarmee hopelijk het nijpende gebrek aan consistente onderzoeksgegevens tot het verleden behoort (UNCTAD, 2007). In het onderzoek naar NTM's binnen de OESO, altijd een belangrijk forum voor de beschouwing van politiek beladen dossiers, ligt de komende jaren de nadruk op een genuanceerde analyse van zowel de baten als de kosten van overheidsmaatregelen in de handel (OESO, 2008). Ook laat de EC een studie uitvoeren naar de verschillen in regelgeving tussen de EU-27 en haar handelspartners en de gevolgen daarvan voor handel en concurrentiekracht. Ten slotte is een mondiaal netwerk van onderzoekers in oprichting voor uitwisseling van gegevens en inzichten.

Geskil EU en VS over 'hormoonrundvlees' bijna opgelost

Het langlopende geschil tussen de EU en de VS over het gebruik van hormoonpreparaten in rundvleesvee bleef actueel door de aankondiging van de VS dat zij een grotere flexibiliteit gaan hanteren bij het vaststellen van de retaliatietarieven op de agrarische invoer uit Europa. De EU importeert geen rundvlees uit de VS op grond van vermeende consumentengevaren, maar vanwege een WTO-uitspraak in 1999 is dit verbod onrechtmatig. Sindsdien mogen de VS een additionele importbelasting heffen op agrarische producten uit de EU, ter compensatie van de geleden schade (in 2009 tot een bedrag van 117 mln. dollar) en als prikkel voor de EU om tot inkeer te komen. Tot op heden trof de straftaks een constante lijst van producten, maar de VS kondigden aan voortaan de lijst elk halfjaar bij te stellen. Dat doet extra pijn, want het effect van een onzekere straf is vele malen groter. Momenteel onderhandelen de EU en de VS over verruiming van de invoerquota voor hormoonvrij geproduceerd rundvlees uit de VS, in ruil voor de opheffing van de strafmaatregelen door de Amerikanen (AD, 2009a).

1.2.3 Overige internationale ontwikkelingen

Beleidsreacties op hoge voedselprijzen

In reactie op de hoge voedselprijzen is er actie ondernomen door verschillende multilaterale instellingen. Reeds in december 2007 heeft de Wereldvoedselorganisatie (FAO) samen met de Afrikaanse Unie, de Wereldbank, het Internationaal Fonds voor Landbouwontwikkeling (IFAD) en het Wereldvoedselprogramma het initiatief genomen om tegemoet te komen aan de behoeften van de meest kwetsbare bevolkingsgroepen en om de alarmbellen bij beleidsmakers te doen rinkelen. De FAO heeft zich vervolgens toegespitst op de distributie van zaden, kunstmest, veevoer en andere benodigdheden voor kleine boeren. Momenteel is de FAO met dit initiatief actief in 95 landen; in 2008 werden 400.000 boeren in ontwikkelingslanden geholpen. (www.fao.org/isfp)

De EC heeft in reactie op de voedselcrisis ook een aantal maatregelen genomen. De belangrijkste is het instellen van de *Food Facility* waarmee de Commissie 1 mrd. euro vrijmaakt om problemen in ontwikkelingslanden als gevolg van de hoge voedselprijzen aan te pakken. Het fonds dient als overbrugging tussen noodhulp en ontwikkelingshulp voor de (middel)lange termijn en is ingesteld voor de periode 2009-2011. Belangrijkste doelstellingen zijn het stimuleren van de voedselproductie door het verbeteren van onder andere de lokale toegang tot kunstmest en zaden, het behoeden van de lokale bevolking in ontwikkelingslanden voor de negatieve effecten van grote prijsfluctuaties en het verhogen van de productiecapaciteit van kleine boeren (op de lange termijn) door maatregelen als microkrediet, aanleg van infrastructuur en training. De *Food Facility* is hiermee een reactie op het gebrek aan (internationale) investeringen in de landbouwsector in ontwikkelingslanden. De maatregelen worden geïmplementeerd via multilaterale organisaties zoals de FAO, de Wereldbank en UNDP (ec.europa.eu/development/policies/9interventionareas/ruraldev/food_crisis_en.cfm).

Nieuwe president in de VS: gevolgen voor het Amerikaanse landbouwbeleid

Aangezien het nieuwe landbouwbeleid in de VS (*Food, Conservation and Energy Act of 2008*) vorig jaar na lang onderhandelen is vastgesteld, zal de nieuwe president Obama niet gauw opnieuw grote hervormingen doorvoeren. Destijds heeft hij als senator zelf ook voor de wet gestemd. Obama heeft echter al wel een aantal veranderingen in het beleid aangekondigd, als onderdeel van het pakket bezuinigingsmaatregelen om de nationale schuld te verminderen. Zo wil de president onder andere de landbouwsteun beperken tot agrarische ondernemingen met een omzet onder 500.000 dollar. De steun per bedrijf zou verder moeten worden beperkt tot 250.000 dollar. Hierdoor zouden 116.000 - voornamelijk grootschalige akkerbouwbedrijven - van de in totaal 2,2 mln. agrarische bedrijven in de VS worden getroffen. Andere maatregelen zijn het afschaffen van de subsidies op katoenopslag en de verlaging van de gelden voor de promotie van

Amerikaanse landbouwproducten in het buitenland. In totaal wil Obama in tien jaar tijd 9,8 mrd. dollar bezuinigen op landbouw. De voorstellen zijn verrassend, aangezien de Democratische partij in de VS traditioneel voorstander is van steun aan de Amerikaanse boeren. Tegelijkertijd heeft Obama meerdere malen laten weten dat hij de belangen van Amerikaanse boeren op het internationale handelstoneel wil beschermen. Daarnaast wil hij blijven investeren in biobrandstoffen, voornamelijk ethanolproductie uit maïs. Voor het slagen van de WTO-onderhandelingen over een Doha-akkoord is het volgens de nieuwe president vooral noodzakelijk dat de grotere ontwikkelingslanden (zoals Brazilië, China en India) hun markten meer openstellen voor Amerikaanse producten. Daarnaast wil Obama meer doen om de positie van de minst ontwikkelde landen in het internationale handelsverkeer te verbeteren (AD, 2009b).

Duurzame ontwikkeling en armoede

Een recent VN-rapport over de voortgang van Millenniumontwikkelingsdoel 8 (ontwikkelen van een mondiaal partnerschap voor ontwikkeling) is kritisch over de voortgang van het doel om te komen tot een open, voorspelbaar en niet-discriminatoire handels- en financieel systeem met duidelijke spelregels. De Doha Ontwikkelingsagenda heeft tot nu toe relatief weinig betekend voor de ontwikkelingslanden. Zo zijn invoertarieven in rijke landen voor landbouwproducten uit ontwikkelingslanden in de afgelopen tien jaar slechts licht gedaald en blijven de landbouwsubsidies in ontwikkelde landen relatief hoog, waardoor de mogelijkheden voor ontwikkelingslanden die zich geen subsidies kunnen veroorloven om hun positie op de wereldmarkt te verbeteren, beperkt blijven (UN, 2008).

Begin mei vindt de zeventiende vergadering van de VN-commissie voor Duurzame Ontwikkeling plaats onder voorzitterschap van minister Verburg van LNV. De commissie zal vergaderen over de zes officiële thema's landbouw, rurale ontwikkeling, land, droogte, verwoestijning en Afrika. Daarnaast zal minister Verburg zich vooral richten op het concretiseren van een nieuwe agenda voor duurzame landbouwontwikkeling in de wereld. Hierbij zal extra aandacht worden besteed aan een (nieuwe) groene revolutie (specifiek in Afrika), maar ook aan thema's zoals klimaat en conflicterende aanspraken op land en water (www.un.org/esa/dsd/csd/csd_index.shtml).

Klimaatbeleid

Het jaar 2009 is belangrijk voor de wereldwijde aanpak van de klimaatverandering. In december vindt de vijftiende internationale klimaatconferentie plaats in Kopenhagen. Op deze conferentie moet uiteindelijk een akkoord worden gesloten over een ambitieuze en effectieve internationale respons op de klimaatverandering. In de aanloop naar de klimaatconferentie worden verschillende onderhandelingsronden gehouden. Het is de bedoeling in december in Kopenhagen in ieder geval een akkoord te bereiken over vier zaken: kwantificering van de doelstelling de uitstoot van broeikasgassen door de

geïndustrialiseerde landen te verminderen, de maatregelen die ontwikkelingslanden nemen om de groei van hun broeikasemissies tegen te gaan, de financiering voor ontwikkelingslanden om deze emissiedoelstellingen te halen en de organisatiestructuur die nodig is om ontwikkelingslanden een gelijke stem te geven bij de verdeling van middelen voor mitigatie en aanpassing (www.unfccc.int).

De EC heeft in januari 2009 het EU-standpunt gepresenteerd. De ontwikkelde landen moeten volgens de Commissie worden aangespoord om in 2020 30% minder broeikasgassen uit te stoten dan in 1990. Er is fors meer geld nodig om klimaatverandering tegen te gaan (175 mrd. euro in 2020). Handel in emissierechten is volgens de Commissie een manier om meer financiële middelen te genereren. De EC wil zich daarom sterk maken om een internationale emissiemarkt te ontwikkelen. In ieder geval moeten de rijke landen de arme landen helpen om hun uitstoot omlaag te krijgen. Ook moet er steun komen voor arme landen die in de toekomst vaker zullen worden getroffen door extreme droogte, stormen en overstromingen (http://ec.europa.eu/news/environment/090128_1_nl.htm).

1.2.4 Europese Unie

Stand van zaken Verdrag van Lissabon

Met de goedkeuring door de Tsjechische senaat van het Verdrag van Lissabon begin mei 2009, hebben 26 van de 27 EU-lidstaten het verdrag geratificeerd. Nederland heeft er na het referendum van juni 2005, waarbij de Nederlandse kiezers de Europese Grondwet wegstemden, voor gekozen om het Verdrag van Lissabon door het parlement te laten goedkeuren. Dit is in september 2008 gebeurd, waarmee het Nederlandse ratificatieproces is afgerond. Alleen Ierland moet het verdrag nu nog ratificeren. Dit zal niet meer gebeuren voor de Europese Parlementsverkiezingen in juni 2009, zoals oorspronkelijk de bedoeling was. In juni 2008 hebben de Ieren het verdrag via een referendum weggestemd, maar de Ierse regering heeft er - in tegenstelling tot Frankrijk en Nederland - voor gekozen om nogmaals een referendum te houden en de ratificering niet over te laten aan het parlement. Tijdens de Europese Raad van december 2008 is afgesproken dat Ierland uiterlijk in november 2009 een tweede referendum zal houden. In ruil daarvoor heeft de Raad aan Ierland toegezegd dat de nationale regering een aantal bevoegdheden (onder andere op het gebied van belastingen en ethische kwesties zoals abortus) zal behouden en dat na de inwerkingtreding van het verdrag alle 27 EU-lidstaten een Eurocommissaris behouden. Met deze wijzigingen hoopt de Raad een aantal belangrijke pijnpunten bij de Ierse kiezers te hebben weggenomen (europa.eu/lisbon_treaty/index_nl.htm).

Begin juni zal een nieuw Europees Parlement worden verkozen. Daarnaast moet een nieuwe EC worden gevormd, waarbij het de bedoeling is dat beide eind 2009 aan de slag gaan. In het komende jaar zal door de Commissie, het Parlement en de Raad ook worden gedebatteerd over een tussentijdse herziening van de Europese begroting en de hoofdlijnen van het volgende meerjarencader (2014-2020). Wat betreft de

uitbreiding van de EU, zal de nadruk liggen op de onderhandelingen met Kroatië en Turkije en op besprekingen met andere landen op de Westelijke Balkan (EC, 2009a) (ec.europa.eu).

Groenboek territoriale cohesie

In oktober 2008 heeft de EC een groenboek over territoriale cohesie gepubliceerd (EC, 2008). Territoriale cohesie is in het Verdrag van Lissabon opgenomen als een nieuwe, gedeelde verantwoordelijkheid van de lidstaten en de EC (samen met sociale en economische cohesie). Concreet betekent dit dat de Commissie wetsvoorstellen op ruimtelijk terrein mag formuleren en zo meer invloed kan krijgen op het ruimtelijke orderingsbeleid binnen de EU, dat nu nog de exclusieve bevoegdheid van de nationale overheden is. Het groenboek geeft geen heldere definitie van territoriale cohesie, maar geeft de aanzet tot een debat over het concept en de implicaties ervan voor beleid. De Commissie ziet een beleidsrespons op drie terreinen: concentratie (verschillen in dichtheid van (economische) activiteiten aanpakken), verbinden van regio's en samenwerking (verdeeldheid aanpakken). Specifieke aandacht is volgens de Commissie nodig voor bergachtige regio's, eilanden en dunbevolkte regio's. Territoriale cohesie is een belangrijk aspect van het Europees regionaal beleid en het plattelandsontwikkelingsbeleid (2e pijler van het GLB). Maar ook de steun aan landbouwers (1e pijler) heeft volgens de Commissie een grote territoriale impact vanwege de economische activiteiten in plattelandsgebieden en de bevordering van verantwoord grondgebruik. In Nederland is vooral het ministerie van VROM voorstander van meer territoriale cohesie binnen de EU.

Europees beleid inzake genetisch gemodificeerde organismen onder vuur

Het Europese beleid voor genetisch gemodificeerde landbouwproducten ligt de laatste tijd hevig onder vuur van onder andere de Europese veevoeder- en levensmiddelenindustrie. Recente rapporten laten zien dat het huidige beleid ten aanzien van toelating van deze gewassen (waaronder maïs en sojabonen) mogelijk grote gevolgen kan hebben voor de aanvoer van grondstoffen voor veevoer en daarmee voor de economische positie van de Europese landbouwsector en levensmiddelenindustrie. Het belangrijkste knelpunt is de asynchrone toelatingsprocedure in de EU voor nieuwe genetisch gemodificeerde variëteiten, waardoor het lang duurt voordat gewassen die in de exporterende landen al zijn goedgekeurd, ook in de EU worden goedgekeurd. Daarnaast geldt in de EU een nultolerantiedrempel voor de aanwezigheid van variëteiten die nog niet in de EU zijn goedgekeurd. Het beleid heeft inmiddels geleid tot problemen met invoer van maïs, soja en rijst. Wanneer het beleid niet wordt aangepast, zal dit in de toekomst vooral kunnen leiden tot problemen met de invoer van soja uit Argentinië, Brazilië en de VS. De Europese veevoederindustrie is sterk afhankelijk van de invoer van soja, aangezien het lastig is gebleken om soja in veevoer te vervangen door een ander eiwithoudend gewas.

Dit kan problemen opleveren als in deze landen nieuwe sojavariëteiten worden geïntroduceerd die nog niet zijn goedgekeurd in de EU (Backus et al., 2008).

Naast de handel in genetisch gemodificeerde gewassen levert ook de teelt ervan discussie op. Wanneer genetisch gemodificeerde gewassen zijn toegelaten in de EU, mogen lidstaten de teelt van deze gewassen op hun grondgebied namelijk wel verbieden, zo hebben de Europese milieuministers in maart 2009 besloten. Zes landen (Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Luxemburg en Oostenrijk) hebben hun boeren inmiddels verboden om de maïsvariëteit MON810 te verbouwen. In reactie daarop heeft zadenproducent Monsanto Duitsland aangeklaagd over het verbod, omdat het bedrijf betwist dat de variëteit schadelijk is voor het milieu, zoals Duitsland beweert (ICTSD, 2009c) (ec.europa.eu/agriculture/gmo/index_en.htm).

Europese handelspolitiek

De Wereldhandelsorganisatie (WTO) heeft in haar periodieke *Trade Policy Review* de Europese Unie gecompimenteerd met de actieve rol die de EU speelt binnen de WTO, onder meer als belangrijke kracht achter de onderhandelingen in de Doha-ronde. Ook heeft de EU, als grootste exporteur en tweede importeur, volgens de WTO een belangrijke rol te spelen bij het bestrijden van de huidige economische recessie. Daarvoor is het echter wel noodzakelijk dat de EU doorgaat met de liberalisatie van de diensten- en landbouwsector. Een aantal deelsectoren binnen de belangrijke Europese dienstensector, zoals de toeristische sector, de transportsector en de bouw zouden baat hebben bij een gemeenschappelijk marktbeleid. De WTO deed daarnaast een oproep voor verdere liberalisatie van de Europese landbouwsector. Met de *Mid-Term Review* van 2003 en de *Health Check* in 2008 heeft de EU weliswaar vooruitgang geboekt met de landbouwhervormingen, maar verdere verlaging en vereenvoudiging van importtarieven op landbouwproducten is volgens de WTO nodig. Daarnaast is er vooral kritiek op de herintroductie (begin 2009) van de exportrestituties voor zuivelproducten (boter, kaas en melkpoeder) en de verhoging van de restituties voor pluimveevlees, terwijl de EU juist heeft afgesproken om de exportrestituties uiterlijk eind 2013 te beëindigen (ICTSD, 2009d). De maatregelen in de zuivelsector zijn een reactie op de dalende prijzen voor melk en zuivelproducten in de tweede helft van 2008.

1.2.5 Nederland

Terugblik 2008: algemene stand van zaken politiek

Tijdens de presentatie van de *Miljoenennota 2009* in september 2008 was het kabinet nog redelijk optimistisch en stelde men dat Nederland goed voorbereid was op een economische omslag, onder andere door de lage werkloosheid en het stabiele begrotingsbeleid van de afgelopen jaren. Het kabinet koos ervoor om ondanks de economisch onzekere tijden toch de ambities uit het Coalitieakkoord uit te voeren (meer

investeringen in onder andere onderwijs, wijkverbetering en duurzaamheid). Men ging daarbij destijds nog uit van een economische groei van 1,25% in 2009. Een halfjaar later hing de vlag er anders bij, toen de coalitiepartijen onderhandelden over een pakket maatregelen om de economische crisis het hoofd te bieden, terwijl het CPB voor 2009 een economische krimp van 3,5% voorrekende. Het beleidsakkoord 'Werken aan toekomst' bevat een stimuleringspakket aan maatregelen voor de jaren 2009 en 2010 ter waarde van 6 mrd. euro (AZ, 2009). Eerder had het kabinet al 80 mrd. euro geïnvesteerd om het vertrouwen in het bancaire systeem te herstellen, onder andere door de bank Fortis over te nemen. Belangrijk is dat zoveel mogelijk mensen aan het werk blijven en dat de werkloosheid niet te ver oploopt, waarbij het kabinet prioriteit geeft aan het voorkomen van jeugdwerkloosheid. Er wordt ook extra geïnvesteerd in een schone en innovatieve economie, onder andere door een sloopregeling voor oude auto's. Bouwplannen van provincies en gemeenten worden vervroegd uitgevoerd. In overleg met de sociale partners wordt de AOW-leeftijd verhoogd naar 67 jaar, al mogen de sociale partners nog met een tegenvoorstel komen (www.regering.nl).

Landbouw, natuur en voedselkwaliteit in 2009

Het beleid van het ministerie van LNV voor 2009 staat grotendeels in het teken van duurzaamheid. Er zijn drie kerngebieden: groene economie, voedsel en consument, en natuur, landschap, groen en een vitaal platteland. De aandacht voor duurzaamheid komt onder andere tot uitdrukking in de maatregelen voor verduurzaming van de glastuinbouw, voor diervriendelijke stalsystemen en voor energiezuinige en selectieve vistechnieken. In het kader van het kabinetsprogramma *Schoon en Zuinig* coördineert LNV het thema bio-based economy (groene grondstoffen), waar onder andere wordt gekeken naar bioraffinage, waarbij alle delen van een plant optimaal worden benut (met name de niet-eetbare). In de beleidsnota *Voedsel en consument* zal LNV de doelstelling van het voedselbeleid concretiseren, waarbij 'bewust kiezen' een prominente plaats inneemt. Het ministerie wil ervoor zorgen dat de consument in staat wordt gesteld om een bewuste keuze voor duurzaam voedsel te maken. In het natuur- en landschapsbeleid is veel aandacht voor de *Agenda Landschap* (zie §5.4) en de aanwijzing van de 162 Natura 2000-gebieden in Nederland (zie §5.3.2) (LNV, 2008a).

In april 2009 kwam het ministerie van LNV met een extra pakket stimuleringsmaatregelen, als onderdeel van het beleidsakkoord *Werken aan toekomst*. In dit akkoord is een enveloppe van 50 mln. euro voor een duurzame agrarische sector opgenomen. De minister van LNV wil met deze investeringen enerzijds de economie stimuleren en anderzijds een bijdrage leveren aan de kabinetsdoelstelling op het gebied van duurzaamheid. Voor versnelling van de ontwikkeling en investeringen in duurzame stallen wordt in de periode 2009-2010 20 mln. euro uitgetrokken, eenzelfde bedrag is bestemd voor de ontwikkeling van gecombineerde luchtwassers voor de varkens- en pluimveesector. Met deze luchtwassers kan de emissie van ammoniak en fijn stof uit stallen

worden teruggedrongen (zie ook §6.5). Naast deze twee grote maatregelen investeert het ministerie van LNV onder andere in een nog op te zetten internationaal onderzoekscentrum op het gebied van algen. Ook trekt het ministerie 5 mln. euro uit voor het weghalen van tuinbouwkassen die verspreid over Nederland liggen en het landschap verstoren (LNV, 2009a).

Uitvoeringsprogramma Biodiversiteit

In april heeft het ministerie van LNV samen met de ministeries van VROM en Ontwikkelings-samenwerking (OS) het Uitvoeringsprogramma Biodiversiteit gepresenteerd. Hierin wordt voor de vijf prioriteiten uit het Beleidsprogramma Biodiversiteit 2008-2011 (zie ook *LEB* 2008, §1.2.5) aangegeven wat de centrale doelstelling is en hoe het kabinet deze doelstelling wil bereiken. Zo is het streven binnen de prioriteit handelsketens en biodiversiteit dat in 2011 in Nederland minimaal 50% van het hout op de markt duurzaam is. Daarnaast wil de rijksoverheid op den duur alleen nog maar duurzaam hout inkopen. Verduurzaming van de hout-, palmolie- en sojaketens wordt aangepakt via deelname aan rondetafelconferenties, en het integreren van kleinschalige producenten in de keten. Een andere prioriteit betreft het veiligstellen van veerkrachtige en gezonde ecosystemen buiten beschermde gebieden. Hiertoe moet onder andere de landbouwsector duurzamer gaan produceren waardoor de milieubelasting vermindert en ecosysteemdiensten beter worden benut. Dit sluit aan bij ander beleid op het gebied van duurzaamheid in de agrarische sector, zoals de stimuleringsmaatregelen uit het aanvullend beleidsakkoord (LNV, 2009b).

Agenda van de internationale landbouwpolitiek

Jaar	Orgaan	Agenda
2009	EU	Voorzitterschap van Tsjechië, gevolgd door Zweden.
	EU	Volledig vrije invoer (zonder tarieven of quota) uit de minst ontwikkelde landen, ook voor suiker, rijst en bananen, onder de noemer <i>Everything but Arms</i> .
	EU	Start van de uitvoering van de Europese Kaderrichtlijn Water.
Mei	CSD	VN-commissie voor Duurzame Ontwikkeling (CSD-17).
Juni	EU	Verkiezingen Europees Parlement.
December	EU	Installatie nieuwe Europese Commissie.
December	UNFCCC	Klimaatconferentie in Kopenhagen.
2010	EU	Tussentijdse evaluatie van de Europese begroting.
	EU	Streefdatum inwerkingtreding Verdrag van Lissabon.
	EU	Hervorming suikermarkt afgerond, aanvang hernieuwde discussie.
	EU	Alle Europese Natura 2000-gebieden zijn aangewezen.
	CBD	Er moet een akkoord zijn bereikt over de toegang tot en verdeling van baten van genetische bronnen.
	VN	Tussenevaluatie VN-Millenniumdoelstellingen 2015.
2012	VN	Volgens het Kyoto Protocol zijn de emissies van broeikasgassen verminderd tot 5,2% (EU: 8%) onder niveau 1990. Nieuwe doelstellingen zijn nog niet geformuleerd.
	EU	Implementatie van welzijnsstandaarden in de pluimveesector (in NL al in 2008).
2014	EU	Volledig vrij verkeer van werknemers binnen de EU-27.
2015	EU	Einde huidige zuivelquotering.
	FAO	Het aantal ondervoede mensen op de wereld is t.o.v. 1995 gehalveerd tot 400 miljoen (afpraak Wereldvoedseltop 1996).
	VN	De acht Millenniumdoelstellingen moeten zijn gehaald.
2020	NL	Uitstoot van broeikasgassen moet 30% lager zijn dan in 1990.
	EU	Het aandeel biobrandstoffen in transportbrandstoffen moet 10% zijn en het aandeel duurzame energie 20% van het totale energieverbruik.

Internationale productie, markten en handel

2

Kernpunten:

- productie akkerbouwgewassen gestegen in 2008
- vleesproductie licht afgenomen
- prijzen agrarische grondstoffen gedaald
- EU weer netto exporteur van granen
- biologische landbouw wereldwijd in de lift
- FAO en OESO verwachten lagere prijzen
- aantal mensen met honger toegenomen door duur voedsel
- water wordt wereldwijd schaarser
- Azië zowel grootste importeur als exporteur van agrarische producten

2.1 Productie en prijsontwikkelingen

2.1.1 Productie in de wereld

De ontwikkeling op de wereldgraanmarkt in 2008 was aanzienlijk anders dan vooraf werd verwacht. Na de bijzondere situatie in 2007, met kleine voorraden en extreem hoge prijzen, daalden de prijzen in 2008 fors. Het aanbod van granen groeide met ruim 5% (tabel 2.1). De productiegroei van tarwe, met 11%, was het meest opvallend, maar ook was er een recordoogst van voedergranen. De groei van de productie is te danken aan een uitbreiding van het areaal, wat een reactie was op de hoge prijzen in 2007.

De productie in zowel 2008 als 2009 is groot genoeg om aan de vraag naar granen te voldoen, maar de lage prijzen in combinatie met de onzekerheid vanwege de mondiale financiële crisis zullen op korte termijn leiden tot een kleinere productie. Eerste schattingen van de FAO wijzen op een daling van de graanproductie in 2009 met ruim 3%, vooral als gevolg van een kleiner areaal (FAO, 2009a). De lagere prijzen, in combinatie met de hoog blijvende kostprijs, leiden tot een omschakeling naar andere gewassen.

De productie van oliezaden herstelde zich in 2008 van het lage niveau van 2007. Voor vrijwel alle oliezaden ligt de productie hoger dan verwacht. Het grootste deel van de stijging (18 mln. ton) komt voor rekening van de sojabonenproductie. Relatief gezien is de groei bij rapzaad en zonnebloemzaad echter groter. Niet alleen is het areaal uitgebreid, ook de opbrengsten zijn hoger door betere weersomstandigheden.

Tabel 2.1		Wereldproductie (mln. ton) van enkele akkerbouwproducten, 2006-2009			
		2006	2007	2008	2009
Granen		2.011	2.132	2.289	2.217
tarwe		597	610	689	655
voedergranen		985	1.081	1.142	1.100
rijst		429	441	459	462
Suiker (ruw)		166	170	161	166
Oliezaden		418	404	431	.
Bron: FAO (2009a).					

Dit geldt niet overal. In de Verenigde Staten (VS) bleef de productie, ondanks herstel van het areaal, onder het gemiddelde van de laatste jaren. Ook in China was de productie kleiner dan in 2007. In de Zuid-Amerikaanse landen, traditioneel leveranciers aan West-Europa, lijkt de productie in 2008 ook achter te blijven bij het voorafgaande jaar.

De suikerproductie zal in 2008 lager zijn dan in 2007, toen sprake was van een recordproductie. De daling is vooral het gevolg van een scherpe vermindering van het aanbod in de Europese Unie (EU), India en Pakistan. Door de sterke groei van de vraag in de ontwikkelingslanden, zal de vraag naar suiker in 2008 het aanbod overstijgen. Dit zal ervoor zorgen dat de voorraden, die al een tijd boven de markt hangen, zullen dalen. Wereldwijd zal de handel met 5% groeien door een groeiende vraag, vooral vanuit Pakistan, India en de EU. In de EU heeft de hervorming van de suikermarktordening gezorgd voor een kleiner aanbod (minus 18%) op de interne markt.

Vleesproductie daalt licht

De totale vleesproductie daalde iets in 2008 (tabel 2.2). Voor 2009 wordt rekening gehouden met een groei van de wereldvleesproductie. De prijzen voor vlees op de wereldmarkt waren in 2008 aanzienlijk hoger dan in voorgaande jaren. In het laatste kwartaal kwamen de prijzen wat onder druk te staan door de economische crisis, maar de goede vraag en de stijgende voerkosten zorgden ook in de eerste maanden van 2009 voor hoge prijzen.

Tabel 2.2		Wereldproductie (mln. ton) van enkele vleessoorten, 2005-2008			
		2005	2006	2007	2008
Rundvlees		64,5	65,7	66,4	65,1
Varkensvlees		104,1	108,0	103,6	100,8
Schape- en geitenvlees		13,1	13,5	14,0	14,1
Pluimveevlees		82,2	83,1	89,0	92,3
Bron: FAO (2008).					

De productie van rundvlees nam in 2008 enigszins af. Alleen in een aantal ontwikkelingslanden, met China als belangrijkste exponent, groeide de productie nog. In de EU en Brazilië daalde de productie het meest. Lage prijzen en een moeizame afzet naar onder andere de EU, hebben in Brazilië geleid tot een kleinere rundveestapel. Voor 2009 houdt de FAO rekening met een licht herstel van de mondiale productie, ook in Zuid-Amerika. In Brazilië zijn de groeiende vraag op de eigen markt, samen met het opheffen van een deel van de importrestricties van de EU hiervoor de belangrijkste redenen. In Azië zal de productiegroei zich in 2009 naar verwachting nog voortzetten. In Australië en Nieuw-Zeeland neemt het aanbod van rundvlees echter af omdat in beide landen gewerkt wordt aan het herstel van de melkveestapel.

Door een productietoename in vooral China en de VS steeg de productie van varkensvlees in 2008 iets. In de VS was sprake van een topjaar, zowel wat betreft productie als export. De goede opbrengstprijzen in de laatste jaren zorgden voor een uitbreiding van de Amerikaanse varkensstapel. De gestegen voerkosten zetten de inkomens van de Amerikaanse varkenshouders echter onder druk. Voor 2009 wordt rekening gehouden met een terugval in de Amerikaanse productie. Wereldwijd neemt de productie enigszins toe, dankzij groei in China, Rusland en Canada. De vraag naar varkensvlees zal vermoedelijk marginaal stijgen vanwege de verwachte hogere prijzen en een kleinere koopkracht.

Pluimveevlees blijkt in vergelijking tot andere vleessoorten steeds aantrekkelijker te worden. De concurrerende prijzen en de voorkeur voor wit vlees boven rood leiden tot een groeiende vraag. In 2008 was de mondiale productie flink hoger, vooral door productiegroei in de VS, Brazilië en China. Ook de Russische productie breidt zich nog steeds uit. De verwachtingen voor 2009 wijzen op eenzelfde ontwikkeling. Ondanks de economische crisis en de daardoor verwachte afname in de vraag naar vlees, wordt voor 2009 opnieuw gerekend op een grotere mondiale productie. De relatief lage prijs voor pluimveevlees draagt er aan bij dat de vraag naar dit vlees minder daalt dan naar andere vleessoorten. Belangrijke afzetgebieden als Rusland en China zullen hun productie verder uitbreiden, zodat de vraag vanuit die landen naar buitenlands pluimvee geleidelijk zal verminderen.

Melkprijs terug naar oude niveau

In 2007 werden enorm hoge prijzen op de zuivelmarkt genoteerd, de top werd bereikt in september 2007. Daarna daalden de prijzen op de wereldmarkt geleidelijk, maar in de 2e helft van 2008 zette de daling door - mede als gevolg van vraagtval door de financiële crisis. In het eerste kwartaal van 2009 zijn de prijzen weer enigszins stabiel. De melkproductie in de wereld nam in 2008 met ruim 2% toe, een zelfde groei wordt verwacht voor 2009. Dit is een lager groeitempo dan in de afgelopen jaren werd gerealiseerd. De toename in Azië zal in 2009 beperkt blijven tot 3,5% tegen ruim 6% in voorgaande jaren, vooral door een sterke afzwakking van de productiegroei in China. De productiebeperking die in China is opgelegd kan van grote invloed zijn op de

langetermijnontwikkeling op de wereldzuivelmarkt. China is inmiddels opgerukt naar de vierde plek op de lijst van melkproducenten. De 'melamine-kwestie' in China - fabrikanten lengden melkpoeder voor baby's aan met melamine, een stof waardoor het eiwitgehalte in verdunde melk hoger lijkt - heeft de kansen voor de export van zuivelproducten onder druk gezet. Wereldwijd zorgen problemen op het gebied van voedselveiligheid ook voor onzekerheid op de zuivelmarkt.

2.1.2 Productie in de Europese Unie

De Europese markt voor granen gaf tot aan de lente van 2008 een bijzondere ontwikkeling te zien. Prijzen bevonden zich op een recordniveau, maar na de eerste maanden van 2008 zorgde een snelle daling ervoor dat de prijzen weer het niveau bereikten van voor de stijgingen. Deels komt de daling voor rekening van kortetermijnontwikkelingen als weersinvloeden, dalende energieprijzen en grotere exportrestricties. Door een uitbreiding van het areaal en hogere opbrengsten per hectare - dankzij gunstige groeiomstandigheden - was de productie in de EU met 312 mln. ton ongeveer een kwart hoger dan in 2007. De hogere productie heeft er voor gezorgd dat de EU in het lopende jaar 2008/2009 weer netto exporterend is geworden. De situatie dat de import de export oversteeg heeft dus slechts een enkel jaar geduurd. De voorraden lopen daarmee weer iets op, nadat deze tot vrijwel nul gereduceerd waren.

De herstructurering van de suikermarkt in de EU heeft geleid tot een fors lagere suikerproductie in de lidstaten. Enkele lidstaten - Ierland, Bulgarije, Letland, Portugal en Slovenië - hebben hun quotum tot nul gereduceerd. De krapte aan de aanbodkant leidt wel tot hogere prijzen.

De Europese melkproductie is in het melkprijsjaar 2008/2009 net als in het vorige melkprijsjaar onder het vooraf vastgestelde quotum gebleven (146 mrd. kg). Een groot aantal lidstaten haalde het quotum niet, vanwege de lage melkprijs die melkveehouders ontvangen. In de gehele EU bleef de productie 4% (6 mrd. kilo melk) onder het quotum. Grote landen als Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland molken het toegestane quotum niet vol; in Duitsland was de productie zelfs 1 mrd. kilo melk lager dan toegestaan, dat is ruim 3% van het Duitse quotum. Vier landen overschreden de toegewezen quota, namelijk Italië, Nederland, Oostenrijk en Cyprus.

Kleiner aanbod vlees in Europese Unie

De vleesconsumptie in de EU nam in 2008 af als gevolg van de hoge prijzen en het kleinere aanbod. In de rundveehouderij wordt de laatste drie jaar aan een herstel van de rundveestapel gewerkt. Dit is mede een reactie op de uitbreiding van de melkquota, waarvoor de melkveestapel weer op een hoger niveau wordt gebracht. De productie van rund- en kalfsvlees daalde in 2008 licht ten opzichte van 2007. Ook de consumptie nam af, maar minder dan de productie. Aan de importkant was sprake van een opvallende tendens.

De import van rundvlees uit Brazilië daalde in 2008 aanzienlijk, na de laatste jaren vooral te zijn toegenomen. Een deel van deze import zal worden overgenomen door de VS op het moment dat de importbeperkingen voor Amerikaans vlees, in verband met het gebruik van hormonen, worden versoepeld (zie ook §1.2.2). Het importoverschot van rundvlees in de EU nam af van 309.000 ton in 2007 tot 104.000 ton in 2008.

Ook de varkensvleesproductie in de Europese Unie daalde in 2008. Verwacht wordt dat deze ontwikkeling in 2009 versterkt doorzet. Weliswaar waren de prijzen in 2008 niet slecht, maar de voerkosten waren, vooral in het eerste half jaar, zo hoog dat de Europese varkenshouders negatieve resultaten boekten. Dit heeft geleid tot een kleiner aantal zeugen, met als gevolg dat vooral in de eerste maanden van 2009 het aanbod lager was. De ingezette prijsdaling lijkt vanaf februari 2009 tot stilstand te zijn gekomen en de prijzen gaan weer iets omhoog. Er wordt rekening gehouden met een goede ontwikkeling van de consumptie. De relatief goedkopere vleessoorten als varkensvlees en pluimveevlees zullen, in tegenstelling tot rundvlees en vis, minder last hebben van de economische recessie. De enorme export die in 2008 werd geregistreerd, vooral naar Rusland en het Verre Oosten, zal echter in 2009 moeilijk benaderd kunnen worden.

2.1.3 Biologische landbouw

Hoewel (nog) geen volledig beeld van de mondiale biologische landbouw kan worden gegeven, maakt het beschikbare materiaal wel duidelijk dat deze productiewijze een beperkte omvang heeft, maar een sterke groei vertoont. De verkoop van biologische voedingsmiddelen neemt met meer dan 10% per jaar toe en werd voor 2007 wereldwijd geschat op ruim 46 mrd. dollar (Willer en Klicher, 2009). Daarvan komt meer dan 90% voor rekening van Noord-Amerika en Europa. De andere werelddelen zijn vooral leveranciers van biologische producten. De uitgangspunten van de biologische landbouw staan blijkbaar transporten over grote afstanden niet in de weg.

In 1998 was wereldwijd naar schatting 7 à 8 mln. ha landbouwgrond in gebruik voor de biologische productie en in 2007 was dat opgelopen tot ruim 32 mln. ha (Willer et al., 2008; Willer en Klicher, 2009; www.fibl.org; www.organic-world.net). Dat laatste komt overeen met ongeveer 0,7% van het mondiale landbouwareaal. Ruim 20 mln. ha van het biologische areaal betreft grasland en van 7 à 8 mln. ha is bekend dat er akkerbouw- of tuinbouwgewassen op worden geteeld, of dat ze gebruikt worden voor permanente teelten, zoals fruit of tropische vruchten. Van de overige hectares is het gebruik niet bekend. Naar schatting houden ruim 1,2 mln. agrarische producenten in de wereld zich bezig met de biologische productie (Willer en Klicher, 2009). Dit betekent dat gemiddeld de oppervlakte per producent minder dan 3 ha bedraagt.

Oceanië neemt met ruim 12 mln. ha - die voor het overgrote deel in Australië zijn te vinden - meer dan een derde van het wereldwijde biologische areaal voor zijn rekening.

In dat continent omvat de biologische productie bijna 3% van het totale landbouwareaal, maar ze groeit er niet veel meer. Europa telt bijna 8 mln. biologische hectares, wat overeenkomt met een kwart van het mondiale totaal en met ruim 1,5% van de totale agrarische oppervlakte in dat werelddeel. Latijns-Amerika komt met ongeveer 6,5 mln. ha op de derde plaats; vooral in Argentinië (2,8 mln. ha) en Brazilië (1,8 mln. ha) worden grote oppervlakten gebruikt voor de biologische teelt. In Afrika bedroeg de oppervlakte met biologische landbouw in 2008 naar schatting 0,9 mln. ha. Ook daar vindt een relatief sterke groei plaats, met tientallen procenten per jaar.

Een belangrijk nadeel van biologische landbouw is dat de fysieke opbrengsten meestal (aanzienlijk) lager zijn dan in de gangbare landbouw en dat dus meer grond nodig is voor een zelfde hoeveelheid producten. Daar staat tegenover dat de opbrengstprijzen hoger zijn en dat (veel) minder externe inputs behoeven te worden aangekocht. Vooral in ontwikkelingslanden kan dat een aantrekkelijke kant zijn. De extra arbeid die veelal nodig is voor de biologische teelt, zal daar in de regel geen knelpunt vormen.

2.1.4 Productie biobrandstoffen

De laatste jaren neemt de productie van biobrandstoffen wereldwijd sterk toe.

De belangrijkste biobrandstoffen zijn bio-ethanol, dat voornamelijk wordt gemaakt uit graan en suikerriet, en biodiesel dat wordt geproduceerd uit plantaardige olie, zoals palmolie of koolzaadolie. Plantaardige olie wordt ook wel als zodanig als brandstof gebruikt, meestal gemengd met minerale olie.

De productie van bio-ethanol kwam voorzichtig op gang in de jaren zeventig, maar stagneerde tussen 1985 en 2000 (Banse et al., 2008a). In 2000 bedroeg de mondiale productie van deze brandstof naar schatting ongeveer 30 mln. m³, maar in 2008 ging het al om ruim 77 mln. m³ (Chilla, 2008). Meer dan driekwart van deze productie komt voor rekening van de VS (34 mln. m³) en Brazilië (26 mln. m³). In de VS is de ethanolproductie sinds 2003 bijna verdrievoudigd onder invloed van de hoge olieprijs en het stimulerend beleid van de overheid. Dat laatste is vooral ingegeven door het streven de VS minder afhankelijk te maken van de invoer van (dure) olie, deels uit politiek gezien niet erg stabiele landen. In 2007 werd meer dan 23% van de Amerikaanse voergraanproductie (ruim 8% van de wereldproductie) gebruikt voor biobrandstoffen en dat zal stijgen tot 35 à 40% (12 à 13% van de wereldproductie) rond 2015 (OECD, 2008). Politiek-strategische overwegingen spelen ook een rol voor Brazilië, dat al sinds de eerste oliecrisis in 1973 tracht de olie-import te beperken door ethanol te produceren uit suikerriet. In de EU werd in 2008 4,5 mln. m³ bio-ethanol geproduceerd, iets meer dan in China (Chilla, 2008).

De wereldproductie van biodiesel bedroeg in 2000 nog maar 0,7 mln. ton en was in 2004 toegenomen tot ongeveer 2 mln. ton (Chilla, 2008). Daarna ging de productie snel omhoog tot ruim 11 mln. ton in 2008. De EU nam met 6 mln. ton iets meer dan de helft

van de mondiale ethanolproductie voor haar rekening. Ongeveer de helft hiervan kwam uit Duitsland. De VS zijn de op een na grootste producent van biodiesel, met in 2008 een productie van 2 mln. ton.

De oppervlakte die gebruikt wordt voor biobrandstoffen is niet precies bekend. In de VS, de EU en Brazilië gaat het in totaal om zo'n 17 mln. ha (Banse, 2009). Rekening houdend met de aandelen van deze landen in de wereldproductie, leidt een ruwe schatting tot de conclusie dat wereldwijd 20 tot 25 mln. ha voor dit doel wordt gebruikt. Dat komt overeen met ongeveer 1,5% van de wereldwijde oppervlakte bouwland. Het geringe percentage zou doen vermoeden dat het effect van de biobrandstoffenproductie op de wereldmarktprijzen gering is, maar verschillende studies wijzen toch wel op niet verwaarloosbare prijseffecten. Zo komen Banse et al. (2008a) tot de conclusie dat alleen al het EU-biobrandstoffen beleid in 2020 een opwaarts effect heeft op de wereldmarktprijzen voor graan en oliezaden van respectievelijk 6 en 8%. De OESO berekent dat door de diverse steunmaatregelen voor biobrandstoffen, de prijzen van graan een procent of 5 hoger, en die van oliezaden een procent of 3 hoger zijn dan zonder die maatregelen (OESO, 2008).

Bij een verdere uitbreiding van de productie van biobrandstoffen zullen de effecten groter worden. Van belang hierbij is dat de wereldhandel slechts een beperkt deel van de productie omvat en dat de elasticiteiten van agrarische producten klein zijn. Beide factoren leiden ertoe dat kleine veranderingen in vraag of aanbod meer dan evenredige prijsbewegingen tot gevolg hebben. De OESO stelt dat de huidige biobrandstoffen, met uitzondering van ethanol uit suikerriet, slechts een bescheiden bijdrage leveren aan de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen en dat mede daarom de vrij algemene overheidssteun hiervoor een dure vorm van klimaatbeleid is (ibidem).

2.2 Ontwikkeling agrarische prijzen

De hoge prijzen voor agrarische producten op de wereldmarkt - en de daardoor hogere voedselprijzen - zorgden in 2008 voor veel onrust in diverse ontwikkelingslanden. Ad-hoc maatregelen van diverse overheden moesten de problemen het hoofd bieden. De situatie was opmerkelijk in die zin dat de langetermijntrend van reëel dalende agrarische prijzen werd doorbroken. En hoewel periodes met stijgende grondstoffenprijzen niet ongewoon zijn, hielden de hoge prijzen langer aan dan in het verleden. De vraag was dan ook hoe lang de prijzen (nog) op het hoge niveau zouden blijven en wat dit zou kunnen betekenen voor de voedselvoorziening in de wereld. Daarnaast was het de vraag of de prijzen na een eventueel omslagpunt op een structureel hoger niveau zouden blijven, of weer terug zouden keren naar de historische trend, en of een eventuele prijsdaling in alle productiegebieden in dezelfde mate zou plaatsvinden.

Medio mei 2009 is op deze vragen niet met 100% zekerheid een antwoord te geven. Wel is duidelijk dat na de piek in de prijzen in juli 2008, een neerwaartse trend is ontstaan. Dit is echter niet in alle gebieden het geval. Vooral in de ontwikkelingslanden zijn de binnenlandse prijzen hoog gebleven, met alle gevolgen van dien voor de voedselsituatie.

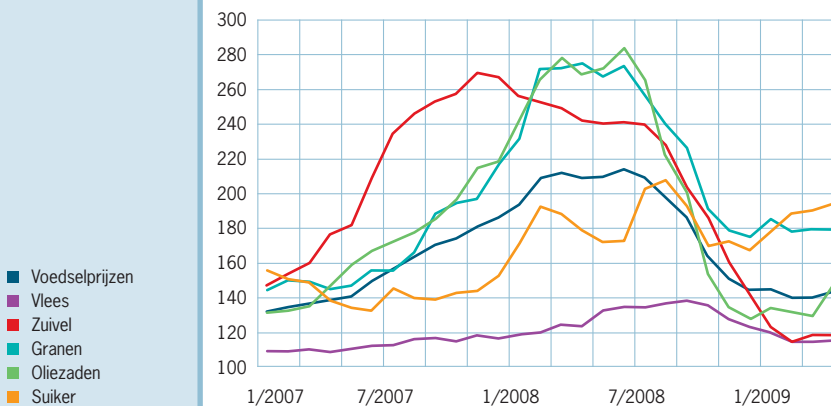
Omslagpunt aan het einde van de zomer van 2008

Prijsvorming is een kwestie van vraag en aanbod, variaties hierin leiden tot schommelingen in de prijzen. De mate waarin in 2007 en 2008 de prijzen op de wereldmarkt opliepen was echter vrij uniek. Het werd veroorzaakt door de combinatie van ongekend lage wereldwijde voorraden voor granen, ernstige aanbodsverstoringen, zeer hoge olieprijsen en een relatief sterke verandering van de vraag naar granen voor de productie van biobrandstoffen (Banse et al., 2008b). De ontwikkeling van de prijzen voor landbouwproducten hield in de periode 2007-2008 gelijke tred met de olieprijs, maar het is zeer de vraag of dit ook voor de langere termijn het geval zal zijn. Wel leiden de hogere energieprijsen tot toenemende kosten voor de productie van voedsel en daarmee tot stijgende voedselprijzen.

Een ander belangrijk element is de prijsvolatiliteit. Deze wordt gemeten aan de hand van maandelijkse schommelingen in de prijzen. Deze lopen voor de afzonderlijke producten nogal uiteen. Met name de graanprijzen schommelen, meer dan de prijzen van de overige producten (figuur 2.1). Uit de prijsontwikkeling in de laatste maanden is geen duidelijk beeld te halen in welke richting de prijzen zich zouden kunnen ontwikkelen.

Figuur 2.1

Ontwikkeling maandelijkse voedselprijzen ^a

a Index, gemiddelde 2002-2004 = 100.

Bron: FAO (2009b).

Tabel 2.3

Ontwikkeling voedselprijzen ^a, 2003-2009

	Voedselprijzen	Vlees	Zuivel	Granen	Oliezaden	Suiker
2003	98,3	98,7	95,1	98,1	100,8	100,6
2004	111,5	111,0	122,6	107,4	112,2	101,7
2005	114,7	112,7	135,4	103,4	103,6	140,3
2006	122,4	106,7	128,0	121,5	112,0	209,6
2007	154,1	112,1	212,4	166,8	169,1	143,0
2008	190,9	128,3	219,6	237,9	225,4	181,6
2009 ^b	141,2	115,3	117,9	179,8	135,1	187,3

a Index, gemiddelde 2002-2004 = 100;

b gemiddelde januari t/m mei.

Bron: FAO (2009b).

Hoge prijzen leiden door een grotere productie vaak vanzelf weer tot lagere prijzen. In de landbouw is dat meestal een proces van de wat langere termijn, gegeven de aard van het productieproces. Bovendien is de productie voor een belangrijk deel afhankelijk van externe factoren. De prijsindices van verschillende producten laten dit ook zien, ook al loopt het beeld voor de verschillende producten uiteen (tabel 2.3). Voor vlees en zuivel liggen de prijzen weer op het niveau van 2005, voor andere producten zijn de prijzen al wel gedaald, maar nog fors hoger dan voor het begin van de prijsstijging.

In de periode dat de prijzen op hun top zaten, zijn diverse studies naar de langetermijnverwachtingen gemaakt. Mits er geen forse beschermende maatregelen werden genomen door nationale overheden, was de gedachte dat de prijzen wel omlaag zouden gaan (Banse et al., 2008b). Aan de andere kant zorgt de koppeling van biobrandstoffen aan de landbouwmarkt, door de kunstmatig gecreëerde vraag via verplicht gestelde doelen voor het gebruik van deze energie, voor een stijgende trend zolang de olieprijs hoog blijft.

2.3 Vooruitblik productie en prijzen

2.3.1 Mondiaal

De FAO en de OESO maken gezamenlijk vooruitzichten voor de ontwikkeling van de agrarische markten (OESO, 2009). In het *LEB 2008* is hierop uitgebreid ingegaan (§2.2). In dergelijke projecties zijn aannames over macro-economische ontwikkelingen als toename van de bevolking, economische groei en de ontwikkeling van de olieprijs cruciaal. De hoge prijzen op de agrarische markten in 2008 en de mondiale financiële crisis zijn de aanleiding geweest voor een herziening van de prognoses.

Bij deze nieuwe prognoses moet worden opgemerkt dat deze vooral gebaseerd zijn op de economische vooruitzichten in december 2008, die nu (medio mei) wat te optimistisch lijken. Eind 2008 werd verondersteld dat de crisis kortstondig zou zijn en het herstel al aan

het einde van 2009 zou inzetten. De laatste projecties van de Wereldbank en het IMF wijzen echter in de richting van een later herstel. Vanwege de lagere economische groei kunnen de hier gepresenteerde projecties daarom nog te hoog zijn.

Verwachtingen prijsniveau afgezwakt

Een vergelijking van de nieuwe prijsverwachtingen met die van 2008 leert dat de prijzen voor 2017/18 door de OESO voor vrijwel alle producten, soms fors, naar beneden zijn bijgesteld. Enkel voor rijst en suiker gaat de OESO in de nieuwe prognoses uit van hogere prijzen.

Voor granen is de verwachting dat de (reële) prijs verder zal dalen in vergelijking met het hoge niveau van 2008. De eerdere prijsprojectie is nauwelijks naar beneden bijgesteld, omdat hierin al werd gerekend met een verdere daling van de langjarige trend. Dat geldt niet voor oliezaden en de daaraan gelieerde producten. Vorig jaar werd nog verwacht dat de prijzen zich op een hoog niveau zouden handhaven. Inmiddels gaat de OESO uit van prijzen die vergelijkbaar zijn met 2006. De piek in de prijzen lijkt een tijdelijke te zijn geweest. Dat is mede het gevolg van de sinds vorig jaar sterk gedaalde olieprijs. Het is vooral de vraag naar plantaardige olie voor niet-voedingsdoeleinden, overwegend de productie van biobrandstoffen, die de prijs op niveau houdt, ook op langere termijn. Wereldwijd zal het aandeel plantaardige olie bestemd voor biobrandstoffen stijgen van 9% (2006-2008) tot 16% in 2018. Twee derde van de plantaardige olie die wordt uitgevoerd komt dan uit Maleisië of Indonesië. De EU is een belangrijke importeur, tot 2016 naar verwachting zelfs de grootste; na 2017 zal China deze plaats innemen.

De verwachte prijsstijging voor de verschillende vleessoorten is inmiddels ook voor een groot deel achterhaald. Voor rund-, varkens- en pluimveevlees zullen de prijzen naar verwachting de komende tien jaar reëel gezien vrijwel op het niveau van 2007/2008 blijven of licht stijgen/dalen. Het aandeel van pluimveevlees in de totale vleesconsumptie zal nog verder toenemen.

Ondanks herhaalde uitbraken van dierziekten en daaruit voortvloeiende handelsbeperkingen zal de handel in vlees naar verwachting de komende periode verder stijgen, met name de handel in rund- en pluimveevlees. Het grootste deel van de groei komt voor rekening van niet-OESO landen.

De verwachte prijzen voor zuivelproducten in 2017 liggen fors onder de prognoses van een jaar eerder, omdat de FAO en OESO toen uitgingen van de op dat moment heersende hoge prijzen. De hoge zuivelprijzen en de geringe voorraden hebben geleid tot een groei van de productie (+2%), mede gestimuleerd door verschillende politieke besluiten. Zo zijn in de EU de melkquota verruimd en viel het besluit dit sinds 1984 bestaande systeem van productiebeperking af te schaffen in 2015. In de VS is in de Farm Bill besloten tot ondersteuning van de melkveehouders. Verwacht wordt dat de prijzen zich zullen herstellen en - vergeleken met de periode voorafgaande aan de

prijspiek - reëel gezien rond 2011 boven het gemiddelde niveau van 1997-2006 zullen uitkomen. De boterprijzen zullen relatief gezien het snelste stijgen onder invloed van hoge energieprijzen en de daardoor hoge prijzen voor plantaardige oliën en vetten.

2.3.2 Europese Unie

De Europese Commissie (EC) heeft in maart 2009 herziene prognoses uitgebracht over de ontwikkelingen op de Europese landbouwmarkten tot en met 2015 (EC, 2009). Verwacht wordt dat de markten op de korte termijn vooral beïnvloed worden door de financiële en economische crisis. Dit zal de nodige druk geven op de economie in de Europese landen, die in 2009 flink zal krimpen. In tegenstelling tot de laatste berichten (medio mei), waar voor 2010 nog met een verdere daling rekening wordt gehouden, gaat de EC uit van een eerste herstel in 2010. De vooruitzichten voor de middellange termijn voor de EU gaan uit van een jaarlijkse groei met ongeveer 2%.

Hoewel de agrarische sector beter gewend is om schokken in de prijzen op te vangen dan andere sectoren, wordt voor de komende periode rekening gehouden met een verslechtering van de inkomens in de landbouw. De vraag naar agrarische producten zal negatief worden beïnvloed door de crisis, in het bijzonder voor producten met een hoge(re) toegevoegde waarde. Dan gaat het vooral om veehouderijproducten als vlees en zuivel en om sierteeltproducten. Andere sectoren zullen indirect getroffen worden door de crisis. Te denken valt aan de toeleverende bedrijven van de veehouderij, zoals de veevoeder-industrie. De teelt van energiegewassen kan last ondervinden van de lagere olieprijs.

Bio-ethanol zorgt voor grotere vraag

De vooruitzichten op de Europese graanmarkt zijn op middellange termijn niet ongunstig. De herziening van het landbouwbeleid, de verbetering van de opbrengsten per hectare, de groeiende markt voor bio-ethanol en de integratie van de nieuwe lidstaten op de interne markt zijn factoren die hieraan bijdragen. De stijgende vraag naar bio-ethanol en de vraag vanuit de biomassa-industrie zorgen voor een grotere behoefte aan graan. Dit leidt tot een redelijk stabiele graanbalans in de EU de komende periode. Wel blijven klimatologische omstandigheden en de ontwikkeling van de biobrandstoffenmarkt onzekere factoren binnen het geheel. Verwacht wordt dat de graanprijzen de komende tijd zullen herstellen en boven het niveau van de afgelopen jaren blijven, de prijspiek uit 2007/2008 buiten beschouwing latend. De geleidelijke afbouw van de interventievoorraden zal de marktsituatie verbeteren en het gevaar van structurele regionale overschotten aanzienlijk verminderen. De productie zal de komende jaren de consumptie nog wel overstijgen en er zal een jaarlijks exportoverschot van circa 15 mln. ton zijn. De huidige hoge interventievoorraden, dankzij de hoge productie in 2008, zijn naar verwachting binnen drie jaar verdwenen.

De markt voor oliezaden in de EU wordt vooral ondersteund door de beleidsmatig gecreëerde stijgende vraag naar biodiesel. De verwachte stabiele ontwikkeling van de productie van oliezaden in de EU (zie tabel 2.4) leidt er met de groeiende vraag toe dat de EU een grote netto-importeur van oliezaden blijft.

EU blijft netto importeur van vlees

De vleesproductie in de EU is in 2008 enigszins gedaald, voor 2009 wordt uitgegaan van een verdere afname (tabel 2.4). Vanaf 2010 verwacht de EC een herstel van de productie, zodat deze in 2015 ruim 2% groter zal zijn dan in 2007. De uitvoer van vlees naar derde landen was in 2008 fors gestegen, mede door de ondersteuning met exportrestituties. De economische situatie in de wereld zal in 2009 zorgen voor een daling. Op de middellange termijn zal de positie van de EU als netto importeur van rund-, schape- en pluimveevlees zich versterken. De export van varkensvlees, waarvan de EU nog wel netto exporteur is, zal verder afnemen. Op de interne markt zal de consumptie van vlees de eerste jaren verder dalen door hogere prijzen en een lagere koopkracht, op de iets langere termijn wordt een herstel verwacht. Uiteindelijk zal de consumptie in 2015 iets boven het niveau van 2007 uitkomen.

De rundveestapel zal de komende periode kleiner worden. De ont koppeling van de premies voor rund- en kalfsvlees speelt hier een belangrijke rol in. De productie zal dan ook verder afnemen, terwijl de consumptie nagenoeg gelijk blijft. De in 2002 ingezette ontwikkeling, toen de EU voor rundvlees importeur werd in plaats van exporteur, zal zich de komende jaren voortzetten.

Voor de varkenssector wordt een productietoename verwacht met bijna 2%. Dat is een kleinere groei dan in het afgelopen decennium, wat vooral wordt veroorzaakt door de sterke concurrentie van de pluimveehouderij. De verwachting is dat de varkenshouderij het de komende jaren moeilijker krijgt omdat de mogelijkheden voor export

Tabel 2.4 Projecties van productie in de EU-27, 2008-2015

	Productie (1.000 ton)				index (2008=100)		
	2008	2009	2010	2015	2009	2010	2015
Granen	312	293	288	302	94	92	97
Oliezaden	25	25	25	25	98	98	99
Rundvlees	8.293	8.102	8.078	7.891	98	97	95
Varkensvlees	22.509	21.825	22.514	23.258	97	100	103
Pluimveevlees	11.671	11.740	12.181	12.502	101	104	107
Schapenvlees	1.025	1.023	1.014	992	100	99	97
Eieren	6.900	6.800	6.900	7.200	99	100	104
Melk	148.700	147.400	147.500	151.400	99	99	102

Bron: EC (2009).

minder zullen worden. Dat heeft deels te maken met de ontwikkeling van de valutakoersen van de afzetlanden (zoals Rusland), maar ook de toenemende concurrentie vanuit landen met lagere productiekosten draagt hier aan bij. Bovendien maakt de sterk gegroeide consumptie van varkensvlees in de EU export minder noodzakelijk.

De markt voor pluimveevlees is volgens de prognoses de komende tijd in evenwicht. De lage prijzen in vergelijking met de andere vleessoorten zorgen ervoor dat de consumptie in de periode tot 2015 met ruim 9% zal toenemen. De groei van de productie zal hier iets bij achter blijven, zodat de EU meer zal gaan importeren.

Groei melkproductie kleiner dan verruiming quota

Naar verwachting zal de melkproductie in de EU in 2015 ruim 2% groter zijn dan in 2007. Daarmee blijft de groei achter bij de verruiming van het quotum. De productie in de twaalf nieuwe landen van de EU zal volgens de prognose met ruim 4% dalen, hoewel de aanvoer bij zuivelfabrieken wel zal toenemen. Aan de andere kant is het de verwachting dat in de overige lidstaten van de EU de melkproductie zal toenemen, zodat de hoeveelheid melk in 2015 in de EU-27 met 4% zal toenemen. De melkveestapel zal tussen 2007 en 2015 dalen van 24,2 mln. stuks tot 22,4 mln. stuks.

De grotere aanvoer van melk bij de zuivelfabrieken zal vooral worden gebruikt voor de productie van kaas. Zowel de interne vraag als de export van kaas neemt de komende jaren toe. In 2015 is de vraag naar kaas in de EU volgens de vooruitblik zo gegroeid, dat tegen die tijd sprake is van een lichte daling van de kaasexport. Anders is de situatie op de botermarkt. De vraag naar boter in de EU loopt de komende tijd verder terug, maar dat geldt in nog sterkere mate voor de productie. Voor het eerst in de historie zou dit kunnen betekenen dat de EU boter zal moeten importeren om aan de interne vraag te kunnen voldoen.

2.4 **Beschikbaarheid land en water voor de landbouw**

Een van de doelstellingen, afgesproken tijdens de Wereldvoedseltop in 1996 en opnieuw bevestigd in 2002, is om het aantal hongerigen in de wereld tot 400 miljoen terug te brengen rond 2015. Het wordt echter steeds moeilijker om deze afspraak te halen. Het aantal mensen met honger is het afgelopen jaar toegenomen, naar schatting ligt het nu rond de 930 miljoen mensen. Dat is 100 miljoen meer dan in 1996. De grootste groei van het aantal mensen met chronisch voedselgebrek vond plaats tussen 2003-2005 en in 2007. Volgens schattingen van de FAO (2008) zijn nog eens 75 miljoen mensen extra in de problemen gekomen als gevolg van de hoge prijzen de laatste twee jaar, met name in ontwikkelingslanden en landen die netto voedselimporteur zijn.

De eerste maatregelen die door verschillende regeringen genomen zijn om de negatieve effecten van de hoge prijzen te bestrijden, lijken op de langetermijn geen effect te sorteren.

Exportbeperkingen en prijscontrole kunnen op de korte termijn en vanuit sociaal oogpunt gezien begrijpelijk zijn, op de lange termijn blijken ze niet effectief en niet lang vol te houden. Het wordt steeds belangrijker om er op lokaal niveau voor te zorgen dat de voedselproductie voldoende is om de plaatselijke bevolking van voedsel te voorzien. Of dat mogelijk is hangt in belangrijke mate af van de hoeveelheid grond die beschikbaar is voor landbouw, zonder een extra vorm van irrigatie. Een recente analyse van de OESO (2009a) rekent voor dat ongeveer een derde van het totale landoppervlak in de wereld (exclusief Antarctica) matig tot goed bruikbaar is als landbouwgrond volgens deze definitie (tabel 2.5). Bodemgesteldheid, klimatologische omstandigheden en de infrastructuur ter plekke zijn allemaal factoren die bepalen of een gebied kan worden aangewend voor voedselproductie of niet.

De beschikbaarheid van vruchtbaar land varieert per regio. Het aandeel van bruikbaar land in de totale landoppervlakte is het grootst in Zuid-Amerika en Afrika, het laagst in Azië en Oceanië. De cijfers in tabel 2.4 zijn echter een overschatting, omdat de potentiële gronden al gebruikt worden voor andere doeleinden als bossen, stedelijk gebied of natuur. Deze gronden kunnen alleen tegen een zeer hoge prijs worden aangewend voor landbouw.

Rekening houdend met deze feiten blijkt uiteindelijk dat 547 mln. ha grond (ongeveer een kwart) ook daadwerkelijk bruikbaar is voor landbouw. Slechts een beperkt deel hiervan ligt in Europa (0,5%), ook Noord-Amerika en Oceanië hebben hierin slechts een klein aandeel. Verreweg het grootste deel ligt in Afrika (bijna de helft) en Latijns-Amerika (28%). Vooral in de gebieden waar de productie toch al moeizaam op gang komt, is er mogelijkheid tot uitbreiding van het areaal. Het benutten van dit potentieel zal niet eenvoudig zijn. Wat eveneens meespeelt is dat de aanwending van land voor lokale voedselproductie concurrentie ondervindt van de vraag naar weidegrond voor de productie van (export)vlees. Met een wereldwijd groeiend inkomen neemt naar verwachting de vleesconsumptie verder toe en zal de vraag blijven stijgen, met hogere prijzen als resultaat.

Tabel 2.5

Verdeling van beschikbare landbouwgrond (1.000 ha) naar kwaliteit, 2008

	Goed	Matig	Slecht	Niet bruikbaar
Wereld	25.082	18.159	23.610	65.085
Afrika	7.541	4.865	4.291	13.052
Azië	3.886	2.912	8.241	15.944
Europa	3.627	2.835	2.069	13.728
Zuid-Amerika	6.375	4.373	5.367	3.911
Noord-Amerika	3.040	1.995	1.752	13.412
Oceanië	534	1.117	1.824	5.014

Bron: OESO (2009).

Samen met de groeiende vraag naar gewassen voor de productie van biobrandstoffen, leidt dit tot een weinig rooskleurig beeld voor de toekomstige uitbreiding van de (lokale) voedselproductie in de wereld.

Toenemende schaarste aan water

Landbouw kan niet zonder water. Klimatologische omstandigheden bepalen grotendeels de productie van voedsel in de wereld. Waar in de Westerse wereld de mogelijkheden voor beregening vrij eenvoudig beschikbaar zijn, is dat in grote gebieden elders in de wereld niet het geval. Vooral in Azië en Afrika zorgt het klimaat voor te weinig of juist te veel water om tot een goede landbouwproductie te komen. Evenals het grondgebruik is ook het gebruik van water aan grenzen gebonden. De beschikbaarheid van water wereldwijd baart de internationale gemeenschap zorgen en krijgt steeds meer aandacht van beleidsmakers. Dat geldt niet alleen voor tekorten aan water, maar ook voor het overschot aan water dat juist andere gebieden treft. In Azië, Afrika en landen in het Midden-Oosten bestaat de grootste spanning tussen beschikbaarheid en behoefte aan water.

In de OESO-landen groeide het waterverbruik door de landbouw tussen 1990-92 en 2002-04 met 2%, vooral door een toename van de irrigatie (OESO, 2009b). De geïrrigeerde oppervlakte steeg in die periode met 8%, terwijl de oppervlakte landbouwgrond daalde met 3%. Het areaal waar irrigatie toegepast zou kunnen worden, is veel groter dan het areaal waar dit nu plaatsvindt. Dit wijst erop dat het areaal met irrigatie nog aanmerkelijk kan groeien. Een en ander zal in belangrijke mate afhangen van de verhouding tussen de kosten van irrigatie versus de (meer)opbrengsten. Het aandeel van grondwater in het gebruik van water in de landbouw wordt van steeds groter belang. In een derde van de OESO-landen was dit aandeel gegroeid tot boven de 30% van het totale waterverbruik.

Een efficiënter gebruik van water in de landbouw, vooral door verbetering van de technische installaties, heeft tot een hogere productie geleid. Het gemiddelde watergebruik per hectare landbouwgrond daalde met 9% tussen 1990-92 en 2002-04. Verwacht wordt dat het gebruik van water door de landbouw geleidelijk verder zal dalen.

In 2050 zal waterschaarste volgens een prognose van de OESO (2009b) een grote dreiging vormen voor de landbouw in veel regio's in de wereld. Een groeiende bevolking en een toenemend gebruik van water voor andere doeleinden zijn hiervan de oorzaak. Geschat wordt ook dat in 2030 47% van de wereldbevolking te maken heeft met een ernstige vorm van waterschaarste. De groei van de vraag naar voedsel door hogere inkomens, groei van de bevolking en verstedelijking, zal vooral plaatshebben in ontwikkelingslanden. Juist deze landen zullen hun landbouwproductie met moeite kunnen uitbreiden gegeven de beperkingen die de natuurlijke bronnen, land en water, opleggen. Dit geldt zeker voor China en India, die in grote mate de wereldvraag naar agrarische producten beïnvloeden.

2.5 Handel in landbouwproducten

2.5.1 Ontwikkelingen in de wereldhandel

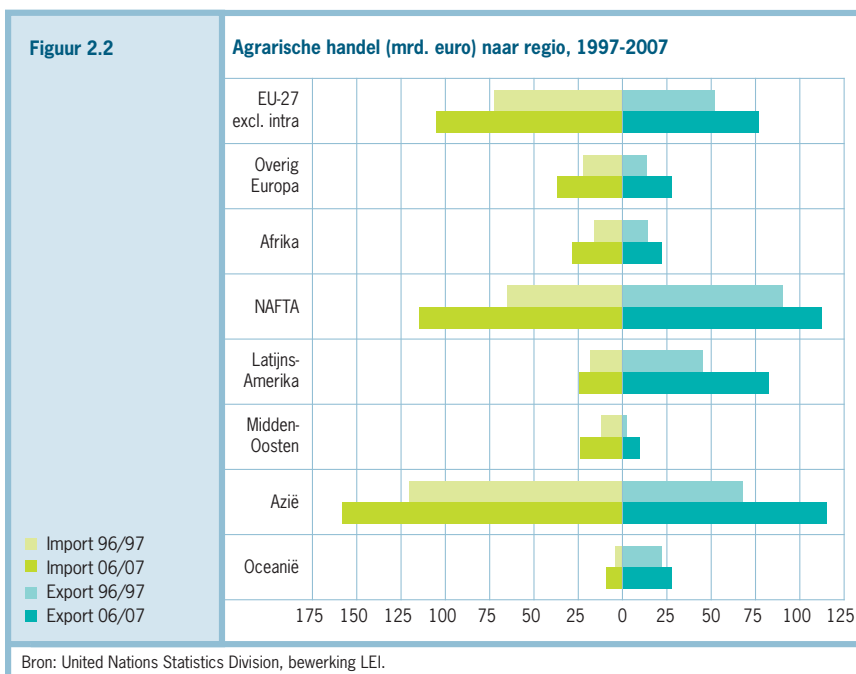
De totale wereldhandel (in reële termen) groeide in 2008 met slechts 2%. Dit is wederom, net als in 2007, een sterke daling van de groei ten opzichte van het voorgaande jaar: in 2007 groeide de wereldhandel nog met 6% tegen 8,5% in 2006. In dollars groeide de handel in goederen met 15% flink en kwam daarmee in 2008 uit op 15,8 biljoen dollar. Het aandeel van de landbouw in de totale handel kwam in 2007 uit op 8,3%. Waar de exportprijzen voor onbewerkte landbouwproducten in 2007 nog met 5% stegen, daalden deze in 2008 met 1%. De stijging van de prijzen voor voedselproducten zette echter wel sterk door en kwam in 2008 uit op 23%, dat is 8% meer dan in 2007. De waarde van de wereldwijde handel in landbouw- en voedselproducten is vooral door deze prijsstijging in 2007 met maar liefst 19,5% gestegen naar 1,1 biljoen dollar, de sterkste stijging sinds 2000.

Voor 2009 verwacht de Wereldhandelsorganisatie (WTO) een krimp van de wereldhandel met 9% (in volume), de grootste krimp sinds de Tweede Wereldoorlog. Er zijn verschillende oorzaken voor deze grote neergang. Ten eerste doet de daling van de vraag naar goederen zich overal ter wereld voor, waardoor alle regio's getroffen worden. Ook het feit dat de productie- en handelsketens steeds mondialer worden, waarbij producten gedurende het productieproces verschillende landsgrenzen passeren, draagt hieraan bij. Hierdoor telt één product verschillende keren mee in de handelsstatistieken. Een derde oorzaak is het gebrek aan handelsfinanciering en tenslotte noemt de WTO ook nog het risico van protectionisme - na het falen van de Doha-ronde - als reden voor de grote voorspelde krimp (WTO, 2008; 2009).

Ontwikkeling internationale agrarische handel tussen 1997 en 2007

Figuur 2.2 geeft een overzicht van de wereldwijde agrarische handel naar regio's in 1997 en 2007. De cijfers zijn gemiddelden over twee jaar en exclusief EU-intrahandel. De waarde van de internationale agrarische handel (gemiddelde van ex- en import) is tussen 1997 en 2007 gestegen van 319 mrd. euro naar 489 mrd. euro, een stijging van 53%. Deze stijging is in de laatste jaren vooral een gevolg van de stijging van de (voedsel)prijzen. Zo steeg in 2007 het volume van de agrarische handel met 5%, terwijl de waarde met ruim 19% steeg. Over de langere termijn is de stijging van het volume de belangrijkste factor.

Latijns-Amerika en Oceanië zijn netto exporteur van agrarische producten, terwijl alle overige regio's meer importeren dan exporteren. De afgelopen tien jaar heeft Azië de positie als grootste exporteur overgenomen van NAFTA; Azië exporteerde in 2007 agrarische producten ter waarde van 116 mrd. euro en had daarmee een aandeel in de wereldwijde agrarische export van ruim 24%. NAFTA volgt kort daarop met 113 mrd. euro,

bijna 24%, gevolgd door de Latijns-Amerika met 83 mrd. euro (17%). Azië was in 2007 met afstand de grootste importeur (158 mrd. euro; 32%), gevolgd door NAFTA (115 mrd. euro; 23%) en de EU (105 mrd. euro; 21%).

2.5.2 Agrarische handel in de EU

Tabel 2.6 geeft een kort overzicht van de Europese agrarische handel in 1997 en 2007, uitgesplitst naar sectoren. In 2007 bedroeg de totale agrarische export van de EU-27 ruim 339 mrd. euro. De export voor de externe markt bedroeg 80 mrd. euro en het merendeel (76%) was dus handel binnen de EU. De totale Europese agrarische import bedroeg 353 mrd. euro en hiervan was 72% afkomstig uit andere EU-landen. Tussen 1997 en 2007 zijn de veehouderijproducten minder belangrijk geworden in de export, terwijl de categorieën akkerbouw en overig relatief gegroeid zijn. De akkerbouwproducten zijn verreweg het belangrijkste wat betreft export naar buiten de EU. Het gaat om een grote variëteit aan producten, waaronder andere suiker en graan. Ook wat betreft de import staan de akkerbouwproducten bovenaan, wat te danken is aan de veevoerders. Het agrarische handelstekort is tussen 1997 en 2007 gestegen van ongeveer 11 mrd. euro naar bijna 14 mrd. euro.

Tabel 2.6

Agrarische handel (mrd. euro) van de EU, 1997 ^a en 2007 ^b

	Export			Import		
	EU-15	EU-27	w.v. extra-handel	EU-15	EU-27	w.v. extra-handel
	1997	2007		1997	2007	
Totaal	195,0	339,2	80,1	205,6	353,1	99,1
waarvan in %						
Akkerbouw	44	45	58	42	42	44
Tuinbouw	16	16	10	19	19	20
Veehouderij	26	23	17	23	21	9
Visserij	5	5	3	8	9	16
Overig	9	10	12	9	10	10
Aandeel intrahandel in %	72	76		66	72	

N.B. Een groot aantal producten uit de categorie overig is met ingang van dit jaar ondergebracht in de sector akkerbouw, waardoor de cijfers voor deze twee sectoren niet zijn te vergelijken met eerder gepubliceerde gegevens.

a 1997 = gemiddelde 1996/1997;

b 2007 = gemiddelde 2006/2007.

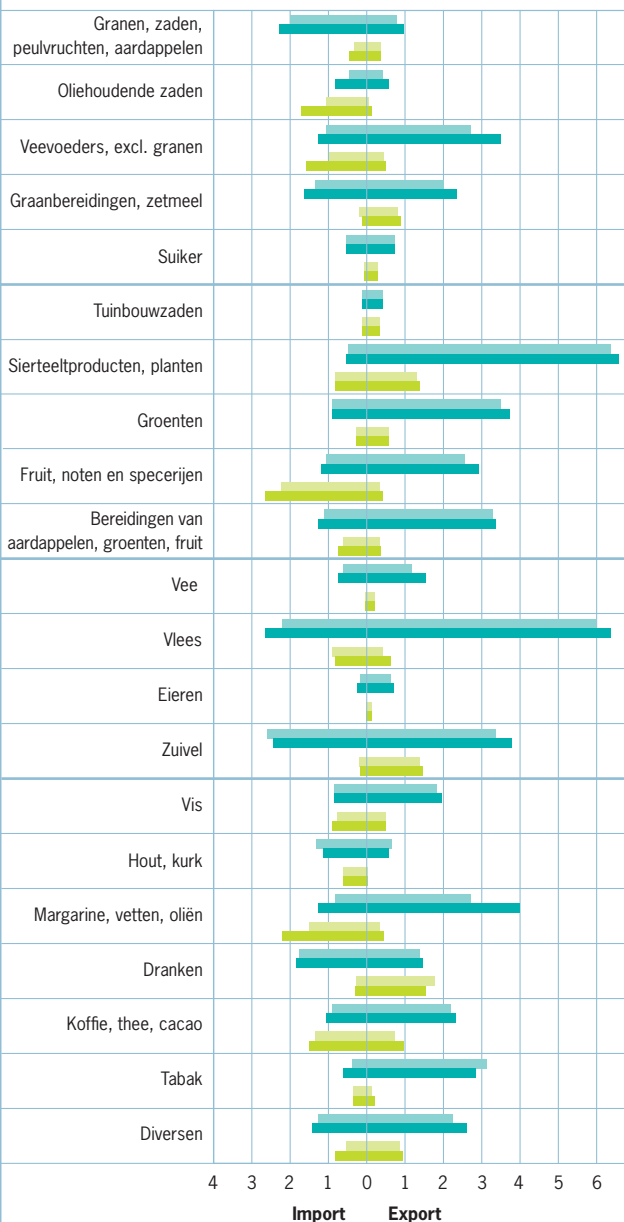
Bron: Eurostat Comext, bewerking LEI.

2.5.3 Nederlandse agrarische handel

De totale Nederlandse uitvoer bedroeg in 2008 bijna 368 mrd. euro, dat is een relatief bescheiden stijging van 6% ten opzichte van 2007. De totale invoer steeg in 2008 met 8% naar 332 mrd. euro, waardoor het handelsoverschot met 4,5 mrd. euro afnam tot 35,7 mrd. euro. Twee derde van dit handelsoverschot (23,6 mrd. euro) is toe te schrijven aan de agrarische handel. Doordat de agrarische export- en importwaarde in 2008 in absolute termen ongeveer even sterk stegen, bleef dit handelssaldo voor het eerst in vele jaren gelijk. De importwaarde steeg met 16% wel sneller dan de export (10%). De Nederlandse agrarische import kwam daarmee in 2008 uit op 41 mrd. euro en de export op ruim 64 mrd. euro. Waar in 2007 de waardeinstijging van de Nederlandse agrarische uit- en invoer vooral te danken was aan de groei van het handelsvolume, waren in 2008 de flink hogere wereldmarktprijzen van granen en oliezaden en de daarvan afgeleide oliën, vetten en veevoedergrondstoffen verantwoordelijk voor de stijging. Deze productgroepen hebben in de invoer een veel groter aandeel in het totaal dan bij de uitvoer en daardoor steeg de totale waarde van de agrarische invoer aanzienlijk sterker dan die van de uitvoer.

Ruim vier vijfde van de Nederlandse agrarische uitvoer ging in 2008 naar de interne EU-markt, terwijl 61% van de invoer afkomstig was uit een van de andere 26 EU-lidstaten. Sierteeltproducten en vlees zijn de belangrijkste exportproducten (figuur 2.3). Opvallend is de sterke stijging van de exportwaarde van veevoerders en margarine, vetten en oliën voor de EU-markt, vooral door hogere prijzen. De exportwaarde van tabak en dranken daalde ten opzichte van 2007. Aan de invoerkant zijn fruit, vlees (EU-markt) en zuivel belangrijke producten. De invoerwaarde van zuivel daalde wel ten opzichte van 2007.

Figuur 2.3

Ontwikkeling en samenstelling Nederlandse agrarische import en export (mrd. euro) met de EU-27 en derde landen, 2007 en 2008

Bron: CBS, bewerking LEI.

Tabel 2.7 laat zien hoe de financiële crisis doorwerkt in de uitvoerwaarde van agrarische producten. De tabel geeft voor een aantal belangrijke exportproducten weer wat de verandering van de uitvoerwaarde is ten opzichte van de voorgaande maand. Er zijn producten uitgekozen waarbij de daling van de uitvoerwaarde tot en met februari relatief groot is. De cijfers laten zien dat de agrarische uitvoer een zelfde patroon volgt als de totale uitvoer, met als verschil dat de agrarische uitvoer in december 2008 licht steeg, terwijl de totale uitvoer daalde. Het blijkt dat vooral de vlees- en zuivelsector getroffen worden door de crisis. De veranderingen in uitvoerwaarde in de periode oktober 2008-februari 2009 laten voor deze producten namelijk een minder positief beeld zien dan voor dezelfde periode (oktober-februari) in de jaren daarvoor. Vooral bij volle melkpoeder, boter en kaas zijn de verschillen groot, maar ook bij de categorie 'overig vlees'. In januari beweerden handelaren dat de uitvoer van snijbloemen ook flink te lijden had onder de financiële crisis, omdat de uitvoerwaarde daalde ten opzichte van de voorgaande maand. Inderdaad was januari een minder goede maand voor de export van snijbloemen, maar dit is een normaal beeld; in februari 2009 herstelde de export zich weer en in maart 2009 week de verandering van de uitvoerwaarde niet veel af van voorgaande jaren. Deze cijfers wijzen er niet op dat de snijbloemenhandel zwaar getroffen wordt door de crisis.

De cijfers van maart lijken te duiden op een kentering, voor alle onderscheiden categorieën geldt dat de handel weer in de lift zit. Voor zuivelproducten is de verandering van de uitvoerwaarde in maart zelfs positiever dan in voorgaande jaren.

Tabel 2.7		Veranderingen in de uitvoerwaarde van de Nederlandse agrarische handel, oktober 2008-februari 2009					
	mln. euro	Uitvoerwaardeverandering in % t.o.v. voorgaande maand					
	2008	okt. 08	nov. 08	dec. 08	jan. 09	feb. 09	mrt. 09
Totaal handel	367.713	0	-12	-9	-7	-0	8
Totaal agrarisch	64.479	1	-9	1	-9	2	13
Rundvlees	2.123	0	-11	16	-13	-5	17
Varkensvlees	1.719	-3	-17	-2	-7	2	6
Pluimveevlees	1.662	0	10	-10	-11	-4	5
Overig vlees	659	7	-15	-6	-9	-10	18
Volle melkpoeder	594	8	12	-5	-26	-8	39
Boter, zuivelpasta's	537	12	-6	-17	-20	-5	13
Kaas	2.726	4	-11	2	-11	-12	22

Bron: CBS, bewerking LEI.

Landbouw in de EU

Kernpunten:

- Health Check-akkoord gaat minder ver dan de oorspronkelijke EC-voorstellen:
 - verruiming melkquota en tussentijdse evaluaties van de zuivelmarkt
 - interventie gehandhaafd als vangnet voor ernstige marktverstoringen
 - via artikel 68 meer geld voor milieuvriendelijke en kwaliteitslandbouw
- Houtskoolschets wil maatschappelijke waarden belonen zonder regionaal stelsel
- budget voor plattelandsbeleid omhoog door additionele modulatie en herstelplan
- Groenboek over kwaliteit landbouwproducten verzandt in handelsnormen
- nieuwe EU-strategie diergezondheid benadrukt samenwerking en transparantie
- inkomen per arbeidskracht in meeste landen EU-27 omlaag in 2008

3

3.1 Gemeenschappelijk landbouwbeleid

3.1.1 Markt- en inkomensbeleid

In november 2008 heeft de Raad van Ministers voor Landbouw en Visserij van de Europese Unie (EU) een akkoord bereikt over de wetgevingsvoorstellen van de Europese Commissie (EC) over de *Health Check* van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). Daarmee werd de discussie beëindigd over de stand van zaken rond de 2003-hervorming van het GLB, die de EC met de zogenaamde *Health Check*-mededeling (EC, 2007a) in november 2007 had gestart. Het *Health Check*-akkoord vormt een nieuwe stap in de reeks van hervormingen van het GLB in de afgelopen decennia, en is bedoeld om boeren in staat te stellen beter op marktsignalen in te spelen en met nieuwe uitdagingen om te gaan (EC, 2008a). Het akkoord behelst vooral aanpassingen met betrekking tot het melkquotum, ontkoppeling en modulatie van de bedrijfstoeslagen, marktinterventie en artikel 69/68 (Agra Europe, 2008a; EC, 2008a; Europese Raad, 2009a en 2009b; LNV, 2008a). De besluiten van de Raad gaan over het algemeen wat minder ver dan de oorspronkelijke Commissievoorstellen.

Uitbreiding melkquotum

De melkquotering loopt tot 1 april 2015. Om de zuivelsector de gelegenheid te geven zich geleidelijk aan te passen aan een situatie zonder quotering, worden de melkquota volgens het *Health Check*-akkoord in de periode 2009-2013 jaarlijks met 1% verruimd. Italië, de

grootste overschrijder van het melkquotum in de EU-27, krijgt een voorkeursbehandeling en mag zijn quotum al in 2009 met 5% uitbreiden. Verder gaan de melkquota nog iets omhoog door een technische aanpassing van de vetcorrectie. Voor Nederland komt de totale stijging van het melkquotum in 2009 daarmee uit op 2,5%. Het akkoord voorziet voorts in twee tussentijdse evaluaties van de zuivelmarkt door de Raad en het Europees Parlement in 2010 en 2012. In die evaluaties moet worden beoordeeld hoe de zachte landing van de uifasering van de melkquotering verloopt en of er eventueel aanpassingen nodig zijn.

De grotere marktorientatie van het GLB brengt met zich mee dat de melkveehouders en zuivelindustrie minder afhankelijk van overheidsingrijpen worden en meer op zichzelf zijn aangewezen. Aan de hand van economische kenmerken van melkveebedrijven, de ophaalkosten van melk door de zuivelindustrie en de concentratie van consumenten heeft de EC (2008b) het EU-grondgebied ingedeeld in regio's met een gunstige dan wel een minder gunstige concurrentiepositie van de zuivelproductie (tabel 3.1). Volgens deze classificatie heeft Noordwest-Europa de gunstigste concurrentiepositie; voorzover milieuregels zoals de Nitraatrichtlijn dit toelaten, zal de relatief intensieve zuivelproductie hier naar verwachting verder groeien. Dat neemt niet weg dat individuele bedrijven zich genoodzaakt zien om te stoppen omdat ze niet meer rendabel zijn. De extensieve zuivelgebieden, en dan gaat het voor een groot deel om probleemgebieden, hebben een veel minder gunstige concurrentiepositie. Als de melkproductie zou verdwijnen uit deze gebieden, zijn er vaak geen alternatieven om het gebruik van de landbouwgrond te handhaven. De EC beveelt modernisering van melkveebedrijven, verbreding, kwaliteitsproductie, en het vormen van producentengroepen voor de verwerking van melk aan als overlevingsstrategie voor deze gebieden. Daarvoor kan een beroep worden gedaan op de instrumenten van de tweede pijler. Het grootste deel van de EU heeft een neutrale concurrentiepositie met een gemiddelde intensiteit van de productie. In deze gebieden bestaat het gevaar dat het draagvlak voor de verwerkende industrie verdwijnt als er op termijn te veel melkveehouders stoppen. De EC denkt dat een concentratie van de melkproductie rond sterke verwerkende bedrijven of kwaliteitsproductie de overlevingskansen van melkveehouders in deze neutrale gebieden kan vergroten.

Tabel 3.1

Classificatie van melkgebieden in de EU-27, 2005

Concurrentiepositie	Aandeel in areaal EU-27 (%)	Aandeel in melkproductie EU-27 (%)	Landen
Gunstig	5	20	Nederland, België, Luxemburg, Denemarken, Sleeswijk-Holstein, Nedersaksen en Noordrijn-Westfalen
Neutraal	71	70	Ierland, VK, grote delen van Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en van de nieuwe lidstaten
Minder gunstig	24	10	Finland, Zweden, Portugal, Spanje, Griekenland en grote delen van Italië, Slowakije, Bulgarije en Roemenië

Bron: EC (2008b).

Verdere ontkoppeling inkomenssteun

In de meeste EU-15-lidstaten zijn de bedrijfstoelagen nog gedeeltelijk gekoppeld aan de productie. De Raad heeft besloten dat de inkomenssteun in de eerste pijler in 2012 ontkoppeld moet zijn. De zoogkoeien- en de ooi-premie gelden daarbij als uitzondering, om zo te voorkomen dat de productie verdwijnt en landbouwgrond uit gebruik wordt genomen in marginale gebieden. Lidstaten, die nu bedrijfstoelagen toekennen volgens het historisch model, waarbij de toeslagrechten gerelateerd zijn aan de referentieperiode 2000-2002, kunnen in 2010 of daarna gedeeltelijk of geheel overstappen op een regionaal model, waarbij de bedrijfstoelag is afgeleid van regionaal gemiddelden. Zij moeten dit dan wel uiterlijk in augustus 2010 besluiten.

Modulatie omhoog

Sinds 2005 worden de bedrijfstoelagen in de eerste pijler afgeroomd om op die manier meer geld beschikbaar te krijgen voor de tweede pijler. De EC wilde het modulatiepercentage - dat in 2008 5% bedroeg - in de periode 2009-2012 jaarlijks ophogen met 2%. Voor bedrijven die meer dan 100.000 euro aan bedrijfstoelagen ontvangen, stelde de EC grotere verhogingen voor, oplopend tot 17% in 2013. De Raad besloot tot een geringere verhoging van de modulatie: +2% in 2009 en +1% in 2010-2012, waarmee het modulatiepercentage in 2012 op 10% uitkomt. Modulatie geldt niet voor bedrijven die minder dan 5.000 euro aan bedrijfstoelagen ontvangen; bedrijven met meer dan 300.000 euro aan bedrijfstoelagen worden 4% extra gekort. De opbrengsten van de verhoging van het modulatiepercentage worden overgeheveld naar het tweedepijlerbudget van de lidstaat zelf en moeten worden besteed aan maatregelen om nieuwe uitdagingen het hoofd te bieden: klimaatverandering, waterbeheer, groene energie en bescherming van de biodiversiteit. De Raad heeft hier nog een vijfde bestemming aan toegevoegd: een melkfonds. Dit fonds is er vooral na aandringen van Duitsland gekomen en is bedoeld om melkveehouders in kwetsbare gebieden te helpen om zich aan de nieuwe marktsituatie met quotaverruiming aan te passen. Lidstaten moeten het extra budget voor de tweede pijler vanuit de nationale middelen cofinancieren met 33 cent voor elke modulatie-euro (10 cent in convergentieregio's). Dat is zo'n twee derde minder dan de cofinanciering van het huidige tweedepijlerbudget. Op deze manier komt tussen 2010 en 2013 naar schatting zo'n 8,5 miljard euro extra beschikbaar voor het EU-plattelandsbeleid in de EU-15 (tabel 3.2). Gemiddeld betreft de budgetverhoging circa 5%, maar voor sommige landen zoals Denemarken, Duitsland Frankrijk en Nederland gaat het tweedepijlerbudget met 10% of meer omhoog. Om het extra budget te kunnen besteden dienen de Plattelandsontwikkelingsprogramma's ook te worden aangepast.

Tabel 3.2		Schatting van de toename van het budget voor de tweede pijler door de ophoging van het modulatiepercentage in de EU-15					
	Totaal P2- budget 2007-2013 voor HC-akkoord (mln. euro)	Toename door ophoging modulatiepercentage 2009-2012 volgens HC-akkoord (mln. euro)				Nieuw P2-budget (mln. euro)	Toename P2-budget door HC-akkoord (%)
		ELFPO	Nationale cofinanciering	Private cofinanciering	Totaal		
Denemarken	1.250	144	48	127	319	1.569	25
Frankrijk	19.307	1.162	387	600	2.149	21.456	11
Nederland	2.213	115	38	85	238	2.451	11
Duitsland	24.214	983	246	964	2.192	26.406	9
België	3.561	84	28	172	284	3.845	8
Zweden	5.437	106	35	110	251	5.688	5
Ierland	5.996	173	58	35	266	6.262	4
Griekenland	6.574	182	20	78	280	6.854	4
Spanje	27.009	558	186	392	1.136	28.145	4
Italië	24.516	486	162	257	905	25.421	4
Luxemburg	628	5	2	6	13	641	2
Oostenrijk	10.951	93	31	93	218	11.169	2
Finland	7.638	78	26	31	135	7.773	2
Portugal ^a	7.075	0	0	0	0	0	0
Verenigd Koninkrijk ^a	10.893	0	0	0	0	0	0
EU-15	157.264	4.168	1.267	2.950	8.385	165.650	5

a Portugal en het Verenigd Koninkrijk passen vrijwillige modulatie toe, die hoger is dan het percentage modulatie uit het HC-akkoord. Daarom hoeven de bedrijfsstoelagen in deze twee lidstaten niet extra te worden gemoduleerd.

Bron: LEI-budgetmodel.

Modulatie heeft positief effect op milieu

Doordat de financiële middelen die door modulatie van de bedrijfsstoelagen in de eerste pijler beschikbaar komen, alleen ingezet kunnen worden in de tweede pijler als ze worden gecofinancierd, leidt modulatie per saldo tot een hoger budget voor het GLB. Uit een doorrekening van de effecten van 5% modulatie van de eerste pijler in de periode 2007-2013 blijkt dat dit nauwelijks leidt tot een verandering in het volume van de landbouwproductie in de EU-15, terwijl het sectorinkomen met minder dan 1% daalt (LEI en IEEP, 2009). De aanwending van de modulatiefondsen in de tweede pijler resulteert in een minieme toename van de productie, ingegeven door modernisering van bedrijven en training, en een minieme stijging van het inkomen door meer bergboerenpremies. Per saldo zijn de economische effecten van 5% modulatie voor de landbouwsector in de EU-15 verwaarloosbaar. Op bedrijfsniveau hoeft dit niet te gelden: grote bedrijven die geen gebruik maken van

maatregelen uit de tweede pijler gaan er qua inkomen op achteruit, terwijl kleine bedrijven, die vrijgesteld zijn van modulatie en wel profiteren van het extra budget voor de maatregelen uit de tweede pijler, er beter van kunnen worden. De milieu-effecten van modulatie worden door de studie van het LEI en IEEP (2009) positief ingeschat doordat meer middelen kunnen worden besteed aan landbouwmilieumaatregelen, de bergboerenregeling en overige milieuondersteunende maatregelen van de tweede pijler. Uit verschillende evaluaties van reeds bestaande maatregelen op dit vlak blijkt dat dit in de praktijk anders kan uitpakken (zie bijvoorbeeld Staalduinen et al., 2008; Dupraz en Pech, 2007).

Marktinterventie als vangnet

Om boeren beter te laten reageren op marktsignalen, wilde de EC interventie inperken tot een tenderregeling. De Raad heeft echter besloten om de publieke interventieregeling voor boter, mager melkpoeder, granen, rijst, suiker, en rund- en kalfsvlees als vangnet voor het geval van ernstige marktverstoringen te handhaven. De interventieregeling voor varkensvlees, die al jarenlang niet meer is gebruikt, is wel afgeschaft. Voor de interventie van boter en magere-melkpoeder gelden maxima van respectievelijk 30.000 en 109.000 ton per jaar. Als die maxima worden overschreden, treedt een tendersysteem in werking. Gelet op de huidige precare situatie op de zuivelmarkt met snel dalende prijzen, is de interventie van boter - sinds 2006 niet meer gebruikt - en magere-melkpoeder in maart weer opengegaan (Agra Europe, 2009a). Ook worden sinds begin dit jaar weer restituties verleend bij de uitvoer van boter.

Artikel 68 voor milieuvriendelijke, kwetsbare of kwaliteitslandbouw

Artikel 69 van EG-Verordening 1782/2003 voor ondersteuning van milieuvriendelijke landbouw en 'kwaliteitslandbouw' wordt volgens het akkoord van de Raad uitgebreid en zal verder door het leven gaan als artikel 68 van EG-Verordening 73/2009. Dit artikel biedt lidstaten de mogelijkheid om vanaf 2010 maximaal 10% van het budget voor de directe inkomstenstoeslagen te gebruiken voor steun aan milieuvriendelijke landbouw-bedrijven, rundveebedrijven in economisch kwetsbare of milieugevoelige gebieden, landbouwbedrijven in ruilverkavelingprojecten of andere ontwikkelingsprojecten, kwaliteitsverbetering en marketing van landbouwproducten, verhoging van het dierenwelzijn, landbouwmilieumaatregelen en risicoverzekeringen. De maatregelen van artikel 68 lijken sterk op maatregelen uit de tweede pijler, maar het verschil en het aantrekkelijke van het gebruik van artikel 68 is dat lidstaten geen cofinanciering op tafel hoeven te leggen. Met andere woorden: de maatregelen die met artikel 68 worden genomen, worden geheel door de EU betaald. Nederland wil in 2010 en 2011 zo'n 22 miljoen euro per jaar uit de zogenaamde 'onbenutte middelen' (middelen waarvoor wel toeslagrechten zijn uitgegeven, maar die niet zijn verzilverd) aanwenden voor artikel 68 (LNV, 2009a). Het geld is bedoeld voor dier- en milieuvriendelijke stallen, een brede weersverzekering, een centrale database voor de registratie van schapen en geiten en een vaarvergoeding voor melkveehouders in waterrijke gebieden.

Houtskoolschets wil maatschappelijke waarden ondersteunen ...

De Nederlandse minister van Landbouw heeft in september 2008 een *Houtskoolschets* (LNV, 2008b) gemaakt, waarin zij de visie van het kabinet over de ontwikkelingslijnen van het GLB tot 2020 uiteenzet. Het kabinet streeft naar een marktgeoriënteerde Europese landbouwsector, die concurrerend, duurzaam en veilig produceert. Generieke inkomenssteun in de vorm van de huidige bedrijfstoeslagen uit de eerste pijler kan volgens het kabinet worden afgebouwd, terwijl er een stelsel gerichte betalingen zou moeten komen voor de maatschappelijke waarden die de landbouw levert. Bij maatschappelijke waarden gaat het enerzijds om de instandhouding van het landschap, natuur en milieu in maatschappelijk waardevolle gebieden, zoals Natura 2000-gebieden, Nationale Landschappen en de probleemgebieden van de Europese bergboerenregeling, en anderzijds om de levering van groene en blauwe diensten. In deze context gebruikt het kabinet een viergroepenmodel (figuur 3.1), waarin agrariërs in groep 1 voor de markt voedsel produceren en op termijn geen inkomenssteun meer krijgen, en waarin agrariërs in de groepen 2-4 een beloning ontvangen voor de productie van maatschappelijke waarden. Het kabinet wil in de periode tot 2013 de inkomenssteun ontkoppelen van de productie en deze vervolgens in de jaren 2014-2020 geleidelijk uifaseren. Voor de beloning van maatschappelijke waarden denkt het kabinet al vanaf 2010 het nieuwe artikel 68 uit het Health Check-akkoord in te kunnen zetten.

Figuur 3.1		Viergroepenmodel van agrarische bedrijven die wel of geen inkomenssteun ontvangen	
		Gebieden met beperkingen (natuurlijk of bestuurlijk)?	
		nee	ja
Aanbieding van collectieve diensten?	nee	1 Bedrijven die produceren in gebieden zonder beperkingen en alleen 'voedsel' produceren	2 Bedrijven die produceren in gebieden met beperkingen en alleen 'voedsel' produceren
	ja	3 Bedrijven die produceren in gebieden zonder beperkingen en ook andere (groen/blauwe) diensten aanbieden	4 Bedrijven die produceren in gebieden met beperkingen en ook andere (groen/blauwe) diensten aanbieden
Bron: LNV (2008b).			

... maar ziet af van de invoering van een regionaal stelsel

Opvallend is dat de *Houtskoolschets* afziet van de introductie van een regionaal stelsel, waartoe het Health Check-akkoord lidstaten uitdrukkelijk oproept. Omdat inkomenssteun op basis van de historische referentie 2000-2002 steeds moeilijker te rechtvaardigen is, valt te verwachten dat op termijn alle lidstaten over zullen gaan naar een regionaal stelsel. Het is dan ook de vraag of Nederland in Brussel medestanders kan vinden voor

het Kabinetssalternatief. Wellicht kan de definitie van maatschappelijke waarden worden opgerekt tot het bebouwen en open houden van land. Dan komen alle boeren in aanmerking voor inkomenssteun en valt het alternatief samen met het regionale stelsel. Voor het aanbieden van 'bovenwettelijke' maatschappelijke waarden kan dan een extra beloning worden gegeven, hetzij via artikel 68, hetzij via de tweede pijler. De overgang van een historisch stelsel naar een regionaal stelsel kost tijd. Ervaringen hiermee in Denemarken, Duitsland en Engeland laten zien dat een ruime overgangsperiode met een van tevoren vastgesteld tijdspad, en een uitvoeringsorganisatie die voldoende tijd en middelen krijgt om de administratie op orde te brengen, de overgang versoepelen (Silvis en Van Bruchem, 2009).

Inkomenssteun Franse graanboeren omlaag

Frankrijk heeft ondertussen als één van de eerste lidstaten zijn plannen ontvouwd over de implementatie van het Health Check-akkoord tot 2013 (Agra Europe, 2009b, c). Frankrijk wil 5% op de bedrijfstoelagen korten en die aanwenden voor artikel 68, onder andere voor een vaste graslandpremie per hectare voor de extensieve veehouderij, een melkpremie van 2 cent per kg voor melkveehouders in berggebieden en een nieuwe ooi-premie. De koppeling van de bedrijfstoelage aan de productie van granen, schapen, geiten en runderen (de zoogkoeienpremie uitgezonderd) wordt afgeschaft. De plannen betekenen een forse verschuiving van de inkomenssteun van graanboeren (circa -20-25%) naar veehouders in marginale gebieden (circa +30% voor schapenhouders, +15% voor melkveehouders en +5% voor zoogkoeienhouders).

Nieuwe EC zal zich in 2010 buigen over invulling GLB na 2013

Tijdens een informele bijeenkomst in september 2008 in Annecy heeft de Raad gediscussieerd over de inrichting van het GLB na 2013. Het bleek dat alleen het VK en Tsjechië twijfels hebben over de noodzaak van de voortzetting van het GLB na 2013 (LNV, 2008c). Naar alle waarschijnlijkheid zal het GLB na 2013 voorzien in ontkoppelde inkomenssteun, een vangnet voor ernstige marktverstoringen en een beloning voor het aanbieden van publieke diensten (Agra Europe, 2009d, e). Het budget voor het GLB voor de periode 2014-2020 zal waarschijnlijk in de begrotingsonderhandelingen opnieuw onder druk komen te staan, wat uit kan monden in een verlaging van de financiële middelen. Een dergelijke verlaging zal vermoedelijk neerkomen op een reductie van het budget voor de eerste pijler, terwijl de middelen voor de tweede pijler gelijk blijven of iets omhoog zullen gaan. Verwacht wordt dat de EC halverwege 2009 met een tussentijdse evaluatie van de Financiële Perspectieven 2007-2013 komt (Agra Europe, 2009d). In afwachting van de installatie van een nieuwe EC eind 2009, ligt het voor de hand dat concrete voorstellen voor de Financiële Perspectieven 2014-2020 en de daarmee samenhangende wijzigingen in het GLB en het overig EU-beleid pas eind 2010 worden gedaan.

3.1.2 EU-plattelandsbeleid

Nederlandse POP 2000-2006 geëvalueerd

Na afloop van de programmeringsperiode 2000-2006 voor het EU-plattelandsbeleid zijn ex-post evaluaties van de Plattelandsontwikkelingprogramma's (POPs) uitgevoerd. De evaluatie van het Nederlandse POP was eind 2008 klaar (Van Staalduinen et al., 2008). Doordat Nederland er destijds voor heeft gekozen om bestaande rijksregelingen voor landbouw en platteland in het POP onder te brengen, is een complex programma met zes doelen ontstaan: duurzame landbouw, natuur en landschap, waterbeheer, diversificatie van economische dragers, recreatie en toerisme, en leefbaarheid van het platteland. Deze aanpak leidde volgens het evaluatierapport tot een versnippering van het budget over veel maatregelen, ondoorzichtigheid en een veelheid van betrokken actoren. In deze precare situatie blijken het Regiebureau POP en de intermediairs tussen overheid en projectaanvragers een cruciale rol te hebben gespeeld om de complexiteit van het programma beheersbaar te houden. Door de financiële flexibiliteit, die het mogelijk maakte om te schuiven tussen maatregelen, bleek dat het complexe geheel zich uitstekend leende voor het leveren van maatwerk. Verder werkten kleine projecten vaak als aanjager en impuls voor nieuwe ontwikkelingen. Het evaluatierapport wijst erop dat het POP in Nederland vooral werd gezien als financieringsinstrument, en financiële sturing stond dan ook voorop. De doelen van 7 van de 17 verschillende maatregelen van het POP zijn niet gehaald. Met uitzondering van de landbouwmilieumaatregelen gaat het daarbij om maatregelen die een beperkt beslag op het budget legden, zoals bosbouwmaatregelen, verwerking en afzet van landbouwproducten en diversificatie. De landbouwmilieumaatregelen werden in de periode 2000-2006 vooral aangewend voor weidevogelbeheer; deze inzet heeft de negatieve trend in de weidevogelaantallen echter niet kunnen ombuigen. Het evaluatierapport wijt dit aan het te intensieve landgebruik. De evaluatoren bevelen aan om de complexe organisatiestructuur van het POP te vereenvoudigen, een grotere samenhang in de doelen van het POP na te streven en meer aandacht te geven aan inhoudelijke monitoring en evaluatie als sturingsinstrument.

Conferentie op Cyprus over toekomstige uitdagingen voor het EU-platteland

Na de plattelandsconferenties in Cork (1996) en Salzburg (2003) organiseerde de EC in oktober 2008 een derde conferentie op Cyprus, gericht op de toekomstige uitdagingen voor het platteland van de EU. Daarbij gaat het voornamelijk om economische diversificatie, versterking van lokale netwerken, het bereiken van een betere balans tussen een top-down- en bottom-up-benadering van het plattelandsbeleid en het verkrijgen van meer inzicht in de sociaaleconomische en ecologische trends in verschillende typen rurale regio's (EC, 2008c). Deze reeks uitdagingen is verre van nieuw: in de discussies over de inrichting van het plattelandsbeleid in de laatste twee decennia zijn ze voortdurend naar voren gebracht. In tegenstelling tot de vorige

conferenties, is de Cyprus-conferentie niet afgesloten met een verklaring. Wellicht komt dat doordat er net een nieuwe programmeringsperiode voor het EU-plattelandsbeleid van start is gegaan: 2007-2013.

Acht biofysische criteria voorgesteld voor begrenzing 'andere probleemgebieden'

In 2005 heeft de EC toegezegd om de criteria voor de aanwijzing van de categorie 'andere probleemgebieden' te herzien. Deze categorie behelst gebieden waar de landbouw hinder ondervindt van natuurlijke handicaps, waardoor marginalisering van de landbouw dreigt. Boeren in deze gebieden kunnen een compensatie per hectare krijgen voor extra kosten en gederfde inkomsten. In april 2009 verscheen een mededeling (EC, 2009), waarin de EC een achttal nieuwe criteria voor de aanwijzing van de 'andere probleemgebieden' voorstelt, en waarvan de EC hoopt dat ze transparanter zijn dan de vele verschillende criteria die de lidstaten nu hanteren. Bij de nieuwe criteria gaat het om drempelwaarden voor biofysische zaken als hittestress, lage temperaturen, helling, drainage, bodemsamenstelling, worteldiepte, zoute en brakke kwel, en vochtigheidsbalans. Als natuurlijke handicaps door technologische vooruitgang of menselijk ingrijpen niet meer leiden tot een lage productiviteit, dan worden lidstaten gevraagd om verfijningen van de criteria te maken, en mag een gebied alleen worden aangewezen als de productiviteit duidelijk onder het regionaal gemiddelde ligt. Of dit de beoogde transparantie van de criteria ten goede komt, is de vraag. Omdat de biofysische data die nodig zijn om de probleemgebieden aan te wijzen niet op EU-niveau beschikbaar zijn, nodigt de EC de lidstaten om binnen een half jaar een kaart van de probleemgebieden in hun land te maken, die is gebaseerd op de nieuwe criteria en de eventuele verfijningen. Pas dan zal duidelijk worden in welke mate het begrensde areaal 'ander probleemgebied' afwijkt van het huidige, dat zo'n 31% van het landbouwareaal in de EU beslaat. Wat de uitkomst ook zal zijn, de EC heeft al laten weten dat het budget voor het probleemgebiedenbeleid gelijk blijft. De EC wil in 2014 met de probleemgebieden volgens de nieuwe criteria gaan werken. Nederland gebruikt de categorie 'andere probleemgebieden' niet. Of Nederland volgens de nieuwe criteria veel landbouwgrond onder deze categorie kan brengen, valt te betwijfelen omdat de belemmerende werking van veel natuurlijke handicaps op de landbouwproductiviteit, zoals bijvoorbeeld het hoge grondwaterpeil, door technisch en menselijk ingrijpen is verminderd of weggenomen. Toch kan deze categorie een goede juridische basis vormen om boeren een compensatie te geven voor natuurlijke beperkingen, zoals voorgesteld in het viergroepen-model in de Houtskoolschets (LNV, 2008b).

3.1.3 Het platteland van de EU in 2030

Hoe ziet het Europese platteland er over pakweg 25 jaar uit? Is landbouw nog steeds de grootste ruimtegebruiker? Zijn door klimaatveranderingen delen van het platteland onbewoonbaar of ongeschikt voor de landbouw geworden? Hebben veel stedelingen een

woonplaats op het platteland gevonden? Is de kwaliteit van het landschap en milieu verbeterd of verslechterd? Is de plattelandseconomie een integraal onderdeel geworden van de grootstedelijke agglomeraties, of is de plattelandseconomie gemarginaliseerd? Verkenningen, waarbij een aantal mogelijke toekomstbeelden op een rij wordt gezet, kunnen helpen om deze vragen te beantwoorden. De laatste jaren zijn verscheidene studies uitgevoerd (onder andere ESPON, Eururalis, SCENAR 2020, SEAMLESS, SENSOR en PRELUDE) die werken met scenario's: samenhangende en intern consistente en plausibele beschrijvingen van mogelijke toekomstige toestanden van de wereld (Jansson en Terluin, 2009). Scenario's voor het Europese platteland worden meestal afgeleid van veronderstellingen over de ontwikkeling van externe factoren zoals bevolkingsgroei, economische groei, klimaatverandering en energieprijzen. Deze externe factoren roepen een lokale reactie op bij ondernemers, consumenten en beleidsmakers in plattelandsgebieden. De specifieke interactie tussen externe factoren en lokale reacties kleurt het toekomstbeeld van het platteland.

Trendscenario en alternatieve beleidsscenario's

De meeste scenariostudies voor het Europese platteland gaan uit van een trendscenario en alternatieve beleidsscenario's met een verschillende mate van beleidsingrijpen. Vaak hebben deze beleidsscenario's betrekking op een liberaal scenario met weinig beleidsinterventie en een cohesiescenario met veel beleidsmatig ingrijpen. De scenariostudie PRELUDE (EAA, 2008) en Eururalis hebben een andere aanpak. Eururalis gaat uit van vier contrasterende wereldbeelden met een verschillende mate van overheidsingrijpen en integratie van markten. PRELUDE werkt met scenario's waarin een alles ontwrichtende gebeurtenis wordt verondersteld, zoals hevige overstromingen of een voedselveiligheids crisis. Deze gebeurtenis roept 'nieuwe' reacties bij de bevolking en beleidsmakers op, die leiden tot verrassende toekomstbeelden die geheel afwijken van de huidige situatie op het Europese platteland. Door vervolgens te kijken naar wat de scenariostudies schetsen omtrent de toekomstige ontwikkeling van onder meer de bevolking, klimaatverandering, beleid, landbouw, ruimtegebruik, landschap, natuur, biodiversiteit en economische verschillen tussen plattelandsgebieden, onderscheiden Jansson en Terluin (2009) een zestal toekomstbeelden van het Europese platteland anno 2030. De beelden verschillen onderling sterk, zo loopt het beeld van de landbouw uiteen van verdere intensivering en industrialisering tot voornamelijk biologische landbouw. Het grondgebruik in de landbouwsector in de EU in 2030 varieert van twee derde tot 100% van het huidige gebruik. Landschap en natuur profiteren in sommige scenario's van het plattelandsbeleid, maar hebben in andere scenario's sterk te lijden onder bosbranden.

Maakbare toekomst?

De verschillende toekomstbeelden van het Europese platteland die in de scenariostudies worden geschetst, kunnen worden gebruikt in strategische discussies over de uitdagingen waar de landbouw, de plattelandseconomie, het ruimtegebruik en het milieu mee te

maken krijgen. De toekomstbeelden met een liberaal en een cohesiebeleid weerspiegelen de dichotomie van efficiency versus gelijkheid uit het regionale ontwikkelingsbeleid. Een liberaal beleid met weinig overheidsingrijpen wordt verondersteld te leiden tot hoge economische groei en meer regionale ongelijkheid, terwijl cohesiebeleid met veel overheidsingrijpen resulteert in lagere groei en minder ongelijkheid. Vanuit deze dichotomie zou een cohesiebeleid de voorkeur verdienen om een harmonieuze en duurzame situatie op het EU-platteland in 2030 te bereiken. Echter, de uitdagingen die zich in de toekomstbeelden voordoen die zijn afgeleid van een ontwrichtende gebeurtenis, vragen om een geheel nieuwe politieke benadering die buiten de dichotomie van liberaal of cohesiebeleid ligt. Verder moet de rol van de overheid in de maakbaarheid van het toekomstige Europese platteland niet worden overschat: de overheid vormt slechts één van de onderdelen van het ontwikkelingspad van het platteland. Dit pad ontstaat door de interactie van externe factoren en de lokale reacties daarop van ondernemers, consumenten en beleidsmakers.

3.2 **Beleid op het gebied van voedsel en dierenwelzijn**

3.2.1 **Voedsel**

In oktober 2008 publiceerde de EC (2008d) een *Groenboek* over de kwaliteit van landbouwproducten. De EC constateert dat met de voortschrijdende mondialisering niet alleen de concurrentie heviger wordt bij basisproducten van de landbouw, maar ook bij producten met een hogere toegevoegde waarde. In deze situatie kan kwaliteit een krachtig wapen vormen om de commerciële uitdagingen het hoofd te bieden. Kwaliteit in de brede zin van het woord, zo laat de EC weten, omvat naast de beschikbaarheid van voldoende, gezonde en veilige voeding ook duurzaamheidsaspecten die samenhangen met de invloed van de landbouw op klimaatverandering, biodiversiteit, dierenwelzijn, ruimtegebruik en waterverbruik. Daarnaast heeft de kwaliteit van voeding en voedselconsumptie te maken met smaak, traditie en authenticiteit. In dit kader neemt de EC afstand van het idee dat consumenten louter gefixeerd zijn op prijs. Natuurlijk is en blijft betaalbaarheid belangrijk, maar men realiseert zich tegelijkertijd dat levensmiddelenconsumenten bredere wensen hebben (zie verder Dagevos, 2004; Dagevos en De Bakker, 2008).

Groenboek vertaalt kwaliteit in handelsnormen en naamsbescherming

Vervolgens concentreert de EC zich in het *Groenboek* voornamelijk op handelsnormen (productdefinities, minimumnormen, etiketteringvoorschriften) en naamsbescherming (beschermd geografische naamsaanduidingen). Deze wijze van bescherming en bevordering van de kwaliteit van landbouwproducten steekt schril af tegen de brede invalshoek die aan het begin van het *Groenboek* wordt gepresenteerd. Het gaat immers meer om discussies op de vierkante millimeter, dan om weidse bevlogenheid op basis van het geschetste brede kwaliteitsperspectief. Voor de goede verstaander is de Nederlandse reactie op het

Groenboek dan ook veelzeggend als wordt aangetekend: 'Voor Nederland bestaat voedselkwaliteit echter uit meer dan handelsnormen en naamsbescherming' (LNV, 2008d).

Duurzaam en gezond voedsel als beleidspijlers

De Nederlandse respons lijkt niet alleen te zijn ingegeven door het feit dat producten van Nederlandse origine minder Europese geografische bescherming genieten dan bijvoorbeeld die uit landen als Italië en Frankrijk, de discussie bevindt zich in Nederland ook al in een ander stadium. De koers die met het Groenboek op Europees niveau wordt uitgezet, is in feite in Nederland al tien jaar geleden ingeslagen. Publicaties vanuit het ministerie van LNV als 'Kracht en kwaliteit' (LNV, 1999) en 'Voedsel en Groen' (LNV, 2000) getuigen van de zoektocht naar een verbreed beleidsperspectief. De naamsverandering van LNV in 2003 - de 'V' van Visserij maakte plaats voor Voedselkwaliteit - is een ander ijkpunt op de route naar erkenning van de verbreding van de beleidsvisie op voedsel. In 2005 volgde de Strategische Dialoog Voedselkwaliteit met als uitkomst dat LNV uitdraagt dat voedsel niet alleen een zaak is van voedselzekerheid of voedselveiligheid, maar ook van gezondheid, dierenwelzijn, milieubelasting, rechtvaardige handel en ambachtelijkheid (LNV, 2006). Verduurzaming van de voedselketen en het gezonder maken van voedselaanbod en voedingspatronen zijn daarbij de twee pijlers van het huidige beleid. Met deze visie staat Nederland op voorsprong in de zoektocht naar verbreding van het voedselkader.

3.2.2 *Diergezondheid en dierenwelzijn*

Na het Europese Actieplan Dierenwelzijn uit 2006 (EC, 2006), waarin een aantal ambitieuze doelen voor dierenwelzijn werd geformuleerd zoals verhoging van de wettelijke minimumstandaarden, stimulering van het bewustzijn en betrokkenheid bij producenten en consumenten, en de ontwikkeling van één Europees dierenwelzijnskeurmerk, presenteerde de EC in 2007 *Een nieuwe strategie voor diergezondheid voor de EU (2007-2013)* met als ondertitel *Voorkomen is beter dan genezen* (EC, 2007b). De nieuwe gezondheidsstrategie streeft naar (1) een hoog niveau van volksgezondheid en voedselveiligheid; (2) terugdringing en voorkoming van dierziekten; (3) bevordering van een economische groei waarbij dierverplaatsingen in verhouding staan tot gezondheidsrisico's en dierenwelzijn; en (4) stimulering van milieubewuste productiemethoden en dierenwelzijnsmaatregelen die tevens diergezondheidsrisico's minimaliseren.

Nieuwe EU-strategie voor diergezondheid benadrukt samenwerking en transparantie

Een partnerschapsbenadering en een transparante communicatie met consumenten en belanghebbenden worden als essentieel beschouwd om de nieuwe diergezondheidsstrategie tot een succes te maken. Europese en nationale autoriteiten moeten daarbij samenwerken en een samenhangende boodschap overbrengen om het vertrouwen van

het publiek te versterken. Het benadrukken van het belang van samenwerking en transparantie is ongetwijfeld ingegeven door de toenemende bezorgdheid die bij veel burgers valt waar te nemen over dierenwelzijnsaspecten en door het maatschappelijke onbegrip dat in het laatste decennium is ontstaan over de sociale en economische gevolgen van de bestrijding van dierziekten. Hoe belangrijk het is dat burgers vertrouwen hebben in het ruimingsbeleid in crisisperiodes, kwam bijvoorbeeld tijdens de uitbraak van de vogelgriep in 2003 tot uiting. Hobbydierhouders met pluimvee bleken dit beleid moeilijk te kunnen verkroppen en sommigen weigerden zelfs hieraan mee te werken. Het leidde tot onderzoek naar de kloof die er tussen hobbydierhouders en de overheid bestond en uiteindelijk tot specifiek beleid voor deze doelgroep. Zo is er een eigen communicatiebeleid voor hobbydierhouders ontwikkeld en wordt gewerkt aan specifiek beleid voor de vaccinatie en het transport van hobbydieren (Sijtsma et al., 2005; LNV, 2007a; LNV, 2009b). Verder biedt nieuwe Europese regelgeving (EC, 2008e) meer flexibiliteit - ook voor commerciële dierhouders - voor de toepassing van verschillende identificatiemiddelen voor schapen en geiten.

Betekenenissen dieiergezondheid en dierenwelzijn lopen in elkaar over

Dat de betekenissen van dieiergezondheid en dierenwelzijn vloeiend in elkaar kunnen overlopen wordt in de nieuwe Europese dieiergezondheidsstrategie erkend: 'Het begrip dieiergezondheid heeft niet alleen betrekking op de afwezigheid van ziekten maar ook op het wezenlijke verband tussen de gezondheid en het welzijn van dieren' (EC, 2007b). Verwarrend is dat het begrip dierenwelzijn in maatschappelijke debatten zowel meer specifiek als veelomvattend wordt gebruikt. Het is daarom verhelderend onderscheid te maken tussen twee perspectieven op dierenwelzijn. In meer specifieke zin zijn onder dierenwelzijn alle vormen van ongerief te verstaan waarvan de aard en het bestaan wetenschappelijk kan worden vastgesteld. In meer brede zin gaat het om menselijke perspectieven op wat dieren toekomt en schaaft (Bos et al., 2008). Zo is de publieke discussie over het doden van eendagshaantjes (Leenstra et al., 2008) strikt genomen geen dierenwelzijns kwestie als men het bekijkt vanuit het perspectief van ongerief voor het dier. Als de discussie hierover vanuit de tweede betekenis wordt gevoerd, dan gaat het over de intrinsieke waarde en integriteit van dieren ('waarop heeft het dier recht?') en onze verantwoordelijkheid voor dieren. Wil men als overheid of sector transparant met het publiek communiceren over dierenwelzijn, dan is het van groot belang om het bestaan van de verschillende betekenislagen en discourses te onderkennen. Hoewel op Europees niveau het belang van een maatschappelijke dialoog veelvuldig wordt beklemtoond, blijft het onduidelijk hoe dit meer concreet handen en voeten moet krijgen.

Nederland wil in 2015 in Europese voorhoede opereren

Net zoals de *Nota Dierenwelzijn* (LNV, 2007b) dezelfde geest uitademde als het *Europese Actieplan Dierenwelzijn* (EC, 2006), zo loopt de *Nationale Agenda*

Diergezondheid 2007-2015 (LNV, 2007a) geheel in de pas met de nieuwe EU-diergezondheidsstrategie (EC, 2007b). In de voortgangsrapportage van deze twee nota's (LNV, 2009b) wordt de ambitie geuit dat de Nederlandse samenleving op het gebied van dierenwelzijn in de Europese voorhoede gaat opereren, en dat er in 2015 bij alle dierenhouders een grotere mate van deskundigheid bestaat, waarbij voor besmettelijke dierziekten en preventieve gezondheidszorg een beroep kan worden gedaan op adequate veterinaire zorg. Naast de ontwikkeling en aanscherping van beleid dat zich richt op verduurzaming, welzijnsverbetering, diervriendelijke productiemethoden, monitoringssystemen, tracering, ziektebestrijding en preventie, krijgt het belang van transparante communicatie met belanghebbenden en burgers ruim aandacht.

Transparante afweging en communicatie van beleid blijkt lastig

LNV worstelt er mee hoe dit laatste aspect van maatschappelijke dialoog kan worden vertaald in praktisch beleid: hoe kan men bijvoorbeeld voor dierenwelzijn komen tot een verantwoorde beleidsafbakening ('wat valt wel en wat valt niet onder dierenwelzijn?') die ook helder is te communiceren? Daarnaast is in 2008 gezocht naar een methodiek waarmee dierenwelzijn meer integraal kan worden afgewogen tegen andere waarden zoals milieu, diergezondheid, voedselveiligheid, economie, etcetera. Het blijkt lastig om instrumenten te vinden die optimaal aansluiten op bestaande beleidspraktijken. Meer recent werd de balans opgemaakt van de implementatieproblemen die spelen bij een transparant afwegingskader (TRAK), een integraal beleidsafwegingsinstrument dat LNV in de jaren 2005-2008 liet ontwikkelen, en waarin ook de participatie van stakeholders een belangrijke plek heeft (De Bakker et al., 2009). Naast praktisch-organisatorische knelpunten die een goede inbedding in de weg kunnen zitten, speelt hier volgens de auteurs ook de departementale 'beleidscultuur' een belemmerende rol. Voor een procesgeoriënteerde afwegingsmethodiek geldt dat een intensieve toepassing zeker in het begin nogal wat inzet vergt van beleidsmedewerkers en dat dit een hinderpaal kan zijn om deze methodiek te benutten. Een 'cultureel' probleem is de onwennigheid van beleidsmedewerkers met afwegingen die de inhoudelijke waarden van hun eigen dossiers overstijgen. Een aantal medewerkers bleek de neiging te hebben dit soort bredere afwegingen voor zich uit te schuiven of door te schuiven naar de wetenschap of de politiek. Hoewel LNV het belang en de noodzaak van transparante afwegingen en communicatie in beleid benadrukt, is de meer concrete beleidsvertaling hiervan dus verre van eenvoudig. Deze opgave zal het ministerie, maar ook de EU, de komende jaren nog intensief bezighouden.

3.3 **Uitgaven landbouwbeleid**

De uitgaven voor de eerste pijler van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) bestaan uit interventies, directe toeslagen en exportrestituties. Door de opeenvolgende hervormingen van het GLB, waarbij het accent verschoof van markt- en prijsbeleid naar ontkoppelde inkomensondersteuning, is het aandeel van de directe toeslagen in het budget

voor de eerste pijler gestegen van minder dan 10% in 1990 naar bijna 90% in 2007 (tabel 3.3). In diezelfde periode is het aandeel van de uitgaven voor de eerste pijler in het totale EU-budget fors verminderd: van 58% in 1990 naar 38% in 2007. Dit hangt samen met beleidsintensivering op andere terreinen, zoals het cohesie- en plattelandsbeleid.

Voor 2008 lijken de uitgaven voor de eerste pijler van het GLB zo'n 3% boven het afgesproken budget uit te gaan (Agra Europe, 2009f). De overschrijding is het gevolg van hogere uitgaven dan begroot voor de groenten- en fruitsector, de varkens-, pluimvee- en eierensector en voor directe inkomensvoelagen. De hogere uitgaven voor de groenten- en fruitsector werden veroorzaakt door steunbetalingen aan producentenorganisaties. De hervatting van exportrestituties en de particuliere opslag van varkensvlees vanwege de lage prijzen brachten hogere kosten met zich mee voor de varkens-, pluimvee- en eierensector. Daarbij veroorzaakte de val van de dollar ten opzichte van de euro een opwaartse druk op de exportrestituties. Aan de andere kant waren vooral de uitgaven voor granen, suiker en wijn in 2008 lager dan begroot. De graansector profiteerde gedurende een groot deel van het begrotingsjaar van gunstige marktomstandigheden en interventievoorraden konden tegen hoge prijzen worden afgezet. Doordat de overschrijding van de uitgaven in 2008 in voldoende mate kan worden gedekt door onderschrijdingen op de uitgaven (in 2007 en 2008), bestaat er geen gevaar van een botsing tegen het plafond van het meerjarig budgetkader.

Tabel 3.3		EU-uitgaven (mln. euro) voor het markt-, prijs- en inkomensbeleid in de landbouw, 1985-2007							
	1985	1990	1995	2000	2002	2004	2005	2006	2007
Interventie	12.991	17.168	1.797	5.166	6.631	5.090	5.348	5.630	4.182
w.v. opslag	4.428	4.738	339	951	1.163	322	852	757	-107
Directe toeslagen	- ^a	2.223	24.409	25.449	28.801	29.825	33.701	34.051	37.046
Restituties	6.716	7.063	7.802	5.646	3.432	3.384	3.052	2.494	1.445
Totaal markt-, prijs- en inkomensbeleid landbouw	19.707	26.454	34.008	36.261	38.864	38.299	42.101	42.175	42.672
<i>Als % van totaal</i>									
Interventie	66	65	5	14	17	13	13	13	10
w.v. opslag	22	18	1	3	3	1	2	2	0
Directe toeslagen	0	8	72	70	74	78	80	81	87
Restituties	34	27	23	16	9	9	7	6	3
Totale EU-budget	28.833	45.608	68.409	83.450	85.145	100.139	104.835	106.576	113.953
<i>Aandeel landbouw in totale EU-budget (%)</i>	63,3	58,0	49,7	43,5	45,6	38,2	40,2	39,6	37,5
a Directe toeslagen in 1985 vallen onder interventie.									
Bron: EC, diverse jaarverslagen van het EOGFL en EC (2008), Eerste Financieel Verslag van het Europees Landbouwgarantiefonds, Brussel; bewerking LEI.									

Herstelplan verruimt budget tweede pijler verder

Om de huidige economische crisis het hoofd te bieden, hebben de EU-regeringsleiders tijdens de Europese Top in december 2008 een Europees Economisch Herstelplan gemaakt. Volgens dit plan wordt de EU-economie met 5 miljard gestimuleerd, waarvan 3,98 miljard euro bestemd is voor de energiesector en 1,02 miljard euro voor de tweede pijler van het GLB. De financiële middelen voor dit plan komen uit overschrijdingen op de begrote uitgaven in de voorgaande jaren op diverse onderdelen van het EU-budget. Normaal gesproken vloeien deze bedragen terug naar de EU-lidstaten, maar in uitzonderlijke gevallen kunnen ze worden aangewend voor EU-brede doelen (Agra Europe, 2009g). Nederland krijgt op deze manier een nationale envelop met 5,3 miljoen euro voor de tweede pijler, waar wel nog 1,8 miljoen euro aan nationale cofinanciering moet worden bijgelegd (LNV, 2009c). Lidstaten mogen deze envelop besteden aan uitbreiding van breedband op het platteland en de zogenaamde vijf nieuwe uitdagingen: klimaatverandering, waterbeheer, groene energie, bescherming van de biodiversiteit en structuurverbeteringen van de zuivelsector (zie §3.1.1). Nederland is van plan om het extra budget alleen te besteden aan de eerste vier uitdagingen (LNV, 2009a).

3.4 **Productie - en inkomensontwikkeling EU-landbouw**

De waarde van de landbouwproductie in de EU-27 nam in 2008 met bijna 4% toe (tabel 3.4). De waarde van de dierlijke productie (+5,5%) steeg sterker dan die in de plantaardige sector (+2,9%). De waardestijging van de dierlijke productie werd vrijwel geheel veroorzaakt door hogere prijzen, terwijl in de plantaardige sector sprake was van een groter volume (6,9%) en lagere prijzen (-3,6%) (Eurostat, 2009). Bij de afzet van agrarische diensten en de overige activiteiten (zoals verbreding) in de landbouw deed zich in 2008 een lichte toename van circa 3% voor.

In België, Griekenland, Spanje en Polen daalde de waarde van de landbouwproductie in 2008 met 1-2%, in Litouwen, Cyprus en Tsjechië met 4-5% en in Estland en Letland met 12%. Nederland was de enige EU-lidstaat waar de waarde van de landbouwproductie in 2008 nagenoeg gelijk bleef, als resultante van een daling in de plantaardige sector (-4%) en een stijging in de dierlijke sector (+5%). In alle andere lidstaten ging de waarde van de landbouwproductie in 2008 omhoog, variërend van circa 1% in Denemarken, Frankrijk en Slovenië tot ruim 20% in Bulgarije, Roemenië en het VK.

Meer granen en oliezaden, hogere prijzen voor dierlijke producten

In de plantaardige sector nam vooral het productievolume van granen (22%) en oliezaden (11%) in de EU-27 toe. De hogere graanproductie kwam voor een groot deel voor rekening van een aantal nieuwe lidstaten, zoals Hongarije, Roemenië, Bulgarije en Slowakije, die in 2007 een erg slechte oogst hadden. Het productievolume van aardappelen (-4%) en suikerbieten (-12%) daalde echter. In de tuinbouwsector was sprake

Tabel 3.4

Productie- en inkomensontwikkeling ^a in de EU-landbouw (geraamde mutatie 2007-2008 in %)

	EU-27	Denemarken	Duitsland	Frankrijk	Nederland	Verenigd Koninkrijk	Hongarije	Polen
Waarde landbouwproductie	3,9	1,4	5,4	1,0	0,2	21,6	9,4	-1,6
Waarde productie plantaardige sector	2,9	-2,4	4,4	-3,1	-4,3	27,7	12,0	-2,7
Waarde productie dierlijke sector	5,5	4,3	6,9	7,2	5,0	20,2	6,2	-0,5
Waarde aangekochte productiemiddelen	10,3	9,4	11,0	9,0	6,4	23,4	10,3	5,6
Netto toegevoegde waarde	-5,7	-26,4	-8,1	-12,0	-13,1	17,9	12,0	-15,9
Arbeidsjaareenheden	-2,3	-2,3	-1,7	-1,9	-0,8	1,1	-5,6	2,2
Netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid	-3,5	-24,7	-6,6	-10,3	-12,4	16,5	18,6	-17,7
Index netto toegevoegde waarde per arbeidseenheid (2000 = 100)	115	82	130	98	82	158	207	183

a In reële termen.

Bron: Eurostat (2009).

van een lichte groei, variërend van 1 tot 3%. De prijzen van granen (-12%), aardappelen (-9%) en suikerbieten (-6%) vertoonden een forse daling in 2008. Oliezaden werden daarentegen 12% duurder.

De prijzen in de dierlijke sector waren voor alle producten hoger dan in 2007. De grootste prijsstijging was voor varkensvlees (+9%), maar daar stond een daling van 12% tegenover in 2007. De melkprijs steeg opnieuw, dit keer met ruim 6%. Voor pluimvee en eieren werden ruim 3% hogere prijzen genoteerd; koeien, schapen en geiten werden circa 4-5% duurder. Het productievolume van varkens (-2%) en schapen en geiten (-6%) daalde, dat van koeien bleef gelijk, terwijl dat van melk en eieren (beide 1%) en pluimvee (+3%) omhoog ging.

Kunstmest, energie en veevoeders duurder

De waarde van de aangekochte goederen en diensten in de EU-27 steeg in 2008 aanzienlijk meer dan die van de agrarische productie, namelijk met 10%. Deze toename werd vooral veroorzaakt door de sterke stijging van de prijzen van kunstmest (+43%), energie (+12%) en veevoeders (+10%). De volumegroei van de aangekochte goederen en diensten bleef beperkt tot 2%. De veranderingen in de agrarische productie en de aangekochte goederen zorgden in 2008 voor een daling van de bruto toegevoegde

waarde in de EU-27 van bijna 5%. Hogere afschrijvingen en een toename van de niet-productgebonden subsidies en belastingen leiden uiteindelijk tot een daling van de reële netto toegevoegde waarde met bijna 6%.

Agrarische inkomens in 2008 omlaag

Het aantal arbeidskrachten in de landbouw in de EU-27 daalde met ruim 2%; in de nieuwe lidstaten was de teruggang in het algemeen meer dan twee keer zo groot. Alleen in Polen (+2%) en het Verenigd Koninkrijk (+1%) werden in 2008 meer arbeidskrachten geteld. Eén en ander leidde tot een daling van de reële netto toegevoegde waarde per arbeidskracht in de EU-27 van 3,5% in 2008. De reële inkomensontwikkeling in de afzonderlijke lidstaten varieerde nogal: in België, Denemarken, Estland, en Letland liepen de inkomens met zo'n 20% terug, terwijl die in Bulgarije, Hongarije en Roemenië met circa 20% omhoog gingen. Als we op iets langere termijn kijken is vooral in de nieuwe lidstaten het inkomensniveau sinds hun toetreding tot de EU gestegen; in veel oude lidstaten zijn de inkomens in 2008 daarentegen nog zo'n 80-90% van het niveau in 2000. Een aantal lidstaten kent een gunstiger inkomensontwikkeling: in Frankrijk waren de inkomens in 2008 vrijwel gelijk aan die van 2000, in Portugal waren ze 10% hoger, in Duitsland, Oostenrijk en Zweden zo'n 30% hoger en in het VK bijna 60% hoger.

De Nederlandse agrosector

Kernpunten:

- toegevoegde waarde agrocomplex groeit minder snel dan nationale totaal
- VION slaat slag in het Verenigd Koninkrijk
- fusie tussen Friesland Foods en Campina goedgekeurd door EC
- concurrentiepositie zuivelindustrie EU zwak
- belang van productiecontracten neemt wereldwijd toe
- speciaalzaken in voedings- en genotmiddelen verliezen verder terrein
- kredietcrisis speelt horeca parten
- producten met gezondheidslogo succesvol
- omzet biologische voeding sterk gestegen
- multinationals begeven zich op markt voor biologische producten

4

4.1 Ontwikkeling van het agrocomplex

In 2007 maakte het Nederlandse agrocomplex, gemeten in de toegevoegde waarde en werkgelegenheid, iets minder dan 10% uit van de Nederlandse economie (tabel 4.1). Naast de primaire land- en tuinbouw, omvat het complex de verwerking en distributie van agrarische producten en de toelevering van producten en diensten die hiervoor nodig zijn, zoals energie, kunstmest, veevoer en zakelijke dienstverlening.

De toegevoegde waarde van het totale agrocomplex (binnen- en buitenlandse agrarische grondstoffen) groeide met 18% van 40,5 mrd. euro in 2001 tot bijna 48 mrd. euro nominaal in 2007. Omdat de totale toegevoegde waarde van de Nederlandse economie met een kwart toenam, daalde het aandeel van het agrocomplex in het nationale totaal tot 9,6%. Dit komt vooral door het achterblijven van de prijsontwikkeling van land- en tuinbouwproducten bij de gemiddelde prijsstijging. De werkgelegenheid in het Nederlandse agrocomplex werd 6% minder tussen 2001 en 2007 (45.000 arbeidsjaren), terwijl de totale werkgelegenheid in Nederland in deze periode met bijna 2% toenam. De toegevoegde waarde per arbeidsjaar van het totale agrocomplex groeide hierdoor tussen 2001 en 2007 iets meer dan het nationale gemiddelde (respectievelijk 26% en 23%).

Tabel 4.1

Kerncijfers van het Nederlandse agrocomplex, 2001 en 2007

	Toegevoegde waarde (factorkosten, mrd. euro)		Werkgelegenheid (1.000 arbeidsjaren)	
	2001	2007 (r)	2001	2007 (r)
Agrocomplex^a	40,5	47,9	717	672
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	10,2%	9,6%	10,8%	9,9%
Hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw	3,7	4,0	75	64
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	0,9%	0,8%	1,1%	0,9%
Buitenlandse grondstoffen, waarvan	15,3	18,3	226	218
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	3,8%	3,7%	3,4%	3,2%
Verwerking	6,6	7,7	73	65
Toelevering	4,0	4,9	69	69
Distributie	4,7	5,6	84	84
Agrocomplex, binnenlandse agrarische grondstoffen	21,5	25,6	416	390
<i>Aandeel in nationaal totaal</i>	5,4%	5,1%	6,2%	5,8%
Primaire productie	7,6	8,0	184	169
Verwerking	3,2	4,4	50	42
Toelevering	8,1	9,9	137	130
Distributie	2,6	3,2	45	50
a Gebaseerd op binnen- en buitenlandse grondstoffen; inclusief hovenierssector, agrarische dienstverlening, bosbouw, cacao, dranken, tabak.				
NB: Door revisie van de Nationale Rekeningen en methodologische veranderingen kunnen cijfers afwijken van eerder gepubliceerde gegevens				
Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.				

De toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van *binnenlandse grondstoffen* nam tussen 2001 en 2007 met een vijfde toe. Hiervoor werden 6% minder arbeidsjaren ingezet. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde per arbeidsjaar kwam overeen met die van het totale agrocomplex.

Het grondgebonden-veehouderijcomplex is al jaren het belangrijkste deelcomplex in termen van toegevoegde waarde en werkgelegenheid (tabel 4.2). Tot 2003 nam het aandeel jaarlijks iets af. Door hogere opbrengsten van de rundveehouderij (melkpremies in 2005 en 2006; hoge melkprijzen in 2007) en de zuivelindustrie is echter vanaf 2004 weer een stijging zichtbaar.

Tabel 4.2**Aandeel (%) van deelcomplexen in toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het Nederlandse agrocomplex ^a, 2001 en 2007**

	Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid	
	2001	2007 (r)	2001	2007(r)
Akkerbouw	18,1	19,6	15,9	16,9
Glastuinbouw	21,3	21,8	16,4	16,5
Opengrondstuinbouw	7,9	9,0	9,7	10,7
Grondgebonden veehouderij	28,8	30,1	36,1	35,5
Intensieve veehouderij	23,9	19,5	22,0	20,5
Totale agrocomplex	100,0	100,0	100,0	100,0

a Gebaseerd op binnenlandse grondstoffen.

Bron: Agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

Exportafhankelijkheid

Een substantieel deel van de activiteiten van de agrarische productiekolom heeft te maken met export. De betekenis daarvan voor de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van het totale agrocomplex stabiliseerde zich in de onderzochte periode rond de 65% (tabel 4.3).

Het verschil tussen het totale agrocomplex en het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex betreft enerzijds activiteiten van hoveniers, agrarische dienstverlening en bosbouw en anderzijds activiteiten die met de verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen samenhangen (zie tabel 4.1). De toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen die met exportactiviteiten samenhangen is met 73,5% duidelijk hoger dan de 65% van het totale agrocomplex. Enerzijds hebben de tuinbouwcomplexen, die voornamelijk steunen op binnenlandse agrarische grondstoffen, een positief effect op de export. Anderzijds is de verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen meer op de binnenlandse markt gericht. Het belang van de export voor het op binnenlandse grondstoffen gebaseerde agrocomplex is in de periode 2001-2007 overigens wel iets afgenomen.

Tabel 4.3**Bijdrage (%) van export aan bruto toegevoegde waarde en werkgelegenheid van het agrocomplex, 2001 en 2007**

	Agrocomplex		Agrocomplex	
	binnen- en buitenlandse grondstoffen		binnenlandse grondstoffen	
	2001	2007(r)	2001	2007(r)
Bruto toegevoegde waarde	65,4	65,0	75,0	73,7
Werkgelegenheid	64,9	65,1	73,7	73,3

Bron: Algemene en agrarische input-outputtabel, bewerking LEI.

4.2 De rol van toelieferingen binnen het agrocomplex

De productie van de land- en tuinbouw en de voedingsmiddelenindustrie is nauw verbonden met andere sectoren in de economie. Ter indicatie: in 2007 werd 32% van de totale agrarische productiewaarde gebruikt als input voor de voedingsmiddelenindustrie. Daarnaast is de productie van de agribusiness nauwelijks mogelijk zonder de toevoer van grondstoffen. Het gaat dan om producten zoals veevoer, bouw van kassen en stallen, verpakkingsmaterialen, gas en elektra, financiële en zakelijke dienstverlening. Het hele scala aan directe en indirecte activiteiten in relatie tot de Nederlandse land- en tuinbouw is te zien als een samenhangende keten ofwel een *agrocomplex* (Post et al., 1987).

Tabel 4.4 toont het belang van de toelieferanciers - ingedeeld in een aantal bedrijfs- groepen - voor de toegevoegde waarde van het agrocomplex en de deelcomplexen op basis van binnenlandse grondstoffen. In 2007 dragen de toelieferanciers voor 9,9 mrd. euro (ruim 20%) bij aan de toegevoegde waarde van het agrocomplex (tabel 4.4). Bijna eenderde deel hiervan komt tot stand door activiteiten die samenhangen met de grondgebonden veehouderij, terwijl een kwart gerelateerd is aan werkzaamheden in de intensieve veehouderij. Behalve voor het glastuinbouwcomplex, zijn de uitstralings- effecten van de Nederlandse primaire en verwerkende bedrijven naar de groep 'zakelijke dienstverlening' het grootst.

Tabel 4.4		Toegevoegde waarde van toelieferanciers per deelcomplex (bruto, factorkosten, € mln), 2007				
	Glasiuinbouw	Opengronds- tuinbouw	Akkerbouw	Grond- gebonden veehouderij	Intensieve veehouderij	Totaal
Agrarische dienstverlening	147	130	139	277	94	787
Veevoerindustrie	0	0	1	95	213	309
Voedingsmiddelenindustrie	5	6	48	120	114	293
Overige industrie	426	116	308	533	344	1.727
Gas, water en elektra	488	68	58	147	121	882
Groot- en detailhandel	228	129	306	496	534	1.693
Transportdiensten	58	38	57	91	94	338
Zakelijke dienstverlening	394	187	452	848	730	2.611
Banken en financiële instellingen	75	49	83	172	116	495
Veterinaire diensten	4	1	6	161	96	268
Overige dienstverlening	129	35	70	140	126	500
Totale toegevoegde waarde	1.954	759	1.528	3.080	2.582	9.903
Aandeel (%) in toegevoegde waarde van toelieferanciers in totale agrocomplex						
	20	8	15	31	26	100
Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.						

De gas-, elektra- en waterbedrijven blijken vooral toegevoegde waarde te genereren voor het glastuinbouwcomplex. De hogere opbrengsten, door toegenomen energieprijzen in de onderzochte periode, van deze groep dragen het meest bij aan de groei van de toegevoegde waarde van toeleveranciers voor het agrocomplex.

4.3 Voedings- en genotmiddelenindustrie

4.3.1 Algemeen

De voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) maakt deel uit van de bedrijfstak industrie en bood in 2006 werkgelegenheid aan 152.300 personen, tegenover 846.800 voor de totale industrie (tabel 4.5). Bijna 1 op de 6 werknemers in de industrie heeft een baan in de V&G-industrie. Ten opzichte van 2000 is de werkgelegenheid in de V&G-industrie met bijna 10% verminderd. De daling van de werkgelegenheid in de totale industrie was in deze periode met ruim 12% iets groter. De V&G-industrie telde in 2006 ruim 4.500 bedrijven. Bijna 10% van het aantal bedrijven in de industrie is actief in de V&G-industrie. Het aantal bedrijven in deze sector neemt langzaam doch gestaag af. Sinds 2000 is het met 11% verminderd, terwijl het aantal bedrijven in de totale industrie met 3% toenam. In geen van de andere sectoren van de industrie werd het proces van fusies en concentratie zichtbaarder dan in de V&G-industrie. Dit proces is mede ingegeven door de bundeling van inkoopmacht op nationaal en Europees niveau, wat ertoe heeft geleid dat supermarktondernemingen de macht hebben in de keten en hun voorwaarden kunnen dicteren aan leveranciers. De detailhandel is de belangrijkste klant van de V&G-industrie. De bulk van de productie van de V&G-industrie gaat dan ook naar de grote supermarktondernemingen (Bijman et al., 2003).

Tabel 4.5

Enkele kengetallen van de industrie in Nederland, 2000-2006

	Aantal bedrijven	Werkzame personen	Netto-omzet (mln. euro)
Voedings- en genotmiddelenindustrie			
2000	5.070	169.000	50.018
2002	4.825	163.000	52.796
2006	4.520	152.300	56.792
Totale industrie			
2000	45.290	966.600	229.188
2002	46.305	925.600	223.425
2006	46.605	846.800	280.922

Bron: CBS Statline.

Binnen- en buitenlandse investeringen

De directe investeringen van buitenlandse ondernemingen in de Nederlandse V&G-industrie - met als doel zeggenschap in het bestuur van die onderneming te verkrijgen - hadden in 2007 een omvang van 45,5 mrd. euro, ruim 34% meer dan in 2006. Van de totale investeringen namen Amerikaanse ondernemingen de helft voor hun rekening, namelijk 22,8 mrd. euro. Daarnaast was Frankrijk met 13,8 mrd. euro een belangrijke investeerder. Dit bedrag komt nagenoeg geheel voor rekening van het zuivelconcern Groupe Danone, dat in 2007 Koninklijke Numico overnam voor ruim 12 mrd. euro. De aankoop van Numico door Danone is de op twee na grootste overname tot nu toe in de V&G-industrie. Alleen de overnames van Bestfood door Unilever in 2000 voor 25,5 mrd. euro en de overname van Scottisch & Newcastle door Heineken en Carlsberg vorig jaar voor 13,9 mrd. euro waren groter. Nederlandse ondernemingen investeerden in 2007 voor 31,6 mrd. euro in het buitenland, tegenover bijna 36 mrd. euro in 2006. Investeringsvondten voor meer dan de helft (54%) plaats in de Europese Unie. België en het Verenigd Koninkrijk waren de belangrijkste landen.

4.3.2 Fusies en overnames

In 2008 is het totale aantal overnames sterk verminderd. De transactiewaarde daalde van 239 naar 88 mrd. euro (-63%), terwijl het aantal transacties daalde van 781 naar 465 (-40%). Vooral in de laatste twee kwartalen daalde het aantal transacties, namelijk met respectievelijk 26 en 29% (KSU Uitgeverij/OverFusies.nl, 2009). De malaise op de financiële markten tekent zich hiermee steeds scherper af. Een groot aantal deals ketste af. Bedrijven stellen overnames uit, banken houden hun geld vast en de rentetarieven stegen enorm (KSU Uitgeverij/OverFusies.nl, 2008).

In de V&G-industrie vonden desondanks nog overnames van betekenis plaats. VION sloeg zijn slag in het Verenigd Koninkrijk. Daar werd het Schotse bedrijf Grampian overgenomen, een toonaangevend voedingsmiddelenbedrijf met productielocaties in het Verenigd Koninkrijk en Thailand. Het is een belangrijke leverancier van pluimveevlees, varkensvlees, rundvlees en lamsvlees aan de detailhandel. Het bedrijf biedt werkgelegenheid aan 17.500 personen, waarvan 4.500 in Thailand en realiseert een jaarlijkse omzet van circa 2,5 mrd. euro. Met de overname van Grampian is VION met 22 mln. slachtingen het grootste varkensvleesconcern van Europa geworden, voor het Deense Danish Crown, dat iets minder dan 22 mln. varkens op jaarbasis slacht. In Nederland slachtte VION vorig jaar 8,2 mln. varkens en is het met een aandeel van 57% met afstand de grootste partij. Compaxo, de in grootte tweede varkensslachter in Nederland, heeft een aandeel van slechts 9%.

Het Italiaanse Barilla Holding, wereldmarktleider in de pasta-industrie en Europees marktleider in de bakkerijindustrie, verkoopt Quality Bakers aan Bakkersland. Bakkersland is met 1.600 medewerkers en een omzet van 350 mln. euro de belangrijkste speler op de Nederlandse markt voor verse bakkerijproducten. Quality Bakers genereert met 800 medewerkers een omzet van 170 mln. euro.

Pluimveesector

Plukon Royale, de grootste pluimveeslachter van Nederland en één van de grootste in Europa, nam in 2008 het Nederlands-Belgische Flandrex over. De Plukon Royale Groep slacht 4 mln. vleeskuikens per week en had een omzet van circa 600 mln. euro in 2008. Eind vorig jaar werd aangekondigd dat investeringsmaatschappij Gilde Buy Out Partners voornemens is de Plukon Royale Groep over te nemen van de huidige aandeelhouder Cebeco Groep uit Rotterdam, wat in lijn is met de verdere afbouw van Cebeco (Plukon Royale Groep, 2008). Cebeco, opgericht in 1899, was tot enkele jaren terug de grootste Nederlandse centrale coöperatie op het gebied van handel, distributie en verwerking binnen de landbouw. Tot 2002 stond de Cebeco Groep in de top tien van grootste Nederlandse ondernemingen in de V&G-industrie. In dat jaar besloten de leden van Cebeco, mede onder invloed van de slechte financiële resultaten, Cebeco Groep te herstructureren tot een klein Facilitair Bureau, dat enkele deelnemingen in handelsbedrijven beheert en de verkoop van de dochterondernemingen regelt. De topcoöperatie werd opgeheven en de lidcoöperaties werden rechtstreeks aandeelhouder van het Facilitair Bureau (Bijman et al., 2003). Anno 2009 is Cebeco eigendom van de grote mengvoederproducenten Agrifirm en ForFarmers. Met de verkoop van Plukon, het enige bedrijf dat Cebeco nog bezat en waarvoor de voormalige topcoöperatie fungeerde als financiële holding, ligt een verdere afbouw in het verschiet.

Pluimveeverwerker Storteboom Groep nam begin 2009 Veenhuizen Pluimveeverwerking over. Met 1.250 werknemers en een omzet van 450 mln. euro op jaarbasis is Storteboom Groep de tweede partij in Nederland, na Plukon Royale.

Fusie Campina en Friesland Foods goedgekeurd door Europese Commissie

De in december 2007 voorgenomen fusie tussen Campina en Friesland Foods is een feit. Onder de naam Koninklijke FrieslandCampina N.V. is een zuivelconcern ontstaan met circa 21.000 werknemers en een omzet van 9,5 mrd. euro in 2008. Het concern is het resultaat van een lange rij fusies van coöperaties en overnames van particuliere ondernemingen. Het behoort tot de top drie van zuivelconcerns in Europa, na het Zwitserse Nestlé en het Franse Danone. FrieslandCampina verwerkte in 2008 11.446 mln. kg melk, waarvan 8.589 mln. kg van de 15.837 leden-melkveebedrijven. Het concern heeft circa 100 productielocaties en verkoopvestigingen in 25 verschillende landen. Binnen Nederland is FrieslandCampina het op drie na grootste voedingsmiddelenbedrijf; de lijst wordt als vanouds aangevoerd door Unilever en Heineken (tabel 4.6).

Tabel 4.6		Nederlandse voedingsmiddelenondernemingen naar grootte in 2008			
	Wereldomzet (mln. euro)	Omzet Nederland (mln. euro)	Totaal aantal werknemers	Productgroep(en)	
1. Unilever	40.523	n.b.	174.000	Voedings- en genotmiddelen	
2. Heineken	14.319	n.b.	56.208	Dranken	
3. VION Food Group	9.600	n.b.	35.000	Vlees, ingrediënten e.d.	
4. FrieslandCampina	9.454	2.798	20.568	Zuivel	
5. Nutreco	4.943	833	9.278	Diervoeders, visvoer, vlees	
6. CSM	2.599	154	8.433	Bakkerij-ingrediënten en melkzuur	
7. Cosun	1.689	n.b.	4.266	Voedingsmiddelen en ingrediënten	
8. Wessanen	1.603	169	5.761	Natuurvoeding en snacks	
n.b. = niet beschikbaar.					
Bron: Jaarverslagen en websites ondernemingen.					

De Europese Commissie (EC) stemde eind 2008 in met de fusie, op voorwaarde dat een deel van de dagverse zuivelactiviteiten in Nederland, een kaasfabriek in Nederland en twee merken voor lang houdbare zuivelranken in Nederland en België worden afgestoten. De EC moest de fusie goedkeuren omdat de gezamenlijke omzet van de fusiepartners de grens van 5 mrd. euro te boven gaat en bovendien een groot deel van de omzet buiten de eigen landsgrenzen wordt behaald. Voor de af te stoten dagverse zuivelactiviteiten heeft het nieuw gevormde concern een overeenkomst bereikt met Arla Foods. Dit Deense zuivelconcern zal alle aandelen overnemen van Friesland Foods Fresh Nijkerk, dat 500 medewerkers heeft en een omzet van 215 mln. euro. In Nijkerk worden dagverse zuivelproducten geproduceerd onder het merk Friesche Vlag en voor huismerken van supermarkten (FrieslandCampina, 2009). Na de overname, die wordt voorzien in het tweede kwartaal van 2009, zal Arla Foods in grootte de tweede partij zijn van dagverse zuivel in Nederland.

Suikerproducent Suiker Unie breidt capaciteit uit

Suiker Unie, onderdeel van Royal Cosun, heeft haar productiecapaciteit fors uitgebreid met de overname van de Danisco Sugarvestiging van het Duitse Nordzucker. Nordzucker, de op één na grootste producent van suiker in Duitsland en Europa, liet vorig jaar het oog vallen op de suikerdivisie van het Deense voedingsmiddelenconcern Danisco. Het Bundeskartellamt bepaalde echter dat de aankoop pas definitief doorgang kon vinden als het Duitse onderdeel van Danisco zou worden doorverkocht aan een derde partij. De omzet van de Danisco Sugarvestiging in Anklam bedraagt 120 mln. euro. Het bedrijf heeft 135 medewerkers in vaste dienst. Het suikerquotum bedraagt 112.000 ton. Daarnaast wordt circa 550.000 hectoliter bio-ethanol uit bieten geproduceerd. Suiker Unie heeft een suikerquotum van 805.000 ton en een omzet van 650 mln. euro (Cosun, 2009).

Tabel 4.7

Top tien van grootste suikerproducenten in de Europese Unie, 2008

Bedrijf	Land	Quotum 2008 (x 1.000 kg)	Aandeel (%)
1. Südzucker	Duitsland	3.319.608	23,9
2. Nordzucker	Duitsland	2.006.981	14,9
3. Tereos	Frankrijk	1.440.215	10,7
4. British Sugar	Verenigd Koninkrijk	1.207.964	9,0
5. Cosun	Nederland	916.888	6,8
6. Pfeifer & Langen	Duitsland	866.497	6,4
7. Cristal Union	Frankrijk	594.705	4,4
8. Krajowa Spolka Cukrowa	Polen	549.606	4,1
9. Azucera Ebro Agrícolas	Spanje	494.845	3,7
10. Vermandoise	Frankrijk	416.704	3,1

Bron: Agrarisch Dagblad (21-2-2009).

Met inbegrip van het suikerquotum van de verworven Duitse onderneming bezet Suiker Unie de vijfde plaats in de top tien van grootste suikerproducenten van de EU. Het marktaandeel van Suiker Unie bedraagt 6,8%, tegenover 23,9% voor de grootste suikerproducent in de EU, het Duitse Südzucker (tabel 4.7).

4.4 Concurrentiekracht voedingsmiddelenindustrie

De concurrentiekracht van de Europese voedingsmiddelenindustrie is in 2008 en 2009 een belangrijk onderwerp op de Europese agenda geworden. De Europese Commissie heeft een 'High Level Group on the Competitiveness of the Agro-Food Industry' (HLG) geïnstalleerd met Europese commissarissen, ministers uit diverse landen, CEO's van een aantal ondernemingen en enkele ngo's. Recent heeft deze groep 30 aanbevelingen gedaan voor verbetering van de concurrentiekracht. Deze bestrijken uiteenlopende domeinen als landbouw- en milieubeleid, de interne markt, het functioneren van de keten, onderzoek en innovatie alsook handels- en exportbevordering. Een aantal aanbevelingen wordt hier behandeld.

Wat betreft het *landbouwbeleid* onderstreept de HLG het belang van een markt-georiënteerde aanpak. Omdat grondstofprijzen een groot effect hebben op de concurrentiekracht van de verwerkende industrie is dat begrijpelijk. Mede gezien de grotere fluctuaties in grondstofprijzen vraagt de HLG wel aandacht voor nieuwe beleidsinstrumenten om prijsrisico's te beheersen.

De *interne markt* kan worden versterkt door een verbeterde interpretatie en implementatie van de voedingsmiddelenwetgeving. Onderzoek geeft aan dat er op dat vlak nogal wat te verbeteren valt (Wijnands et al., 2007; Poppe et al., 2009). De Europese voedingsmiddelenwetgeving is sterk aangescherpt na de affaires rondom

onder andere dioxine en BSE, om zo het consumentenvertrouwen in de producten te herstellen en te waarborgen. Hoewel dit door de industrie positief wordt beoordeeld, wordt de wetgeving als te gecompliceerd beschouwd met veel administratieve lasten als gevolg. Publieke inspecteurs en private labellingsschema's zoals GlobalGAP zouden met name kleine bedrijven behulpzaam kunnen zijn in ondersteuning, maar dat gebeurt te weinig. Overigens is niet alles kommer en kwel: zo wordt vaak gedacht dat traditionele producten door de EU-hygiënewetgeving benadeeld worden, maar dat lijkt vooral een misvatting bij nationale autoriteiten en producenten.

Uit onderzoek in de zuivelindustrie blijkt dat de huidige wetgeving (het HACCP-systeem) vooral aanzet tot procesinnovaties, maar niet tot productinnovaties (Bremmers et al., 2008). Met name bedrijven die zich met productvernieuwing bezighouden zijn ontevreden: ze vinden de doorlooptijd voor autorisatie te lang, de procedures niet transparant, de kosten te hoog. Uit het onderzoek blijkt ook dat de voedselveiligheidssystemen en de kwaliteitsbewaking in zuivelbedrijven (en vermoedelijk in de hele voedingsmiddelenindustrie) er in de eerste plaats zijn vanwege de eisen van consumenten en supermarkten en niet alleen of niet in de eerste plaats vanwege de wet. De bijbehorende kosten zijn dus niet per definitie administratieve lasten, aangezien ze ook zonder wettelijke eisen voor een deel zouden (moeten) worden gemaakt. Ook blijken veel innovaties in de zuivelindustrie afkomstig te zijn van toeleveranciers als de verpakkingsindustrie (zoals Tetrapak) en ingrediëntenleveranciers (zoals DSM) (Poppe et al., 2009). De officiële statistieken geven overigens geen goed inzicht in de mate van innovatie in de zuivel, en bedrijven kunnen ook zonder veel innovatie succesvol zijn, bijvoorbeeld met een kostprijsleiderschap-strategie. Uit publicaties in vaktijdschriften is af te leiden dat Arla en Danone tot de meest innovatieve bedrijven in de zuivelindustrie behoren. Ook Campina (inmiddels onderdeel van FrieslandCampina) wordt tot de top tien gerekend.

Gevechten in de keten

Wat betreft *het functioneren van de keten* (zie ook EC, 2008) ziet de HLG zich geconfronteerd met scherpe tegenstellingen tussen de voedingsmiddelenindustrie en de detailhandel, waarbij vooral de kleinere spelers (mkb, boeren en tuinders) wijzen op de verschillen in marges in de keten. De HLG stelt nadere studie en overleg voor over de praktijken in de keten, met specifieke aandacht voor de private labels (huismerken). Met name vanuit de Italiaanse vleesindustrie is voorgesteld om de huismerken van de retailer op de verpakking aan te vullen met de naam of het merk van de fabrikant. Poppe et al. (2009) rekenen af met dit idee van co-labelling. Voor vrijwillige co-labelling is geen wetgeving nodig; verplichte co-labelling stuit vermoedelijk op verzet van fabrikanten van A-merken die er geen behoefte aan hebben duidelijk te maken welke huismerken ook nog uit hun fabrieken komen. De fabrikant het recht toekennen op co-labelling wanneer hij daarom verzoekt is niet effectief; retailers zullen immers dreigen van leverancier te veranderen zodra op dit recht tegen hun zin een beroep wordt gedaan.

Een ander idee om de positie van Europese voedingsmiddelenproducent te versterken is het introduceren van oorsprongslabeling ('made in the EU' of het omgekeerde 'made in Brasil'). Ook over dit idee is genoemde studie (Poppe et al., 2009) sceptisch. Literatuuronderzoek geeft aan dat de ervaringen gemengd zijn. Het effect bestaat vooral op nationaal en regionaal niveau, maar wordt nu al voor een deel bereikt met bestaande EU-labels (zoals de Appellation Controlé) en op eigen initiatief. Het is dan ook de vraag wat zo'n verplichting toevoegt in het winkelschap dat gedomineerd wordt door merken, huismerken en tal van andere labels - anders dan administratieve lasten. Merken en labels bestaan bij de gratie van diversiteit in consumentenvoorkeuren. Een label 'made in the EU' heeft eerder de neiging verschillen tussen regio's en producenten te verhullen, dan ze inzichtelijk te maken.

Concurrentiepositie zuivel

Naar de voor Nederland belangrijke zuivelindustrie is nader onderzoek gedaan (Tacken et al., 2009), waarbij de concurrentiekracht is gemeten aan de hand van vijf indicatoren (zie ook *LEB* 2007, §4.4). Uit het onderzoek blijkt dat de bedrijfstak een aantal innovatieve en wereldwijd opererende Europese bedrijven kent, maar dat de concurrentiepositie toch niet al te sterk is. In de afgelopen jaren zijn de arbeidsproductiviteit en de toegevoegde waarde vergroot, maar is een behoorlijk verlies aan marktaandeel opgetreden. Het quotumsysteem in de melkveehouderij betekent een beperkte beschikbaarheid van (dure) grondstoffen waardoor de industrie niet heeft kunnen profiteren van de groei van de internationale markt, met name in Azië.

De invoering van de melkquota in 1984 heeft wel het concentratieproces, in ieder geval in Nederland, versterkt. Voor de melkquoting was in beperkte mate schaalvergroting door autonome groei mogelijk, daarna konden zuivelondernemingen in de praktijk alleen nog groeien door overname van andere bedrijven (Van Bruchem en Silvis et al., 2008). Zo waren er in Nederland in 1995 nog 95 zuivelondernemingen, tegen bijna 60 in 2002. Anno 2009 is er nog een handvol bedrijven. De grootste, FrieslandCampina, verwerkt circa 75% van de Nederlandse melkplas.

Vergeleken met de Verenigde Staten en Nieuw-Zeeland is de Europese zuivelindustrie kleinschalig en versnipperd. In landen als Frankrijk, Italië en Duitsland zijn er nog veel (kleine) bedrijven die niet voor de Europese markt produceren. Veel van deze bedrijven houden zich vooral bezig met 'interventieproducten' als boter en magere melkpoeder.

In Italië en Polen neemt het belang van de zuivelexport in de totale export toe. In Nederland is deze indicator juist problematisch: de export van andere producten groeit beduidend sneller dan van zuivel. In Duitsland is de arbeidsproductiviteit, ook op boerderijniveau, problematisch.

Risico's in de agrosector

Land- en tuinbouwbedrijven staan aan diverse risico's bloot, waaronder productie- en prijsrisico's. Prijsrisico's behoren tot de vijf belangrijkste risico's in de land- en tuinbouw, ook in de ogen van boeren en tuinders (ABN AMRO, 2003: p. 6). Prijsrisico's hebben een groot effect op het inkomen, omdat boeren en tuinders slechts een beperkt aantal producten voortbrengen, vaak slechts één. Indien een producent één product voortbrengt, heeft een prijsdaling van 5% een opbrengstdaling van 5% tot gevolg. Als het gezinsinkomen vóór de prijsdaling gelijk is aan 10% van de opbrengsten, impliceert een prijsdaling van 5% een halvering van het gezinsinkomen.

Prijs- en marktrisico's hebben te maken met veranderingen in de prijs die voor producten ontvangen wordt of voor grondstoffen betaald moet worden. Prijsrisico's vormen een belangrijker risico voor het bedrijfsinkomen dan productierisico's. De schommelingen in de opbrengstprijzen zijn op bedrijfsniveau meestal groter dan schommelingen in de productie (tabel 4.8). Een markt- of prijsrisico wordt voornamelijk veroorzaakt door de onzekerheid over de toekomstige prijzen op het moment dat productiebeslissingen genomen worden en wordt beïnvloed door veranderingen in vraag en aanbod op binnen- en buitenlandse markten. Het aanbod verandert ten gevolge van onder andere veranderingen in productieareaal of de omvang van de veestapel. De vraag wordt beïnvloed door allerlei activiteiten en gebeurtenissen binnen, maar vooral buiten de agrarische sector, bijvoorbeeld sluiting of opening van de grenzen voor internationale handel. Prijsrisico's kunnen ten dele overgedragen worden aan derden. Hierbij valt met name te denken aan het afsluiten van productiecontracten, marketingcontracten en verzekeringen.

Tabel 4.8

Variatie (%) in productie en prijs op bedrijfsniveau, 2003-2007

	Variatie in productie	Variatie in prijs
Biggen	7,1	15,0
Eieren	15,7	17,6
Tomaten	12,9	26,8
Komkommers	13,6	9,2
Paprika	13,8	22,6
Rozen	17,6	12,5
Chrysanten	8,8	10,9

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI, 2009.

Productiecontracten

Productiecontracten zijn er in meerdere vormen en verschillen in de mate van controle op het productieproces door de afnemer en de mate van (prijs)risico's voor de producent. Een contract vergroot de prijszekerheid, maar beperkt de eigen zeggenschap. Zo zorgt

de producent voor arbeid, huisvesting en inrichting. Tevens neemt hij enkele exploitatiekosten met betrekking tot onderhoud, reparaties en afzet van mest voor zijn rekening. De contractgever zorgt doorgaans voor de dieren/plantmateriaal, voer, veterinaire service, management(ondersteuning) en transport van producten. Productiecontracten komen wereldwijd veel voor in de vleeskalverhouderij, de vleeskuikenhouderij en de pluimveevermeerdering. Het belang ervan neemt wereldwijd toe, maar is in de VS beduidend groter dan in de EU (tabel 4.9).

De inkomsten van de boer zijn, voor een deel, gerelateerd aan de bedrijfsprestaties. Zo kunnen de prestaties van een individuele boer gerelateerd worden aan het gemiddelde van een groep boeren die onder contract staan bij een bepaalde firma. De inkomsten bestaan veelal uit twee componenten: (1) een basisbedrag en (2) een prestatiebeloning. Zijn de prestaties van een individuele boer beter dan de gemiddelde bedrijfsprestaties van de groep dan wordt er een bonus toegekend; is de situatie andersom, dan kan een korting worden opgelegd.

Tabel 4.9

Percentage bedrijven met productiecontracten, 1990-2002

	Kalveren en runderen voor vleesproductie		Varkens		Pluimvee	
	1990	2002	1990	2002	1990	2002
België	9,8	10,4	7,7	15,7	18,6	11,7
Duitsland ^a	3,9	2,5	1,3	2,2	3,6	5,1
Spanje	0,2	n.b.	2,3	11,1	13,1	25,4
Frankrijk	4,2	10,3	5,8	18,9	6,7	17,7
Italië	0,1	0,6	0,1	1,9	0,1	9,3
Nederland	6,6	34,8	4,9	15,5	5,2	9,4
Verenigd Koninkrijk	1,4	1,2	4,5	30,8	11,2	30,6
Verenigde Staten ^b	n.b.	n.b.	28,7	53,4	81,2	81,3

n.b. = niet beschikbaar.

a Duitse data betreffen 1995 en 2002;

b Amerikaanse data betreffen 1994-1995 en 2001.

Bron: ERS (2004).

Marketing- en termijncontracten

Marketingcontracten zijn overeenkomsten tussen een contractgever en een producent waarin de prijs wordt vastgelegd. In tegenstelling tot productiemanagementcontracten is de producent onder dit type contract volledig eigenaar van de handelswaar.

De producent is dan ook geheel verantwoordelijk voor de managementbeslissingen, zolang de gewenste productkwaliteit en kwantiteit binnen de daarvoor gestelde termijn geleverd wordt (afleveringscontract). Ook marketingcontracten kunnen onderverdeeld worden in een aantal vormen. Afhankelijk van het type variëren de voorwaarden, maar het typische van deze contracten is dat in meer of mindere mate het prijsrisico wordt overgedragen van de producent op de contractgever.

Om prijsrisico's te beperken kunnen ondernemers ook gebruik maken van termijncontracten en het 'poolen van prijzen'. Countus heeft recentelijk aangetoond dat de verkoop van granen en consumptieaardappelen in Nederland via de vrije markt of een pool gemiddeld een hogere prijs opbrengt dan contractverkoop (AD, 2009a). Dit prijsverschil weerspiegelt enerzijds de risicopremie van vrije verkoop en anderzijds de kosten van opslag (rente, koeling, kwaliteit- en gewichtsverlies).

Termijncontracten worden verhandeld op een georganiseerde beurs en zijn gestandaardiseerd naar leveringsdatum, leveringsplaats, leveringshoeveelheid en leveringskwaliteit. Met behulp van termijncontracten wordt de onderliggende waarde afgedekt tegen de gevolgen van een ongewenste prijsbeweging. Termijncontracten worden normaliter niet afgesloten met de bedoeling om de onderliggende goederen daadwerkelijk te verkopen of kopen. In Nederland bestaan termijnmarkten voor varkens, biggen en aardappelen. Grote agrarische producenten in de VS dekken zich door middel van maïs- en sojafutures in op de Chicago Board of Trade (ABN Amro, 2003).

Verzekering

Risico's met een lage frequentie en een grote omvang zal een onderneming overdragen om de continuïteit van het bedrijf niet in gevaar te brengen. Om de gevolgen van bijvoorbeeld productierisico's, persoonlijke risico's en aansprakelijkheidsrisico's te verminderen, kan een aantal verzekeringen afgesloten worden. Enkele (agrarische) verzekerbare risico's zijn hagel, brand, storm, verstikking en bedrijfsschade. In Nederland komen ook weerderivaten voor. Deze zijn in beginsel geschikt als verzekeringsinstrument voor de landbouw, maar worden in Nederland met name in de bouw afgesloten.

In onder meer de Verenigde Staten zijn sinds enige tijd verzekeringen op de markt die voor vee en een aantal akkerbouwgewassen de opbrengst (gedefinieerd als de kg-prijs maal de kg-opbrengst) verzekeren. Het bijzondere aan deze verzekeringen is dat niet alleen een lage kg-opbrengst kan leiden tot een schadevergoeding, maar ook een lage kg-prijs. Doorgaans wordt de kg-opbrengst gemeten op bedrijfsniveau en de kg-prijs op de termijnmarkt.

4.5 Groothandel

De groothandel maakt gemeten naar omzet en werkgelegenheid een substantieel deel uit van het Nederlandse agrocomplex en is te onderscheiden in de groothandel in landbouwproducten en levende dieren en die in voedings- en genotmiddelen. De totale groothandel biedt werkgelegenheid aan 118.500 personen, en genereerde in 2006 een omzet van bijna 76 mrd. euro, waarvan bijna 26 mrd. euro (34%) in het buitenland. In de totale groothandel zijn bijna 12.000 bedrijven actief (tabel 4.10).

De bedrijven in de groothandel zijn kleinschalig van opzet, ruim 85% heeft 1 tot 10 werkzame personen. Minder dan 1% (110) van het aantal bedrijven heeft 100 of meer personen in dienst. De groothandel in groenten en fruit is wat minder kleinschalig georganiseerd. De gemiddelde personeelsbezetting bedraagt daar bijna 17 personen.

Binnen de groothandel in groenten en fruit kan een aantal specialisaties worden onderscheiden. Er zijn bedrijven die zich uitsluitend toeleggen op of de importhandel, of de exporthandel of de binnenlandse groothandel. Daarnaast zijn er bedrijven die alle activiteiten in zich verenigen. De exportgroothandel komt echter het meeste voor. De groothandel in groenten en fruit behaalt ruim de helft van de omzet in het buitenland. Ruim 90% van de export wordt binnen de EU afgezet, Duitsland is de belangrijkste bestemming. Wederuitvoer wordt steeds belangrijker. Veel producten worden geïmporteerd en vervolgens weer geëxporteerd om ook buiten het Nederlandse teeltseizoen klanten te kunnen blijven beleveren. Producten uit bijvoorbeeld Spanje, maar ook Zuid-Afrika en Chili vormen dan een belangrijke aanvulling op het traditionele productenpakket. De groothandel koopt in op veilingen, rechtstreeks bij de tuinder of bij telersverenigingen. In de sector gaat het veelal om grote volumes tegen lage marges. Belangrijke afnemers van de groothandel zijn supermarktketens, grote partijen met overeenkomstige inkoopmacht.

Tabel 4.10 Kengetallen groothandel in agroproducten, 2006

	Aantal bedrijven	Werkzame personen	Netto-omzet (mln. euro)	Waarvan buitenland
Groothandel in landbouwproducten en levende dieren	5.135	36.900	20.559	9.646
w.v. granen, zaden, veevoer	.	10.300	8.968	3.423
bloemen en planten	2.405	23.400	8.278	5.266
dieren, huiden, leder, ruwe tabak	1.250	3.000	3.313	957
Groothandel in voedings- en genotmiddelen	6.645	81.600	55.373	15.958
w.v. groenten en fruit	880	15.500	11.393	5.787
voedings- en genotmiddelen, algemeen assortiment	.	22.300	14.385	868
rest voedings- en genotmiddelen	.	43.700	29.595	9.304

Bron: CBS.

Schaalvergroting in de sector zal de komende jaren toenemen. Er zullen internationale bedrijven ontstaan, die massamarkten zullen bedienen. Daarnaast is er ruimte voor gespecialiseerde bedrijven die bepaalde marktsegmenten of bepaalde distributiekkanalen van producten zullen voorzien (ABN-AMRO, 2008).

4.6 Detailhandel

De supermarkten realiseerden in 2008 een 7,5% hogere omzet dan het jaar ervoor. De prijzen stegen met 5,1%, terwijl consumenten 2,3% meer kochten. Daarmee deden de supermarkten het beter dan de totale detailhandel, waarvan de omzet met 2,5% toenam. De prijzen stegen met 2,1% en het volume met 0,4%. De speciaalzaken in voedings- en genotmiddelen moesten in 2008 een veer laten. Konden zij in 2007 nog een bescheiden omzetgroei van 0,3% realiseren, in 2008 moesten zij genoeg nemen met een omzetsdaling van 2,3% (CBS, 2009a). De voorsprong van de supermarkten op de speciaalzaken is daarmee verder toegenomen. Tussen 2000 en 2007 steeg de omzet van de supermarkten in Nederland met 26%, maar de omzet van de speciaalzaken daalde met 4%. Deze ontwikkeling is ook in andere Europese landen zichtbaar (www.hbd.nl).

De omzetverwachtingen voor heel 2009 zijn als gevolg van de kredietcrisis licht negatief, maar voor voedingsproducten wordt uitgegaan van een omzetsstijging van 2%, die ongeveer gelijk is aan of iets lager dan de inflatie. Niet duidelijk is of supermarktketens scherper op prijzen met elkaar gaan concurreren onder invloed van de kredietcrisis en economische stagnatie. Speciaalzaken zouden hierdoor extra marktverlies kunnen lijden. Dit kan temeer gelden wanneer consumenten gaan bezuinigen op hun dagelijkse uitgaven. Bij de supermarkten kan het aandeel van de discounters verder toenemen, ten koste van de fullservicesupermarkten (De Bont et al., 2008).

Merendeel supermarkten onderdeel van keten

Nederland telde in 2007 5.740 supermarkten, nagenoeg evenveel als in 2006 (tabel 4.11). Ruim 60% van alle supermarkten maakt als filiaalbedrijf of franchisenemer deel uit van een keten (7 of meer vestigingen). De grootste supermarktketens zijn Albert Heijn, Aldi en C1000 (400 en meer verkooppunten), Spar en Super de Boer (300 tot 400 verkooppunten), Lidl en Plus (200 tot 300 verkooppunten) en Co-op, Jumbo en Troefmarkt (100 tot 150 verkooppunten). Tot de kleinere supermarktketens (20 tot 100 verkooppunten) behoren onder meer Deen, Dirk van den Broek, Hoogvliet, Boni en Vomar. Gemiddeld is er in Nederland per 2.391 inwoners een supermarkt. In de kleinste gemeenten (tot 10.000 inwoners) is de winkeldichtheid met 226 inwoners per winkel het grootst en in steden met 10.000 tot 50.000 inwoners met 4.017 inwoners per winkel het kleinst. In de grootste steden (175.000 inwoners of meer) is er gemiddeld per 1.936 inwoners een supermarkt. Amsterdam telde als grootste stad van Nederland

Tabel 4.11

Kengetallen van de detailhandel in voedings- en genotmiddelen in Nederland, 2007

	Aantal winkels	Aantal werknemers	Omzet (mln. euro)
Supermarkten	5.740	221.500	26.700
Speciaalzaken			
Groentezaken	1.440	5.200	465
Slagerijen	2.420	14.100	1.200
Poeliers	245	900	82
Viswinkels	890	2.800	211
Snoep- en chocolateriezaken	580	1.200	66
Slijterijen	2.221	4.300	920
Tabaks- en gemakzaken	1.700	2.700	-
Kaashandel	520	1.500	162
Brood- en banketzaken	4.190	41.000	-
Natuurvoedingswinkels en reformzaken	370	2.000	168
Bron: www.hbd.nl.			

in 2008 136.370 m² winkelvloeroppervlakte, verdeeld over 433 supermarkten. Rotterdam en Den Haag volgden met respectievelijk 127.120 en 98.200 m², verdeeld over 371 en 333 supermarkten. Vooral in de middelgrote steden ziet men weer een terugkeer van de kleinschalige buurtsupermarkt die met aangepast assortiment en dienstverlening sterk op de wijk is gericht. In de grote steden zijn dit meestal allochtone ondernemers. Nederland telt zo'n 770 buurtsupers. Zij zijn niet aangesloten bij een bestaande organisatie en verzorgen hun inkoop zelf (Distrifood, 2009).

De supermarkten behaalden in 2007 een omzet van 26,7 mrd. euro, 5% meer dan in 2006 (tabel 4.11). De omzet aan voedingsmiddelen bedroeg 17,8 mrd. euro, aan genotmiddelen 8,9 mrd. euro. Dit betekent dat respectievelijk 77% en 67% van de uitgaven aan voedings- en genotmiddelen door huishoudens in de kassa's van de supermarkten terechtkwamen. Enkel voor biologische producten geldt dat de speciaalzaken een aanzienlijk deel hebben in de uitgaven (tabel 4.12). Gemiddeld besteedden huishoudens in 2007 voor 3.710 euro aan voedings- en genotmiddelen in supermarkten, vooral vlees, zuivel, dranken en aardappelen, en groenten en fruit.

Consumenten kochten in 2007 voor 3,8 mrd. euro aan non-food in supermarkten. Hiermee hebben deze winkels een aandeel van 4% in de totale uitgaven aan non-food. Naast traditionele non-foodproducten als drogisterijproducten en was- en reinigingsmiddelen, verkopen supermarkten steeds meer boeken over eten, drinken en afslanken. De hoge marge die veelal op dergelijke boeken wordt behaald is een bijkomend voordeel voor de detaillist.

Tabel 4.12

Marktaandeel (%) van de diverse aankoopkanalen in de consumptieve bestedingen voor een aantal producten, 2007

Producten	Supermarkten	Speciaalzaken	Overige kanalen
Aardappelen, groenten en fruit	74	11	15
Brood en banket	62	29	9
Vlees en vleesproducten	71	23	6
Vis	53	26	21
Kaas en eieren	79	8	13
Chocolade en suikerwerk	71	5	24
Biologische producten	45	42	14

Bron: www.hbd.nl.

Bijna de helft van de markt in handen van twee supermarktconcerns

De twee grootste supermarktondernemingen van Nederland (Albert Heijn en Schuitema) hebben samen bijna de helft van de markt in handen (tabel 4.13). De ranglijst wordt al jaren aangevoerd door Albert Heijn, die dankzij een groei van de omzet in 2008 met bijna 13% zijn voorsprong op de concurrentie verder vergrootte. Van elke euro uitgegeven in supermarkten komt inmiddels ruim meer dan een derde terecht in de kassa's van dit van oorsprong Zaanse bedrijf. De toename van de omzet en het marktaandeel worden deels toegeschreven aan de ombouw van voormalige Schuitema-supermarkten naar Albert Heijn-supermarkten. Vorig jaar deed Albert Heijn zijn meerderheidsbelang in Schuitema, de organisatie achter C1000, over aan beleggingsmaatschappij CVC Capital Partners. Tot de overeenkomst behoorde ook de overdracht van ruim vijftig C1000-supermarkten aan Albert Heijn. Schuitema zag de omzet vooral als gevolg van deze overdracht dalen met 3,5% tot 3,2 mrd. euro in 2008 (tabel 4.13).

Tabel 4.13

Marktaandelen en aantal winkels van een aantal supermarktformules, 2008

Onderneming en formule	Netto-omzet (mln. euro)	Aantal winkels	Marktaandeel (%)
Ahold Albert Heijn	9.029	750	31,3
Schuitema C1000	3.182	374	13,4
Aldi Nederland Aldi	2.500	442	8,9
Super de Boer Super de Boer	1.627	305	6,8
Sperwer Groep PLUS	1.575	278	6,0
Jumbo Supermarkten Jumbo	1.473	120	4,8
Lidl Nederland Lidl	1.300	320	4,6

Bron: Jaarverslagen, websites, persberichten en consultants.

In de (vak)pers verschijnen de laatste tijd berichten over het vele blauw van Albert Heijn op straat. Een toenemend aantal consumenten stoort zich aan de overvloed aan Albert Heijn-filialen, die de keuze voor andere supermarkten beperkt en waardoor ook verder moet worden gereisd. Bij de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) zijn hierover diverse klachten binnengekomen (*Telegraaf*, 2009). Ook bij lokale bestuurders is het sentiment aan het veranderen. Tot ergernis van andere supermarktketens gaven gemeentelijke bestuurders veelal blijk van hun voorkeur voor de vestiging van een Albert Heijn-supermarkt binnen hun gemeentegrenzen. Het tij lijkt nu enigszins te keren, vooral in middelgrote gemeenten, waar men oog lijkt te krijgen voor een meer pluriform aanbod van supermarkten (Distrifood, 2008a). Sommige marktkenner zien het marktaandeel van Albert Heijn de komende twee tot drie jaar nog wel uitgroeien tot zo'n 40%, vooral omdat de concurrentie vooralsnog niet bij machte is voldoende tegenwicht te bieden aan de marktleider. Anderen verwachten dat de positie van Albert Heijn reacties bij andere supermarktketens zal oproepen (AD, 2008).

Supermarktsector sterk in beweging

Naar verwachting zullen supermarktondernemingen de komende periode hun krachten bundelen. De eerste fusie tussen twee supermarktketens is al aanstaande. Eind 2008 kondigden de supermarktketens Dirk van den Broek en DekaMarkt aan te willen fuseren. De twee vooral regionaal opererende familiebedrijven gaan, behoudens goedkeuring van de mededingingsautoriteit NMa, dan op in het fusiebedrijf Detailresult. Overigens was er tussen de beoogde fusiepartners al sedert 2001 een samenwerkingsverband. In dat jaar werd Detailresult opgericht met als doel sneller te kunnen uitbreiden en daarnaast de zelfstandigheid te behouden (www.dekamarkt.nl). Na de fusie zal Detailresult de organisatie zijn achter bijna 190 supermarkten met de formules Dirk van den Broek, Bas van der Heijden, Digros en DekaMarkt. De gezamenlijke omzet bedraagt circa 2 mrd. euro en het marktaandeel 6,5%.

Sligro Food Group in Veghel kondigde vorig jaar aan een onderzoek te starten naar de mogelijke samenvoeging van de formules Golf en EM-TÉ tot EM-TÉ. Na deze samenvoeging, die dit jaar zijn beslag moet krijgen, zal EM-TÉ bestaan uit ruim 140 fullservicesupermarkten, waarvan er 80 in eigen beheer worden geëxploiteerd en 60 door zelfstandige ondernemers (Sligro, 2009). Al eerder had Sligro Food Group haar formules Meermarkt en Attent afgestoten aan Spar Holding. Sligro Food Group is een foodservice- en supermarktconcern. In 2008 werd een omzet behaald van 2,2 mrd. euro, waarvan 1,4 mrd. in foodservice en 724 mln. euro in foodretail. De supermarktformules EM-TÉ en Golf hadden in 2008 een marktaandeel van respectievelijk 1,8 en 1,0%.

In de markt wordt uitgegaan van een verdere concentratie van supermarktketens. Hierbij wordt vooral gedacht aan Schuitema en Super de Boer. Beide organisaties hebben aan inkoopkracht ingeboet. Schuitema vooral door de overdracht van supermarkten aan Albert Heijn en Super de Boer door de naweën van de ontmanteling van Laurus, een concern dat twee jaar terug teloorving. Bovendien kampen zowel C1000 als Super de

Boer met imagoproblemen; beide zijn te duur (AD, 2009b). Met een marktaandeel van respectievelijk circa 13 en 7% zijn zij ook te klein om een vuist de maken tegen Albert Heijn. Een eventuele samenwerking of fusie zal schaalvoordelen opleveren, ook aan de inkoopkant. Met een gezamenlijk marktaandeel van ruim 20% (op basis van cijfers 2008) is het dan de tweede partij in Nederland. Gemeten naar inkoopkracht is Superunie de grootste. Superunie is een coöperatieve inkooporganisatie waarbij 16 vooral regionaal opererende onafhankelijke supermarktorganisaties zijn aangesloten met 2.000 winkels en een gezamenlijk marktaandeel van ruim 34%.

4.7 Horeca en catering

Huishoudens besteedden in 2007 voor bijna 14 mrd. euro in de horeca en catering, 5,5% meer dan in 2006 (tabel 4.14). Voor 2008 werd in eerste instantie nog een omzettoename van 4% verwacht, maar de kredietcrisis en de daaruit voortvloeiende recessie gooiden roet in het eten. Het volume in de horeca daalde met 3,7%, maar omdat de prijzen met een even groot percentage stegen, resteerde per saldo een omzetzijging van 0,1% (CBS, 2009b). Vooral de cafés en restaurants hadden een teleurstellend jaar, de omzet daalde in 2008 met 1,4%. De cafetaria's, fastfoodrestaurants en dergelijke sprongen er in 2008 nog relatief gunstig uit. Het volume daalde weliswaar met 3,1%, maar omdat de prijzen met 3,4% stegen resteerde een omzettoename van 0,3%.

Horecabestedingen zijn gevoelig voor schommelingen in de conjunctuur. Echter niet alleen de economische tegenwind speelt de horeca parten, ook de forse prijsstijgingen zorgen ervoor dat de consument terughoudend is. Zo zijn tussen 1998 en 2008 de prijzen in de horeca met 40% gestegen, terwijl de inflatie in de overeenkomstige periode ongeveer 25% bedroeg. De prijsstijging in de horeca was in de afgelopen tien jaar altijd hoger dan de inflatie (www.cbs.nl).

Het beeld dat van de horeca voor 2009 wordt geschilderd is uitgesproken negatief. Koninklijke Horeca Nederland en de vakbonden stellen dat als gevolg van de financiële crisis 20.000 banen in de horeca op de tocht staan. Dit komt bovenop het verlies van arbeidsplaatsen als gevolg van de invoering van het rookverbod. Een vijfde van de horecaondernemers verwacht mensen te moeten ontslaan in verband met de omzetzijging als gevolg van dit verbod (De Bont et al., 2008).

Tabel 4.14

Uitgaven (mln. euro) aan voedings- en genotmiddelen in de horeca en catering in Nederland, 2003-2007

	2003	2004	2005	2006	2007
Consumptieve bestedingen huishoudens in horeca en catering	12.153	12.293	12.540	13.123	13.855
<i>Idem, als percentage van totale consumptie van voedings- en genotmiddelen (%)</i>	26,7	26,7	27,2	27,2	27,5

Bron: CBS Statline, bewerking LEI.

4.8 Consumptie van voedings- en genotmiddelen

4.8.1 Algemeen

De totale bestedingen van huishoudens bedroegen in 2007 bijna 264 mrd. euro, 3,6% meer dan in 2006 (tabel 4.15). Aan voedings- en genotmiddelen werd ruim 4% meer uitgegeven dan in 2006. Het volume steeg met 2,6%. De uitgaven aan voedings- en genotmiddelen groeiden daarmee iets sterker dan de totale bestedingen door huishoudens.

Tabel 4.15

Consumptieve bestedingen van huishoudens (mrd. euro), 2003-2007

	2003	2004	2005	2006	2007
Aardappelen, groenten en fruit	2,2	2,2	2,1	2,2	2,4
Vis- en vleesproducten	5,3	5,5	5,5	5,7	5,7
Zuivelproducten	3,4	3,3	3,2	3,2	3,4
Graan- en zetmeelproducten	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Oliën en vetten	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Dranken	3,5	3,4	3,3	3,4	3,5
Tabak	3,3	3,4	3,5	3,6	3,7
Totaal voedingsmiddelen	21,0	21,2	21,1	22,2	23,1
Totaal genotmiddelen	12,5	12,6	12,5	12,9	13,4
Totaal voedings- en genotmiddelen ^a	33,5	33,8	33,6	35,1	36,5
Totale consumptieve bestedingen	236,3	241,7	249,5	254,4	263,6
Aandeel (%) voedings- en genotmiddelen	14,2	14,0	13,5	13,8	13,8

a Exclusief uitgaven in horeca en catering

Bron: CBS, bewerking LEI.

4.8.2 Biologische voeding

In 2008 gaf de Nederlandse consument ruim 583 mln. euro uit aan biologische producten, ruim 12% meer dan in 2007. Het marktaandeel van biologische producten in de totale consumptieve bestedingen aan voedings- en genotmiddelen kwam hiermee uit op 2,1% (Biologica, 2009). Voor de versproducten is het marktaandeel gestegen van 2,5% in 2007 naar 2,8% in 2008. Supermarkten noteerden in 2008 een ruim 11% hogere omzet aan biologisch voedsel, vooral door uitbreiding van het assortiment. De speciaalzaken zagen de omzet in 2008 met gemiddeld bijna 9% groeien.

Met een omzet van bijna 257 mln. euro zijn supermarkten het belangrijkste verkoopkanaal, op de voet gevolgd door de speciaalzaken die een omzet genereerden van bijna 235 mln. euro. In de contractcatering verdubbelde de omzet bijna, namelijk van 23,4 mln. euro in 2007 tot 46,1 mln. euro in 2008. De forse stijging van de omzet wordt

gestimuleerd door veel (nieuwe) contracten - met name van de overheid - waarin uitbreiding van het biologische assortiment wordt geëist.

Biologische voeding internationaal

De wereldwijde markt voor biologische producten had in 2007 een omvang van bijna 35 mrd. euro. Ruim de helft (51%) van de bestedingen aan biologische producten vindt plaats in West-Europa en ruim 43% in Noord-Amerika. Per hoofd van de bevolking gaf de Europese consument in 2007 voor 29 euro uit aan biologische producten. De Nederlandse uitgaven lagen daar met 31,60 euro per hoofd van de bevolking iets boven (Biologica, 2009).

Binnen Europa is Oostenrijk het land waar relatief gezien het meeste wordt uitgegeven aan biologische producten; in 2007 namen de bestedingen daar met 50% toe tot 800 mln. euro. Het marktaandeel steeg hiermee naar 6%. Ook in Denemarken en Zwitserland wordt relatief veel besteed aan biologische producten. Het marktaandeel bedraagt in die landen respectievelijk 5,1 en 4,6%, waar een bedrag van respectievelijk 604 en 638 mln. euro tegenover staat. In Duitsland werd in 2007 voor 5,3 mrd. euro besteed aan biologische producten, wat overeenkomt met een marktaandeel van 3,4%.

Interesse voedingsmiddelenconcerns voor biologische producten groeit

De toenemende belangstelling van de consument voor biologische producten heeft ook de aandacht van A-merk-producenten getrokken. Zo heeft Koninklijke Wessanen in Nederland het merk Whole Earth geïntroduceerd. Een luxe lijn biologische producten met muesli, pindakaas, chocoladepasta's, koek, frisdranken en ontbijtgranen. Het merk Whole Earth bestond in het Verenigd Koninkrijk al 40 jaar en sinds een halfjaar ook in Duitsland. De producten worden onder de term 'organic' aangeboden in plaats van onder de term 'biologisch', omdat 'organic' volgens Wessanen een beter imago heeft bij de consument. De biologische producten van Wessanen zijn vooralsnog te koop bij Albert Heijn, Jumbo en Marqt. Ook Unilever gaat sinds kort op de biologische toer. In eerste instantie zijn drie biologische Knorr-maaltijdmixen ontwikkeld, die tegelijkertijd in Nederland en Duitsland zijn geïntroduceerd. Bij gebleken succes worden ook andere merken van Unilever met een biologische variant ingevoerd. De biologische producten van Unilever zijn inmiddels te krijgen bij Albert Heijn, C1000 en Super de Boer, maar de andere supermarktformules volgen.

4.8.3 Kwaliteitsaspecten

Actieplan vermindering zout in voedingsmiddelen

Er is een duidelijke relatie tussen zoutinname en bloeddruk, zowel bij volwassenen als kinderen. De Gezondheidsraad adviseert de maximale zoutinname te beperken tot 6 gram per dag. Waarschijnlijk ligt de inname van zout 50% boven het aanbevolen

maximum. Opvolging van het Gezondheidsraadadvies zou jaarlijks kunnen leiden tot 5.000 minder sterfgevallen door cardiovasculaire oorzaken (*Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 2009). De inname van zout door de consument geschiedt voor circa 70 tot 80% via bewerkte voedingsmiddelen en niet door het zelf toevoegen van zout aan voeding. Naast bewustwording bij de consument is dan ook een belangrijke rol weggelegd voor de industrie om de hoeveelheid toegevoegd zout in voedingsmiddelen te beperken. De Federatie Nederlandse Levensmiddelen Industrie (FNLI) heeft in november 2008 een actieplan ontwikkeld om begin 2010 een gemiddelde vermindering van 12% van de hoeveelheid natriumchloride in bewerkte voedingsmiddelen te bereiken. Het uiteindelijke doel is een vermindering van 20-30%.

Het actieplan komt voort uit de FNLI Taskforce Zout in Levensmiddelen, die in 2007 werd gelanceerd op initiatief van de FNLI als respons op de eind 2006 uitgebrachte *Richtlijnen Goede Voeding van de Gezondheidsraad* (FNLI, 2008).

Producten met gezondheidslogo succesvol

Fabrikanten van voedingsmiddelen besteden al veel aandacht aan het produceren van gezonde(re) voedingsmiddelen. Zo zijn er twee gezondheidslogo's. *Ik Kies Bewust* is ontwikkeld door de voedingsmiddelenproducenten Friesland Foods, Campina en Unilever en het *Gezonde Keuze Klavertje* door het detailhandelsconcern Albert Heijn. De criteria voor beide logo's komen in grote lijnen overeen en hebben betrekking op de gehaltes aan calorieën, verzadigd vet, transvet, natrium, toegevoegd suiker en voedingsvezel of groenten/fruit.

In tegenstelling tot het *Gezonde Keuze Klavertje*, dat alleen de huismerken van Albert Heijn siert, is *Ik Kies Bewust* in principe toegankelijk voor ieder bedrijf. Het logo wordt toegekend door de daartoe opgerichte Stichting *Ik Kies Bewust*. Deze zorgt er tevens voor dat de criteria waaraan voedingsmiddelen worden getoetst, zijn gebaseerd op de laatste wetenschappelijke inzichten (www.ikkiesbewust.nl). Alle producten kunnen in aanmerking komen voor het logo, ook koek, banket, zoetwaren en snacks. Inmiddels is het *Ik Kies Bewust*-programma uitgebreid naar productgroepen als groente, fruit, brood en vlees, terwijl ook huismerken het logo inmiddels dragen. Bij de lancering van het gezondheidslogo in mei 2006 hadden 350 artikelen het keurmerk, nu ligt dat aantal op 2.700. Ook het aantal deelnemers aan *Ik Kies Bewust* is fors gestegen, van 40 begin 2007 tot 105 in 2009. De totale omzet aan producten met het logo bedroeg in 2007 circa 600 mln. euro. Van alle consumenten koopt 92% wel eens producten met het *Ik Kies Bewust*-logo (AD, 2007).

Ook in het buitenland is *Ik Kies Bewust* succesvol. Zo gaat de Amerikaanse voedingsmiddelenindustrie het logo gebruiken als vrijwillig etiketteringsinstrument. Grote Amerikaanse producenten van merkartikelen, waaronder Coca-Cola, General Mills, Kellogg's, ConAgra Foods en PepsiCo doen mee, evenals de grootste detailhandelsorganisatie in de wereld, Wal-Mart. Het Amerikaanse logo bevat onder andere informatie over het aantal calorieën en wijkt qua kleurstelling en vormgeving iets af van het *Ik Kies Bewust*-logo.

Net als bij Ik Kies Bewust moeten de producten voldoen aan criteria ten aanzien van verzadigd vet, toegevoegde suikers, zout en transvet. Daarnaast moeten de producten bepaalde hoeveelheden aan vezels, calcium en vitamines bevatten (www.convenantovergewicht.nl).

Ondanks het succes van gezondheidslogo's zijn er ook twijfels over de vraag hoe gezond een product met zo'n logo nu werkelijk is. Het logo laat de consument vooral in één oogopslag zien dat hij kiest voor de gezondere variant binnen een categorie producten. Producten met dergelijke logo's komen nog niet altijd overeen met de officiële voedingsrichtlijnen, waardoor ook minder gezonde producten het logo kunnen dragen. De Gezondheidsraad vindt aanscherping nodig van de criteria voor voedingsvezels, de gehalten aan verzadigd vet en toegevoegde suiker in zuivelproducten, en de criteria voor het calorieëngehalte van onder meer soepen, sauzen, snacks en koekjes. Nu vormt het bestaande productassortiment het belangrijkste uitgangspunt en niet zoals bij de voedingsvoorlichting, het huidige voedingspatroon (Gezondheidsraad, 2008). Ook is één logo gewenst en één set criteria voor toekenning. Naar verluidt zouden Albert Heijn en Stichting Ik Kies Bewust inmiddels gesprekken voeren over een mogelijke fusie tussen beide gezondheidslogo's (Distrifood, 2008b).

Gezondheidslogo's passen in de visie van het kabinet, uiteengezet in de nota *Overgewicht* (Rijksoverheid, 2009), dat mensen verantwoordelijk zijn en blijven voor hun leefstijl en dat zij zelf hun voedings- en bewegingspatroon kiezen. De markt moet het voor de consument wel gemakkelijker maken gezonde keuzes te maken door betrouwbare etiketten en logo's op de producten te zetten, waarbij de overheid randvoorwaarden stelt.

4.9 Streekproducten

Streekproducten zijn producten die kenmerkend zijn voor de streek waarin ze worden geproduceerd. Om de authenticiteit van streekproducten te waarborgen heeft de stichting Streekeigen Producten Nederland (SPN) een landelijk keurmerk voor streekproducten ontwikkeld. Het keurmerk 'erkend streekproduct' garandeert de consument dat de grondstoffen afkomstig zijn uit de betreffende streek en dat ook de be- en verwerking er plaatsvindt. Op het product staat naast het keurmerk ook de naam van de producent of handelsorganisatie die het op de markt brengt. Naast merkenhouder is SPN ook actief op het gebied van kennisontwikkeling en kennisverspreiding. Over de omvang van de markt voor streekproducten zijn geen eenduidige cijfers beschikbaar, omzetschattingen lopen uiteen van 120 tot 180 mln. euro op jaarbasis. Dat is nog geen één procent van de totale bestedingen aan voedings- en genotmiddelen.

Om de omzet aan streekproducten te verhogen hebben ZLTO en ontwikkelbedrijf en participatiemaatschappij Stichting Agro & Co. Brabant vorig jaar het bedrijf StreekSelecties B.V. opgericht. StreekSelecties richt zich op de ontwikkeling en distributie van lokale

producten via supermarkt, groothandel of speciaalzaak. Het eerste assortiment van 46 producten, afkomstig van 16 producenten, ligt sinds september 2008 in de schappen van tien PLUS-supermarkten. De producten, waaronder jams, ijs, seizoensfruit, vruchtensappen, soepen en zuivel, zijn te vinden onder de naam Gijs en zijn gemiddeld 10 procent duurder dan de vergelijkbare gangbare soorten. In het eerste kwartaal hoopt StreekSelect alle PLUS-supermarkten te kunnen beleveren (www.agro-co-brabant.nl).

Ook boerderijwinkels onder de naam Landwinkel hebben een belangrijk aandeel in de afzet van streekproducten. De coöperatie Landwinkel is in januari 2006 ontstaan door het samengaan van een aantal zelfstandige winkels en de regionale samenwerkingsverbanden Boerderij Plus-winkels, Vallei Landwinkels en Groene Hart Landwinkels. De coöperatieve keten van boerderijwinkels maakt een snelle groei door en telt inmiddels 75 vestigingen die een breed assortiment ambachtelijke boerderij- en streekproducten aanbieden. Aan het assortiment wordt binnenkort brood, zuivel en vlees toegevoegd. Ook wordt overwogen een tiental Landwinkels in België te openen. De Landwinkels in Nederland zijn verspreid over het gehele land, maar vooral geconcentreerd in de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland.

Europese bescherming streekproducten

Sinds 1992 bestaat de mogelijkheid om streekproducten te laten beschermen bij de Europese Unie. Dit met het oogmerk om namaak te voorkomen. Producenten kunnen daartoe voor hun streekproducten een beschermde oorsprongsbenaming (BOB), een beschermde geografische aanduiding (BGA) of gegarandeerde traditionele specialiteit (GTS) aanvragen. De BOB wordt verleend wanneer productie, verwerking en bereiding plaatsvinden binnen een bepaald geografisch gebied, volgens een erkende en gecontroleerde werkwijze. Bij de BGA moet minimaal één van de productie-, verwerkings- of bereidingsstadia plaatsvinden in een afgebakend geografisch gebied, of heeft het product een bepaalde faam binnen een afgebakend gebied. De vermelding GTS benadrukt de traditionele samenstelling of productiemethode, los van de herkomst (LNV, 2008). Inmiddels zijn ongeveer 740 Europese producten geregistreerd als BOB, BGA of GTS, de meeste uit Frankrijk (21%). Andere landen met een hoog aantal geregistreerde producten zijn Italië (19%), Portugal (14%), Griekenland (13%) en Spanje (11%). Nederland scoort met 1% relatief laag. Sinds 1996 is een aantal producten als BOB geregistreerd, waaronder een aantal kazen (Noord-Hollandse Gouda, Hollandse Edam en Boeren-Leidse met sleutels, Kanterkazen), de Westlandse Druif en de aardappel Opperdoezer Ronde. Boerenkaas is sedert 2007 geregistreerd als GTS.

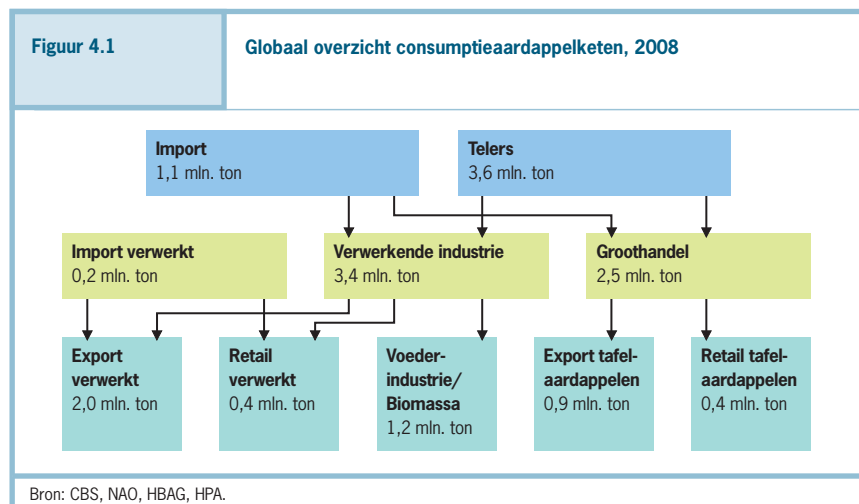
4.10 **Ontwikkelingen in de agrarische keten**

De afzetstructuur voor land- en tuinbouwproducten is behoorlijk divers. Jaarlijks vindt in het LEB een beschrijving plaats van enkele ketens. Dit jaar gaat het om de aardappels, pluimvee en bloembollen. Het LEB 2008 (§4.9.2) geeft overzichten van de sierteeltketen, de groente- en fruitketen, alsook van de rundvee- en varkenshouderijketen.

4.10.1 Aardappelkolom

Pootaardappeltelers produceren jaarlijks ongeveer 1,2 mln. ton aardappelen. Hiervan wordt gemiddeld ongeveer 0,9 mln. ton goedgekeurd om als pootaardappel verkocht te kunnen worden. Aardappelen die niet voldoen aan de kwaliteitseisen voor pootgoed worden als consumptieaardappel verkocht of als voeraardappel. De pootaardappelen worden via handelshuizen voornamelijk geëxporteerd. Grote spelers zijn HZPC en Agrico. Ongeveer 75% van de Nederlandse productie gaat naar het buitenland. Het overige deel wordt door de Nederlandse consumptieaardappeltelers gekocht. Van de oogst 2007 werd twee derde geëxporteerd naar Europese bestemmingen. Grote Europese afnemers zijn Italië en Duitsland. Twintig procent van de export vindt plaats naar Afrika, vooral Algerije. De import van pootaardappelen is zeer beperkt.

In Nederland werd in 2008 3,6 mln. ton consumptieaardappelen geproduceerd (figuur 4.1). Verreweg het grootste gedeelte hiervan wordt geleverd aan de verwerkende industrie, deels via de groothandel. Grote aardappelverwerkende bedrijven met vestigingen in Nederland zijn onder andere Agrico B.V., Lamb Weston/Meijer V.O.F., FarmFrites en McCain Foods. Deze internationaal opererende bedrijven behoren tot de grootste aardappelverwerkers in de wereld. De hoeveelheid aardappelen die jaarlijks verwerkt wordt in Nederland, is redelijk constant. Bij de verwerking van aardappelen komen veel rest- en afvalproducten vrij, ongeveer 50% van het gewicht van de aangevoerde aardappelen. Een deel van de restproducten vindt een bestemming in de veevoederindustrie, bijvoorbeeld de aardappelschillen.

De aardappelverwerkers nemen de aardappelen veelal af tegen prijzen die aan het begin van het teeltseizoen middels contracten worden vastgelegd. Eind 2008 zijn hierover nieuwe afspraken gemaakt tussen vertegenwoordigers van de telers en de verwerkende industrie. Eerst moesten alle aardappelen van een perceel worden geleverd, ook als de opbrengst hoger was dan de contractueel vastgelegde hoeveelheid. Telers krijgen nu de keuze of ze een vaste hoeveelheid op contract verkopen of de gehele oogst van een perceel.

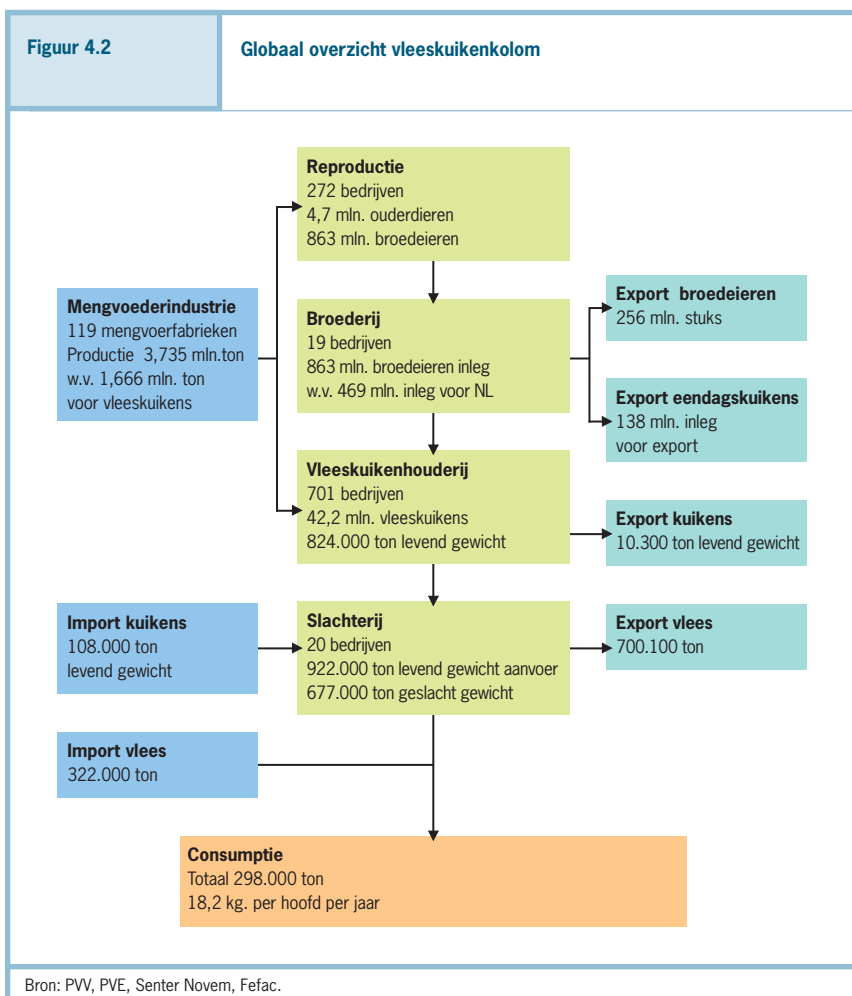
Begin 2009 is door LTO, NAV en VTA geprobeerd om meer marktmacht te creëren om zodoende de prijzen voor consumptieaardappelen te verhogen. Het idee was om de aardappelen die begin 2009 nog vrij waren (dus nog niet verkocht of gecontracteerd) in een pool onder te brengen. Kwalitatief mindere aardappelen konden hierdoor uit de markt worden genomen, de goede aardappelen tegen een hogere prijs verkocht. De telers dienden hiervoor wel een vergoeding af te dragen aan de oprichters van de pool. Er werden echter onvoldoende aardappelen aangemeld, zodat het plan is afgeblazen.

De verwerkende industrie levert het grootste deel van de aardappelproducten aan het buitenland, vooral Europese landen. De groothandel levert aardappelen aan de verwerkende industrie en tafelaardappelen (onbewerkte aardappelen) aan binnenlandse en buitenlandse afnemers. De export van aardappelen betreft voornamelijk de export naar België voor de verwerkende industrie aldaar.

4.10.2 Pluimveevlees

Pluimveevlees komt van meerdere sectoren binnen de pluimveehouderij; de belangrijkste zijn vleeskuikens, kalkoenen en eenden. Aangezien kuikenvlees 90% van de totale productie van pluimveevlees voor zijn rekening neemt, wordt in deze paragraaf de keten voor kuikenvlees in beeld gebracht.

Op bedrijven met vleeskuikenouderdieren (272 bedrijven, zie figuur 4.2) worden broedeieren geproduceerd die vervolgens door broederijen (19 bedrijven) worden uitgebroed tot eendagskuikens. Deze eendagskuikens worden geleverd aan de vleeskuikenhouders (701 bedrijven), die leveren aan 20 slachterijen. Door fusies en overnames heeft de Plukon Royal Groep inmiddels 4 slachterijen, daarmee neemt het 30% van het aantal slachtingen in Nederland voor zijn rekening. Daarnaast heeft Plukon slachterijen in België en Duitsland. De Nederlandse slachterijen hadden in 2007 een aanvoer van 922.000 ton levend gewicht. Hiervan werd 108.000 ton als levende dieren aangevoerd uit het buitenland (voornamelijk Duitsland). Een belangrijk deel van het kuikenvlees wordt geëxporteerd naar Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Daarnaast is er een substantiële import van (bevroren) kuikenvlees uit derde landen (Brazilië en Thailand). Dit vlees is vooral bestemd voor de verwerkende industrie.

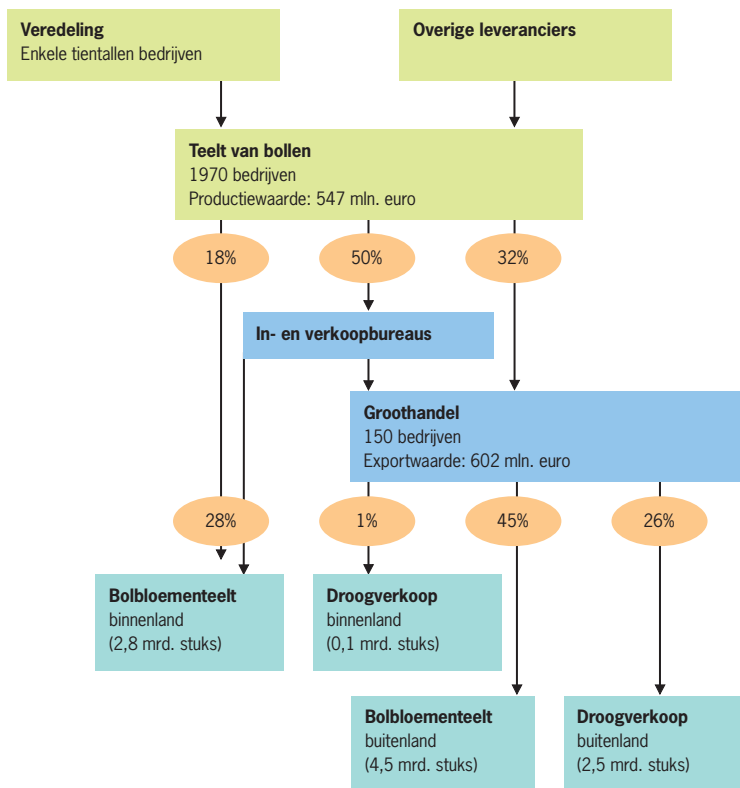
4.10.3 Bloembollen

De structuur van de Nederlandse bloembollenproductie en -afzetketen is in de kern nauwelijks aan verandering onderhevig. Qua productie staat de sector op eenzame hoogte in de wereld. Klimaat en bodemkwaliteit zorgen voor ideale groeiomstandigheden, die internationaal zeldzaam zijn. De centrumfunctie die in Nederland is gegroeid, draagt bij aan de wereldwijde regio in de teelt en afzet van bloembollen.

Enkele tientallen bedrijven houden zich bezig met de veredeling (figuur 4.3). Een beperkt aantal bedrijven, met name bij lelies, is hierin volledig gespecialiseerd. Bij andere bedrijven gaat veredeling gepaard met teelt van of handel in bloembollen. Bollenteelt vindt in

Figuur 4.3

Globaal overzicht bloembollenketen, 2008

belangrijke mate plaats op gespecialiseerde bedrijven (het Noordelijk Zandgebied, Flevoland), al dan niet in combinatie met de teelt van bolbloemen (West-Friesland, Bollenstreek), zomerbloemen of vaste planten (Bollenstreek). Een tweetal grote in- en verkoopbureaus (CNB en Hobaho) bemiddelen in de handel. Na bewerking worden de bollen wereldwijd door tientallen gespecialiseerde handelsbedrijven afgezet.

De droogverkoop is al een aantal jaren aan het afnemen. Er wordt echter een toename geconstateerd van de verkoop van bollen voor de broeierij. Dit geldt zowel voor de binnenlandse bolbloementeel als voor de export. De exportwaarde bedroeg 602 mln. euro in 2008, een daling van 10% ten opzichte van het voorgaande jaar. Sinds de eeuwwisseling is de exportwaarde sterk aan schommelingen onderhevig. Van een structurele toename is geen sprake meer.

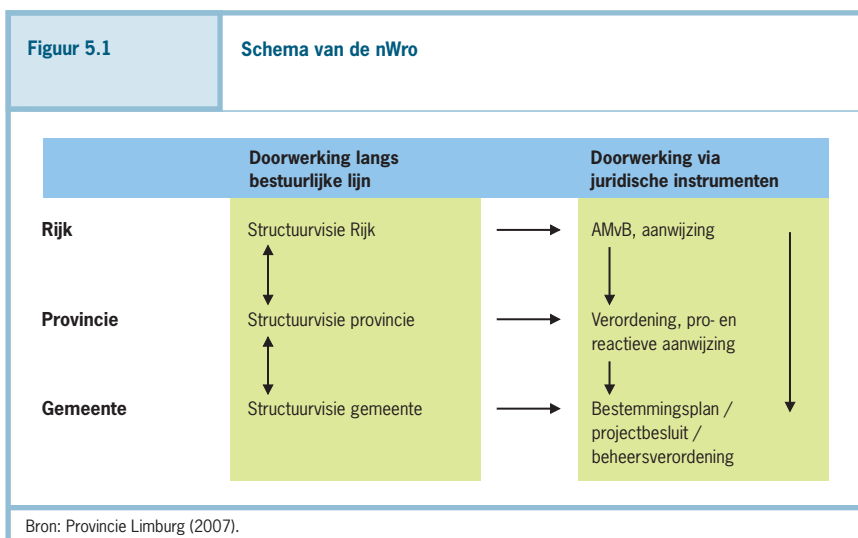
Kernpunten:

- invulling nWRO verschilt per provincie
- ILG vooral besteed aan natuurdoelen
- herstructurering glastuinbouw: gebrek aan ruimte voor kassen
- reconstructie zandgebieden langzaam op gang
- realisatie EHS achter op schema
- forse daling deelname agrarisch natuurbeheer
- kosten en baten landschap moeilijk in te schatten
- realiseren doelen waterkwaliteit: omvangrijke kostenpost landbouw
- potentie verbrede landbouw nog niet waargemaakt

5.1 Beleid landelijk gebied

5.1.1 Wet ruimtelijke ordening

Op 1 juli 2008 is de nieuwe Wet op de ruimtelijke ordening (nWro) in werking getreden. De wet heeft als uitgangspunt 'decentraal wat kan, centraal wat moet'. Zo krijgen provincies meer mogelijkheden om de ruimtelijke ordening aan te sturen. De wet biedt hen de mogelijkheid om visionair planvormer te zijn via provinciale structuurvisies. Daarnaast hebben ze instrumenten ter beschikking om hun belangen veilig te stellen (verordening, actieve aanwijzing) en zelfs te bepalen wat er gebeurt (inpassingsplan of projectbesluit) (Kamphorst et al., 2008). Wel heeft het rijk een aantal ruimtelijke nationale belangen benoemd in de realisatieparagraaf nationaal ruimtelijk beleid (VROM et al., 2008). Deze krijgen vorm in de Algemene Maatregel van Bestuur Ruimte, die momenteel wordt opgesteld. Hierin staan spelregels en inhoudelijke regels, bijvoorbeeld ten aanzien van de EHS, voor het handelen van lagere overheden. De doorwerkingsregeling is schematisch weergegeven in figuur 5.1. De twee voornaamste instrumenten op provinciaal niveau, structuurvisies en verordeningen, worden hier besproken.

Structuurvisie

De structuurvisie is de opvolger van het streekplan. De provincies zijn verplicht structuurvisies op te stellen. De provincie geeft daarin aan welke ruimtelijke belangen ze nastreeft, onder andere op het gebied van wonen, bedrijventerreinen, landbouw, water, natuur en kwaliteit landschap, en hoe ze die wil verwezenlijken (www.vrom.nl). De structuurvisie is vormvrij - ze bevat geen verplichte onderdelen met daaraan verbonden standaarden - en zelfbindend, dat wil zeggen geeft geen doorwerking richting gemeentelijke plannen (Provincie Noord-Brabant, 2008); het streekplan deed dit wel. Om toch invloed op het beleid van gemeenten uit te oefenen wordt in de eerste plaats overleg gevoerd. Mochten de gemaakte afspraken niet worden gehonoreerd, dan volgt een proactieve en daarna eventueel een reactieve aanwijzing. Dit laatste kan alleen als provincies hun eigen doelen hebben vastgelegd in een structuurvisie (Kamphorst et al., 2008). De provincie kan er echter ook voor kiezen om haar doelen via een verordening te verwezenlijken.

Met de inwerkingtreding van de nWro worden alle bestaande streekplannen omgezet in structuurvisies. De nWro vereist actuele structuurvisies en de meeste provincies zijn dan ook bezig met het opstellen ervan. Daarbij vormen bestaande streekplannen vaak de basis en deze worden dan ook soms beleidsneutraal doorvertaald.

Verordening

In de provinciale verordening kunnen regels worden gesteld ten aanzien van de inhoud van bestemmingsplannen, projectbesluiten en beheersverordeningen, bijvoorbeeld op het gebied van bescherming van natuur- of cultuurwaarden. De gemeente is verplicht

haar bestemmingsplannen en beheersverordeningen aan te passen aan de provinciale verordening. Voor maatwerk kan het instrument ontheffing worden gebruikt, te verlenen door Gedeputeerde Staten (Provinciale Staten van Noord-Holland, 2008).

Elke provincie heeft haar eigen wijze van invulling en gebruik van de nWro-instrumenten. Zo ontwikkelt de provincie Limburg vooralsnog geen verordening, omdat zij het idee heeft dat de bestuurlijke wijze voldoende mogelijkheden biedt. De provinciale verordening is nu nog optioneel, maar het Rijk kan het maken van een verordening echter wel eisen en zal dit na de inwerkingtreding van de AMvB Ruimte waarschijnlijk ook doen, omdat alleen op die manier de daarin gedefinieerde nationale belangen geborgd kunnen worden.

De andere provincies zijn bezig met het opstellen en/of vaststellen van de ruimtelijke verordeningen of hebben dit recentelijk gedaan. De invulling van het instrument verschilt, onder andere wat betreft schaal en detailniveau. Flevoland bijvoorbeeld heeft een verordening Groen-Blauwe zone gemaakt (Provincie Flevoland, 2008) voor drie deelgebieden ten behoeve van de ontwikkeling van een robuuste ecologische verbinding; Groningen daarentegen heeft een ontwerpverordening opgesteld waarin het ruimtelijk beleid voor de gehele provincie is vastgelegd. Verschillen zijn er ook in de omvang van de verordeningen - van enkele tientallen pagina's tot meer dan 100 - en in hoe bepaalde onderwerpen zijn geïntegreerd. Zo zijn de kernkwaliteiten van Nationale Landschappen in de ene (ontwerp) verordening wel op kaarten vastgelegd en in de andere niet of maar ten dele. Het gebrek aan uniformiteit heeft natuurlijk nadelen, maar is het gevolg van meer zelfstandigheid en het kan het draagvlak versterken.

5.1.2 Investeringsbudget voor het landelijk gebied

Met de vaststelling van de Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG) en de invoering van het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG), waarmee uitvoering wordt gegeven aan de Agenda Vitaal Platteland, is vanaf 1 januari 2007 een nieuwe situatie ontstaan voor het plattelandsbeleid. Het ILG-proces laat zich het beste beschrijven als een mix van delegatie en decentralisatie. De rijksoverheid geeft de provincies beslissingsmacht om namens haar te handelen en maakt met de provincies afspraken (bestuursovereenkomsten) over de doelen die in zeven jaar bereikt moeten zijn. Provincies zijn, in samenwerking met gemeenten, waterschappen en maatschappelijke organisaties, verantwoordelijk voor de programmering en uitvoering van gebiedsgericht beleid. Dit omvat natuur, recreatie, landschap, landbouw, sociaal-economische vitaliteit, milieu, water, en het beleid voor de zogenaamde reconstructiegebieden.

De provincies werken sindsdien aan hun uitvoeringsprogramma's. Sommige provincies hebben daarbij voortgeborduurd op eerdere initiatieven, in gang gezet op basis van bestaand beleid. De uitgangssituaties zijn dus verschillend, evenals de mate van complexiteit van gebiedsprocessen; daarom verschilt ook de tijdspanne die provincies

nodig hebben om tot een uitvoeringsprogramma te komen. De provincies kunnen commissies instellen ter ondersteuning van de voorbereiding, besluitvorming en uitvoering van provinciale taken. Provinciale Staten regelen de taken, bevoegdheden, samenstelling en werkwijze van de commissies. Zo ontstaan in de praktijk verschillende soorten commissies. De meeste zijn echter adviescommissies. Ook zijn meerjarige afspraken gemaakt met waterschappen, gemeenten en andere partijen.

Bestuursovereenkomst als contract

De bestuursovereenkomsten tussen Rijk en provincies zijn afgesloten voor de periode 2007-2013 en kunnen maximaal eenmaal per jaar worden geactualiseerd. Het kabinet spreekt in dit verband van 'levende contracten' (LNV, 2008a). Iedere provincie levert jaarlijks een voortgangsrapportage over de bestede middelen en de gerealiseerde prestaties. Deze rapportage heeft een informeel karakter. In 2007 hebben provincies bijna 80% (348 mln. euro) besteed van de middelen die het Rijk beschikbaar stelde. Volgens het kabinet past deze onderbesteding binnen de filosofie van het ILG, omdat provincies zeven jaar de tijd hebben om de afgesproken prestaties te leveren (LNV, 2008a).

Aan het eind van de periode vindt verantwoording plaats, in 2010 wordt het ILG tussentijds geëvalueerd. De afgesproken prestaties verschillen per provincie. Uit onderzoek van Slangen et al. (2008a), waarbij 33 medewerkers van provincies zijn geïnterviewd, blijkt dat de voorkeuren van provincies niet altijd samenvallen met die van het Rijk, maar dat provincies niettemin voldoende ruimte hebben om hun eigen doelstellingen na te streven. De inzet van de provincie gaat daarbij verder dan het realiseren van de doelen van het Rijk.

De respondenten in dit onderzoek vinden dat de partijen in de bestuursovereenkomst ongelijkwaardig zijn: de overeenkomsten zijn te gedetailleerd en bieden daarmee weinig speelruimte voor de provincie. De provincies zouden liever meer globale contracten zien, met meer eigen beleidsruimte. Het is duidelijk dat er spanning blijft bestaan tussen enerzijds de wens van het Rijk om te decentraliseren en anderzijds de zorg om de eigen doelstellingen te halen. Het Rijk behoudt ook bevoegdheden om te sturen, en als hiervan gebruik wordt gemaakt kan dit de consistentie van het beleid in de ogen van de provincies beïnvloeden.

Verdeling budget scheef

Het ILG omvatte oorspronkelijk ongeveer 3,8 mrd. euro voor de periode 2007-2013 (Slangen et al., 2008). In de Voortgangsrapportage over het ILG (LNV, 2008a) wordt gerept over een rijksbijdrage van 3,65 mrd. euro en een niet nader gespecificeerde bijdrage van provincies en derden, waaronder gemeenten, waterschappen en private partijen.

Uitgaande van het bedrag van 3,8 mrd. euro heeft het thema natuur het grootste aandeel in het totale budget (67%), gevolgd door recreatie (18%) en landbouw (7%). Voor landschap (4%), bodem (3%) en water (1%) is in het ILG nauwelijks geld beschikbaar.

In de provincies wordt getwijfeld aan de haalbaarheid van voldoende cofinanciering door de lagere overheden (gemeenten en waterschappen). Van mogelijke bijdragen door private partijen verwachten zij nog minder. Cofinanciering door de Europese Unie wordt wel haalbaar geacht, al verschilt dit per thema. Met name cofinanciering voor natuur en landschap ligt moeilijk. Voor landbouw is men iets minder negatief, terwijl over de mogelijkheid van cofinanciering voor recreatie positief wordt gedacht (Slangen et al., 2008a).

Decentralisatie leidt over het algemeen tot hogere transactiekosten, eenvoudigweg omdat het aantal te nemen beslissingen toeneemt. Dit blijkt ook het geval te zijn bij de uitvoering van het ILG, mede door het aantal en de verscheidenheid van deelnemende partijen, de voorschriften van het Rijk, de complexiteit van het ILG, de verschillende partijen betrokken bij het inrichten en beheren van natuur en landschap, de gedetailleerdheid van de bestuursovereenkomsten en de administratieve procedures (Slangen et al., 2008a, LNV, 2008a).

5.2 **Inrichting niet-grondgebonden landbouw**

5.2.1 **Agroparken**

De ruimte in Nederland is beperkt. Hoewel het bebouwde oppervlak (exclusief infrastructuur) nog altijd niet meer dan 10% van het landoppervlak omvat, bestaat er grote zorg over de verdwijning en versnippering van waardevolle landschappen, natuurgebieden en groene ruimte voor recreatie. Dit is niet alleen een kwestie van landbouwgrond en natuurgebieden die ten offer vallen aan nieuwe woonwijken, snelwegen en bedrijventerreinen. Ook het agrarisch landschap verandert door toename van het bebouwd oppervlak op landbouwbedrijven: kassen, stallen en andere bedrijfsgebouwen. De openheid van het landschap vermindert daardoor, en aantrekkelijker wordt het niet. De overheden op diverse niveaus proberen hieraan door bestemmingsplannen paal en perk te stellen, terwijl men in de landbouwsector juist een economische noodzaak ziet om meer te kunnen bouwen: schaalvergroting maakt grotere bouwkeuzes noodzakelijk en het intensiveringsproces leidt tot een grotere behoefte aan gebouwen in verhouding tot de grond. Vooral de veranderingen in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij hebben een grote invloed op het landschap.

Deze ontwikkelingen hebben de afgelopen jaren tot de nodige debatten geleid, waarin niet alleen het behoud van landschappelijke waarden een rol speelt, maar ook zaken als dierenwelzijn en milieu. De discussies rond varkensflats en megastallen zijn hiervan een voorbeeld (InnovatieNetwerk, 2005). Een van de voorgestelde oplossingen is het agropark, waarin soortgelijke intensieve agrarische activiteiten op dezelfde locatie bij elkaar zitten (horizontale integratie), maar ook verschillende schakels binnen een keten (verticale integratie). Een mogelijke vorm van verticale integratie is die waarbij verschillende

bedrijven gebruik maken van elkaars reststromen. Een gesloten kringloop zal hiermee niet worden bereikt, maar er zijn diverse interessante mogelijkheden die de milieudruk van agrarische activiteiten kunnen verminderen en ook commercieel aantrekkelijk zijn. De voordelen vanuit logistiek oogpunt zijn een belangrijke aanjager voor projecten op dit gebied. Even belangrijk is het voordeel voor de ruimtelijke kwaliteit. Concentratie van bijvoorbeeld stallen en/of kassen op bedrijventerreinen geeft mogelijkheden om de landschappelijke kwaliteit van het buitengebied aanzienlijk te verhogen. Uiteraard zou in dat geval het stimuleren van agroparken moeten worden geflankeerd door beleid om deze activiteiten in het buitengebied te ontmoedigen (Bruil, 2008). Hiervan is echter nog geen sprake.

In recente jaren zijn enkele initiatieven genomen voor de verwerkelijking van agropark-ideeën zoals Agriport A7 in de Wieringermeer, een glastuinbouwcomplex dat inmiddels in productie is; het Gezinsbedrijf Plus, een complex van varkenshouderijen in Markelo (Twente) in aanbouw; het Nieuw Gemengd Bedrijf in Horst (Noord-Limburg), een grootschalig regionaal samenwerkingsverband van plantaardige en dierlijke productiebedrijven die hun afval- en grondstofstromen koppelen; de Happy Shrimp Farm op de Maasvlakte, waar garnalen worden gekweekt met restwarmte van een elektriciteitscentrale; de A1 Eiwitcorridor, waarin verschillende schakels in dierlijke eiwitketens worden gekoppeld in de Gelderse Vallei.

Een groot probleem is de maatschappelijke aanvaardbaarheid van deze innovaties: de grootschaligheid en het industriële karakter wekken weerzin op. Ook milieuwetgeving (zoals fijn stof), kan beperkend werken. Er wordt naar gestreefd om het concept zodanig aan te passen dat het meer draagvlak krijgt, bijvoorbeeld door agroparken ook toegankelijk en aantrekkelijk te maken voor recreanten. Gezien de druk op ruimte, landschap en natuur is het niet ondenkbaar dat de maatschappelijke weerstand wordt overwonnen en de ruimtelijke ontwikkelingen in de intensieve sectoren uiteindelijk deze kant opgaan. Ruimtelijk gezien werkt men tot nu toe met zogenaamde landbouwonwikkelingsgebieden (LOG's): zones van beperkte omvang waarbinnen de niet-grondgebonden landbouw de ruimte moet krijgen en prioriteit heeft boven andere grondgebruiksvormen. In deze LOG's zouden ook agroparken eventueel gerealiseerd kunnen worden. Tot nu toe zijn twee typen LOG's aangewezen: voor de glastuinbouw en de intensieve veehouderij.

5.2.2 Ruimtelijk beleid en ontwikkelingen (glas)tuinbouw

De kern van het ruimtelijk economisch netwerk van de tuinbouw in Nederland wordt gevormd door de vijf *greenports* Westland/Oostland, Aalsmeer, Duin- en Bollenstreek, Venlo en Boskoop (figuur 5.2). Samen met de overige tuinbouwlocaties vormen zij in internationaal perspectief Greenport Nederland. Daarnaast zijn in 2000 tien LOG's aangewezen om de herstructurering van de glastuinbouw te bevorderen. De LOG's zijn

Figuur 5.2

Greenports en glastuinbouwlocaties

Bron: Programmabureau Greenport Westland (augustus 2008), bewerking LEI.

bedoeld voor bedrijven die de greenports moeten of willen verlaten, en voor bedrijven die om andere redenen, zoals bundeling van verspreid liggend glas, moeten hervestigen.

In 2007 herbergden Westland-Oostland, Aalsmeer en Venlo meer dan 60% van het areaal glastuinbouw in Nederland. Westland-Oostland is verreweg de grootste greenport. Van het totale areaal glastuinbouw ligt nog altijd de helft in de provincie Zuid-Holland, hoewel dit areaal in de periode 2000-2007 met 9,5% is afgenomen, tegen 1,5% landelijk. Vooral glasgroentetelers hebben de provincie verlaten en zijn verkast naar andere locaties, zoals de Wieringermeer en Kampen. Het areaal pot- en perkplanten daarentegen groeide in Zuid-Holland sterker dan landelijk. De verklaring hiervoor is onder andere de gunstige ligging ten opzichte van de bloemenveilingen.

Boskoop is van oudsher de belangrijkste boomteeltregio van Nederland. In de greenport-regio Boskoop is circa 20% van alle boomkwekerijbedrijven gevestigd. Afgelopen jaren is het areaal boomkwekerij in satellietgebieden, zoals Opheusden, Zundert, Haren en Horst (onderdeel greenport Venlo) en in nieuw opkomende productieregio's, zoals Twente en Oost-Brabant, sterker gegroeid dan in de regio Boskoop. Dit komt deels door beperkte uitbreidingsmogelijkheden in Boskoop, maar ook door de sterke regionale concentratie van bepaalde gewasgroepen. Zo worden in Boskoop relatief veel heesters en klimplanten geteeld, en nauwelijks ruimtevragende gewasgroepen zoals laan- en parkbomen.

In de Duin- en Bollenstreek is ongeveer 15% van het totale areaal bollenteelt en van het aantal bloembollenbedrijven in Nederland geconcentreerd. Andere belangrijke productiegebieden voor bloembollen zijn de LOG's Kennemerland, het Noordelijk Zandgebied en de Hollandse Bloementuin.

Ruimtelijke economische opgave Greenports

Eind 2008 beschikten alle greenports over een integrale gebiedsvisie, maar de verankering in het ruimtelijk beleid zelf is nog gaande. In de greenports is voldoende ruimte voor agro-gerelateerde bedrijfsterreinen, maar voor de glastuinders zelf is er schaarste aan ruimte. De ruimtebehoefte van kassen is veel groter dan die van toeleverende, verwerkende, handels- en logistieke bedrijven. In de periode 2007-2020 is in circa 20 glastuinbouwlocaties in totaal nog ongeveer 3.300 ha ontwikkelingsruimte (netto-teeltareaal) beschikbaar. Hiervan is 1.700 ha planologisch 'helemaal rond' voor realisatie in de periode 2007-2020, waarvan al 1.350 ha is aangekocht door tuinders. Van 1.600 ha loopt de planologische procedure nog (Greenport(s) Nederland, 2008a).

Door Greenport(s) Nederland (2008b) is ook een visie op 2040 ontwikkeld. Twee belangrijke ruimtelijke doelstellingen zijn: 90% van de Nederlandse tuinbouw vindt plaats in geconcentreerde tuinbouwgebieden en 75% van de bedrijven is grootschalig, multifunctioneel en landschappelijk goed ingepast.

Het streven naar ruimtelijke concentratie in de glastuinbouw impliceert dat verspreid glas als een probleem wordt gezien. Bij het aanpakken van deze problematiek worden twee lijnen gevolgd. Ten eerste het saneren van 'papieren' glas, gebieden waar glastuinbouw in het bestemmingsplan staat, maar nog niet verwezenlijkt is, met name buiten de greenports (Verburg, 2007); ten tweede daadwerkelijke sanering. Hiervoor hebben de provincies in het kader van de Samenwerkingsagenda Mooi Nederland (2007) en de Agenda Landschap (LNV & VROM, 2008) de opdracht gekregen om ongewenste bebouwing (waaronder verspreid glas) in landschappelijk waardevolle gebieden te inventariseren. Tijdens een door het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) georganiseerde expertmeeting over verspreid glas in maart 2009 werd gesproken over saneringsdoelstellingen van 200 ha in 2009 en 800 ha in 2020.

Saldo-nulbeleid Zuid-Holland en nieuwe zoeklocaties

De provincie Zuid-Holland is met drie van de vijf greenports een belangrijke speler in het ruimtelijk beleid voor de glastuinbouw. Deze provincie heeft gekozen voor de zogenaamde saldo-nulbenadering. Op basis hiervan moet 5.800 ha behouden blijven voor de glastuinbouwsector in de provincie Zuid-Holland, het areaal voor heel Nederland was 10.400 ha in 2007. Echter, uit de glastuinbouwmonitor van de provincie blijkt dat daar in de praktijk tot op heden weinig van terecht is gekomen. In 2002 kwam het netto-areaal onder de 5.800 ha uit, in de loop van de jaren is het verder gedaald tot circa 5.335 ha in 2007 (Provincie Zuid-Holland, 2008a). Ook met de 280 ha glas die in de Zuidplaspolder gereserveerd is voor onder andere uitgeplaatste bedrijven uit het Westland, wordt de 5.800 ha niet behaald.

In reactie op bovenstaande ontwikkelingen, en de verwachting dat het areaal glastuinbouw in Zuid-Holland in 2011 gedaald is tot 5.150 ha, heeft de provincie in het Actieprogramma Greenports Zuid-Holland (2008b) aangekondigd een verkenning uit te voeren naar nieuwe glastuinbouwlocaties en bepaalde transformatiegebieden - waar glastuinbouw zou moeten verdwijnen - te heroverwegen. Bij het verkennen van nieuwe locaties wordt zowel binnen als buiten de provinciegrenzen gekeken. Binnen de grenzen heeft de provincie haar oog laten vallen op Oostflakkee en Kaag en Braassem (Provincie Zuid-Holland, 2009). Mogelijke locaties buiten Zuid-Holland zijn Rijsenhout (220 ha), Dinteloord (250 ha) en andere locaties in de Greenport-as Wieringermeer - Aalsmeer - Bollenstreek - Westland/Oostland - West-Brabant - Terneuzen (Provincie Zuid-Holland, 2008b).

5.2.3 Voortgang reconstructie zandgebieden

Geschiedenis

De reconstructie is, ondanks de smalle aanleiding van de varkenspestcrisis in 1997, uitgegroeid tot een megaproject gericht op de totale herinrichting van de zogenaamde reconstructiegebieden, waarin de hele sociaal-economische, ruimtelijke en leefbaarheidsproblematiek van het platteland in de zandgebieden is betrokken. In het bijzonder in deze zandgebieden is er een aanzienlijke dichtheid van intensieve veehouderij en is de natuur kwetsbaar. Milieuproblemen zoals vermesting, verzuring en stankoverlast komen hier in verhevigde mate voor. Het proces 'Reconstructie zandgebieden' is van start gegaan in de provincies Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg. Voor deze provincies zijn integrale reconstructieplannen ontwikkeld. Een reconstructieplan is een plan op hoofdlijnen en beschrijft ambitie, visie en doelstellingen. Alle reconstructieplannen zijn door het Rijk goedgekeurd en in uitvoering. De plannen hebben een looptijd van twaalf jaar en moeten in 2015/2016 zijn uitgevoerd.

Taakverdeling, reconstructiewet en reconstructieplannen

De Reconstructiewet geeft hoofdtaken en verantwoordelijkheden van de diverse actoren weer en beoogt een goede wisselwerking tussen de verschillende bestuurslagen en instellingen bij de herinrichting van het platteland te bereiken. Daarnaast voorziet de wet ook in een afstemming met streekplannen, bestemmingsplannen en andere regels en procedures, alsook in periodieke evaluaties van het reconstructieproces. Tevens verplicht de reconstructiewet de ministers van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) en VROM om binnen vier jaar na inwerkingtreding van de wet inzicht te bieden in de doeltreffendheid en effecten ervan in de praktijk. De resultaten van de reconstructie zandgebieden tot de zomer van 2006 zijn - door deze evaluatieverplichting - in kaart gebracht door Alterra (Boonstra et al., 2007).

De vijf betrokken provincies hebben een centrale rol in de uitvoering van de reconstructie. Zij zijn verantwoordelijk voor zowel het opstellen als het uitvoeren van de plannen. Deze zijn vertaald in uitvoeringsprogramma's die een kortere periode bestrijken. Hierin staan de financiële bijdragen van Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen vermeld. Na afloop van een programmaperiode is er een evaluatie en volgt een nieuw uitvoeringsprogramma voor de volgende periode. De rijksoverheid toetst op hoofdlijnen, faciliteert en is medefinancier van de uitvoering. Over de financiering van de uitvoering hebben de ministers van LNV, VROM en Verkeer en Waterstaat (V&W) samen met het Interprovinciaal Overleg (IPO) afspraken gemaakt. De Dienst Landelijk Gebied (DLG) zorgt voor de uitvoering van de projecten.

Uitvoering van de reconstructie (stand van zaken)

Het reconstructiebeleid is vanaf 2007 opgenomen als integraal onderdeel in het ILG (zie §5.1.2) en niet meer als aparte beleidscategorie aan te merken. De te realiseren rijksdoelen voor de reconstructie - die vastliggen in de reconstructieplannen - zijn daarmee ILG-doelen geworden. Na 2006 is er daarom ook geen voortgangsrapportage meer verschenen over de reconstructie. In de ILG-bestuursovereenkomsten zijn de prestaties voor de reconstructie van de zandgebieden onderverdeeld in flankerend beleid ammoniak-emissies, duurzaam waterbeheer, duurzame landbouw en overige rijksdoelen. In de categorie overige rijksdoelen vallen onder meer de bedrijfsverplaatsingen van intensieve veehouderijen rond ammoniak- en stankgevoelige objecten. Volgens de voortgangsrapportage ILG zijn de provincies 'voortvarend aan de slag gegaan' en is 'een derde van het totale rijksbudget door de provincies in 2007 juridisch verplicht' (LNV, 2008a). Tabel 5.1 geeft een overzicht van de uitgaven voor de reconstructie onder het ILG-regime in de vijf reconstructieprovincies.

Tabel 5. 1

Financieel overzicht reconstructie

	Budget reconstructie 2007 - 2013	Besteed in 2007 en 2008	Percentage besteed
	(1.000 euro)	(1.000 euro)	
Overijssel	56.280	14.858	26,4
Gelderland	85.582	8.387	9,8
Utrecht	20.730	386	1,9
Noord-Brabant	85.890	26.892	31,3
Limburg	44.430	14.223	32,0
Totaal	292.912	64.746	22,1

Bron: LNV (2008a en persoonlijke mededeling).

De provincies Gelderland en Noord-Brabant zijn verantwoordelijk voor het grootste deel van het reconstructieprogramma, met elk 29% van het totaalbudget. Dit betekent dat deze provincies voor de periode 2007-2013 per jaar zo'n 12,5 mln. euro te besteden hebben om de reconstructiedoelen te bereiken. De uitputting van het beschikbare budget tot eind 2008 laat grote verschillen zien per provincie. Met name de provincies Utrecht en Gelderland hebben een behoorlijke onderbesteding gerapporteerd. De provincies Noord-Brabant en Limburg hebben daarentegen relatief veel besteed. Noord-Brabant heeft een groot deel van haar beschikbare middelen in lopende verplichtingen zitten.

5.3 Natuur- en landschapsbeleid

5.3.1 Voortgang Ecologische Hoofdstructuur

De Ecologische Hoofdstructuur (EHS) is in 2007 netto met bijna 4.500 ha in omvang toegenomen. De groei is voor het overgrote deel te danken aan de aankoop van gronden (tabel 5.2). Overigens liggen de aangekochte gronden lang niet altijd op de juiste plaats; een derde van de gronden wordt direct op de juiste plaats verworven, twee derde is ruilgrond. Volgens LNV was er eind 2007 ongeveer 15.000 ha ruilgrond (AR, 2009).

De deelname aan particulier natuurbeheer met functieverandering is in 2007 met bijna 800 ha gegroeid, terwijl de deelname aan agrarisch natuurbeheer (zonder functieverandering) in 2007 met 1.200 ha is gedaald. De Tweede Kamer heeft aangedrongen op aandacht van de minister voor het achterblijven van de deelname door agrariërs (Motie Koppejan). De minister van LNV heeft inmiddels aangegeven dat zij meent de geconstateerde knelpunten grotendeels te kunnen oplossen (LNV, 2008c). Het kan ook helpen dat de Europese Commissie heeft verklaard geen bezwaar te hebben tegen de subsidies aan landeigenaren voor natuurbeheer, die bovendien fiscaal onbelast blijven (LNV, 2008d).

Tabel 5.2

Taakstelling en realisatiewijze van de EHS (Land)

	Taakstelling (ha)	Realisatie (ha)	Restant per 1-1-2008 (ha)	Realisatiejaar
Bestaande natuur	453.500			
Nieuwe natuur	275.000	165.213	109.787	2018
verwerving	134.500	98.589	35.911	2015
agrarisch natuurbeheer	97.700	59.415	38.285	2018
particulier natuurbeheer	42.800	7.209	35.691	2018
Totaal	728.500			

Bronnen: Algemene Rekenkamer (2009); LNV (2008b).

De Algemene Rekenkamer constateert dat de realisatie van de EHS een versnelling behoeft om de doelstelling van 275.000 ha nieuwe natuur in 2018 te kunnen halen. In de periode 2005-2007 is de groei echter juist vertraagd in vergelijking met 1990-2004. Vooral het particulier natuurbeheer blijft achter, eind 2007 was slechts 17% van de doelstelling gerealiseerd (AR, 2009). De pogingen om deze vorm van natuurbeheer te stimuleren zijn derhalve tot nu toe niet erg succesvol geweest.

Het stimuleringsplan voor de economie uit maart 2009 (AZ, 2009) heeft gevolgen voor de realisatie van de EHS. Uitgaven voor de verwerving van gronden worden deels uitgesteld. In 2009 en 2010 is in totaal 200 mln. euro minder voor verwerving beschikbaar, maar in 2011 komt dit bedrag extra ten goede aan de aankoop van gronden voor de EHS. Zo hoopt men in economisch minder barre tijden de EHS alsnog te realiseren.

Vaker onteigening voor natuur?

Begin 2008 heeft de Raad voor het Landelijk Gebied de regering een advies uitgebracht over onteigening. De Raad concludeert dat de toepassing van het vrijwilligheidsprincipe bij verwerving voor natuur heroverweging verdient (RLG, 2008). Het kabinet hecht sterk aan de toezegging de gronden voor de EHS in principe (met een norm van 90%) op basis van vrijwilligheid te verwerven (LNV, 2008e). Echter, in de afgelopen jaren konden vijf van de twaalf provincies, die krachtens de ILG-bestuursovereenkomsten de gronden moeten aankopen, niet voldoende grond verwerven op basis van vrijwilligheid. In enkele provincies werd onteigening in meer dan 10% van de gevallen toegepast. Het landelijk gemiddelde lag in 2006 nog wel onder de 10%, maar kan stijgen (AR, 2009).

5.3.2 Natura 2000 en de landbouw

De consequenties voor de landbouw van 'Natura 2000', 162 gebieden die Europese bescherming genieten onder de Vogel- en Habitatrichtlijnen en vrijwel geheel binnen de EHS liggen, worden pas in de loop van 2009 duidelijker. De concept-beheerplannen

voor ieder gebied zijn in voorbereiding en moeten 1 september 2009 gereed zijn. De beheerplannen moeten duidelijkheid geven over de vraag hoe de Natura 2000-doelen kunnen worden gerealiseerd (LNV, 2009a). Dan wordt ook helder welke activiteiten en ontwikkelingen onverminderd door kunnen gaan en aan welke beperkingen moeten worden gesteld. In hoeverre mogelijke beperkingen voor agrariërs in en rond Natura 2000-gebieden ook financieel gecompenseerd zullen worden is nog niet bekend. Wel noemt het kabinet in de *Houtskoolschets* (LNV, 2008f) specifiek de Natura 2000-gebieden en de zones daaromheen als maatschappelijk waardevolle gebieden, waar agrariërs mogelijk - vanwege de 'handicaps' waar ze mee te maken krijgen - in de toekomst op een extra beloning kunnen rekenen in het kader van de hervormingen van het Europese landbouwbeleid (zie ook §3.1.1).

Overigens is het opstellen van beheerplannen voor Natura 2000-gebieden een Nederlands politiek besluit, geen Europese verplichting. Buurlanden en -regio's (Groot-Brittannië, Vlaanderen, Noordrijn-Westfalen en Neder-Saksen) baseren hun natuurbeheer grotendeels op reeds bestaande wet- en regelgeving en stellen specifieke beheerplannen per gebied niet verplicht. Nederland heeft ervoor gekozen dit wel te doen, wat reeds lopende gebiedsprocessen kan doorkruisen, dan wel kan leiden tot een herhaling van eerdere discussies (Bouwma et al., 2008).

De belangrijkste beperking voor de landbouw in de zones rondom Natura 2000 is de uitstoot van ammoniak. Uitbreiding van een landbouwbedrijf in een dergelijke zone vereist een vergunning. De criteria voor het al dan niet afgeven van dergelijke vergunningen moeten in de beheerplannen worden vastgelegd. Omdat die er nog niet zijn had de minister van LNV een zogenaamd toetsingskader opgesteld: bedrijven die daaraan voldeden zouden een vergunning kunnen krijgen. Nadat dit toetsingskader door de Raad van State begin 2008 was afgewezen, is de Task Force Stikstof/Ammoniak in Relatie tot Natura 2000 ingesteld om werkbare en juridisch houdbare oplossingen voor deze problematiek te vinden, binnen de kaders van de Europese regelgeving (Taskforce Trojan, 2008). Op advies van deze taskforce is een handreiking opgesteld (LNV, 2008g) die het bevoegd gezag (provincies, LNV) moet helpen bij afwegingen over te nemen maatregelen. Het gaat hier om de beoordeling van *alle* factoren die van invloed zijn op het behoud van natuurwaarden. Stikstofdepositie is er daar één van.

In het opstellen van de beheerplannen voor de Deurnesche Peel, Mariapeel en de Groote Peel heeft de stikstofproblematiek een grote rol gespeeld. Hierbij is een aanpak ontwikkeld (c.q. in ontwikkeling) waarbij de realisatie van natuurdoelen en bedrijfsontwikkeling hand in hand gaan. In deze aanpak zijn de verschillende criteria waaraan moet worden voldaan flexibel, maar zodanig dat wanneer het ene criterium (bijvoorbeeld de drempelwaarde waarbij een bedrijf vergunningplichtig is) wordt opgerekt, een ander moet worden verscherpt (bijvoorbeeld de piekbelasting of de toe te passen techniek). Er zijn goede mogelijkheden om deze aanpak via het beheerplan en het daaraan

gekoppelde vergunningenbeleid te faciliteren en vorm te geven. De juridische houdbaarheid staat of valt echter met een goede ecologische onderbouwing (LNV, 2009a).

Bestaand gebruik ook vergunningplichtig?

Nieuwe activiteiten in en rondom Natura 2000-gebieden die kans geven op een significant negatief effect op de natuurwaarden zijn vergunningplichtig. Het verlenen van de vergunningen is geregeld in de Natuurbeschermingswet uit 1998. Sinds de invoering van deze wet in oktober 2005 zijn 2.304 aanvragen bij provincies en het ministerie van LNV ingediend; het totaal aantal aanvragen en besluiten voor activiteiten in en nabij Natura 2000-gebieden ligt waarschijnlijk aanzienlijk hoger, omdat nog niet in alle gevallen de provincie of LNV het bevoegd gezag is. Voor 95% van de (afgehandelde) aanvragen werd uiteindelijk een vergunning verleend. Ruim een kwart betreft aanvragen vanuit de intensieve veehouderij (Broekmeyer et al., 2008).

De minister gaat ervan uit dat op dit moment voor bestaande bedrijven, waarbij geen sprake is van toename van de ammoniakdepositie op het Natura 2000-gebied, geen vergunning in de zin van de Natuurbeschermingswet nodig is. In de toekomst moet het beheerplan hierover uitsluitsel gaan bieden. Volgens uitspraken van de Raad van State (2009) is 'bestaand gebruik' ook een activiteit met potentieel significante negatieve gevolgen en dus vergunningplichtig. Bovendien moet volgens de Raad bij de beoordeling van de effecten de exploitatie van het hele bedrijf - afzonderlijk of in combinatie met andere plannen/projecten - in beschouwing worden genomen, ongeacht de stikstofdepositie die eerder op grond van Hinderwet of Wet Milieubeheer was vergund. Voor sommige bedrijven kunnen deze uitspraken ingrijpende gevolgen hebben.

5.3.3 Natuur- en landschapsbeheer door boeren

Met de invoering van het ILG is het subsidiestelsel voor agrarisch natuurbeheer overgegaan naar de provincies en werken de provincies aan een nieuw instrumentarium (project Omvorming Programma Beheer). Het nieuwe stelsel - het Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL) - zal per 1 januari 2010 de huidige Provinciale subsidieregelingen Natuurbeheer (PSN) en Agrarisch Natuurbeheer (PSAN) vervangen. Het is de bedoeling dat de provincies een uniforme verordening opstellen, zodat de regels overal gelijk zijn. Randvoorwaarden voor agrarisch natuurbeheer zijn Europese goedkeuring en rijksfinanciering. Over dit laatste zullen minister Verburg en het IPO naar verwachting in mei afspraken maken.

Na het vaststellen van de nieuwe subsidieverordening moeten de provincies de bestaande natuur- en beheergebiedsplannen omzetten naar de nieuwe natuurbeheerplannen die zijn opgesteld in het kader van de implementatie van Natura 2000. Dit betekent een vertaling van de huidige natuurdoeltypen naar natuur- en beheertypen conform de Index Natuur, Landschap en Recreatie. Deze Index is opgebouwd uit de drie onderdelen natuur, agrarische natuur en landschapselementen.

Het verschil in de onderdelen zit vooral in de (ecologische) doelen, de opbouw van de beheertypen en de financiële grondslag ervan. De provincie zal de doelen op gebiedsniveau beschrijven in een natuurbeheerplan. Na 2010 is er ruimte om in een tweede generatie natuurbeheerplannen ook de ambities voor het verbeteren van de natuurkwaliteit op te nemen. Voor de monitoring en evaluatie van de natuurkwaliteit wordt een systeem ontwikkeld, dat na 2010 operationeel moet zijn. Voor agrarisch natuurbeheer zal de subsidie jaarlijks worden vastgesteld en niet meer voor een zesjarige periode zoals in de huidige regeling. Voor het komende jaar moet nog veel gedaan worden om de uitvoeringsorganisatie gereed te krijgen. Met de uitvoering van het nieuwe stelsel zijn de Dienst Regelingen, DLG en AID belast, zo wordt het Rijk toch weer bij het ILG betrokken.

Stand van zaken Programma Beheer

De PSAN-subsidies hadden in 2008 betrekking op 45.694 ha aan individuele pakketten, een afname met 10% ten opzichte van 2007. De oppervlakte in collectief beheer (netto 20.839 ha) laat een zeer lichte afname zien. Deze cijfers liggen iets hoger dan die in tabel 5.2. Niet alleen zijn soms meerdere pakketten op eenzelfde perceel van toepassing, ook tellen niet alle pakketten mee voor de EHS; bovendien liggen sommige gebieden met agrarisch natuurbeheer buiten de EHS.

De toeslag ruige mest werd gegeven voor 20.928 ha, eveneens een lichte daling. Het landschapsbeheer door agrariërs nam slechts weinig toe tot 7.771 ha (DR, 2008, 2009). Landschapsbeheer is niet gelijkmatig verspreid over het land, ongeveer 80% vindt plaats in de provincies Groningen, Friesland, Gelderland en Limburg. Dit hangt onder andere samen met verschillen in het type landschapselement dat aanwezig is en voor financiering geschikt (houtwallen bijvoorbeeld). Provincies zijn ook verantwoordelijk voor de uitvoering van het beleid voor ganzenfoerageergebieden. In 2008 werd voor 28.751 ha aan ganzenopvangpakketten afgesloten. In 2008 zijn de vier beheerspakketten voor het ganzenbeheer vervangen door één pakket Ganzenfoerageergebied (DR, 2009).

Overigens ontstaat uit onderzoek de indruk dat het realiseren van natuurdoelstellingen met behulp van agrarisch of particulier natuurbeheer niet altijd het gewenste resultaat oplevert (zie bijvoorbeeld Grashof-Bokdam et al., 2007).

De potentiële deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer in de toekomst zal ten dele afhangen af van bedrijfs- en persoonlijke karakteristieken (Polman en Slangen, 2008). Zo is gebleken dat boeren met een inkomen buiten de landbouw een hogere deelnamebereidheid hebben dan gespecialiseerde agrariërs (Jongeneel et al., 2008).

Agrarische natuurverenigingen (ANV)

Groepen van beheerders, veelal (maar niet altijd) agrarische natuurverenigingen, kunnen als tussenpersoon collectieve gebiedspakketten aanvragen. Dergelijke contracten kunnen betrekking hebben op flora (bijvoorbeeld akkerrandenbeheer of landschappelijk waardevol grasland), maar vooral op fauna: weidevogelgrasland met uiteenlopende aantallen

kritische soorten/instapniveaus, en daarbinnen vluchtheuvels, plas-dras). In 2006 waren er circa 130 agrarische natuurverenigingen met ongeveer 18.000 leden, waarvan 80% agrariërs (Slangen et al., 2008b). De grote groei in het aantal verenigingen heeft in de jaren negentig plaatsgevonden. De ledenaantallen zijn ook daarna gestegen. Gemiddeld bestaan de verenigingen nu ongeveer 9 jaar. Door ANV's kan de kwaliteit van het beheer toenemen doordat de verenigingen zorg kunnen dragen voor meer ruimtelijke samenhang tussen beheerspakketten. Voor de toekomst wordt gedacht aan certificering van ANV's, waarbij transactiekosten kunnen worden verlaagd doordat minder controle nodig is. Randvoorwaarden hierbij zijn de mogelijkheden die Brussel biedt.

5.3.4 Agenda landschap

Veranderingen in het landschap gaan steeds sneller. De landbouw is intensiever en grootschaliger geworden en dorpen, steden en infrastructuur nemen meer ruimte in beslag. Veel landschapselementen zijn verdwenen. Vroeger hadden bewoners een natuurlijke binding met het landschap, omdat zij er werkten als arbeider of als boer. Nu is zowel de gevestigde als de nieuwe bevolking niet meer vanzelfsprekend betrokken bij het agrarisch cultuurlandschap (Simon et al., 2007). De nieuwe bewoners en recreanten zoeken rust en ruimte, maar voelen zich daarmee nog niet direct verantwoordelijk voor het buitengebied.

Meedoen, meebetalen en meedenken over landschap is nog niet vanzelfsprekend. Veel bewoners in Nederland zijn gehecht aan het landschap in de eigen woonomgeving en beleven dit ook als aantrekkelijk, men wil ook graag meedenken over de lokale plannen voor landschap (Overbeek en Vader, 2008). In de praktijk blijkt het een behoorlijke klus voor burgers en gemeenten om een plan voor het landschap op te zetten en uit te voeren. Een verschil van inzicht over een toekomstige ontwikkeling vormt vaak de aanleiding voor burgers en gemeente om met elkaar aan de slag te gaan (Overbeek et al., 2009). Het meningsverschil vormt een prikkel om serieus na te gaan hoe men samen zeggenschap en verantwoordelijkheid kan delen en een aantal procedures hiervoor af kan spreken. Zo is bij grotere projecten, zoals de herinrichting van het buurtschap IJsselzone bij Zwolle en het dorp Gelselaar in de gemeente Berkelland, de eerste stap het gezamenlijk opstellen van een ontwikkelingsvisie voor de uit te voeren projecten geweest. Verder is niet alleen nagedacht over de inhoud van de visie en de plannen, maar ook over hoe men bij de uitvoering van de projecten gedeelde zeggenschap en verantwoordelijkheid kan realiseren. Gaat het om een langdurige samenwerking tussen vertegenwoordigers van burgers en gemeente, zoals bij de groenprojecten in de gemeente Sevenum in Noord-Limburg, dan tellen vooral de afspraken over de wijze van samenwerken, zoals het houden van een periodiek overleg, proactiviteit (beginspraak) en wederzijds erkende deskundigheid en professionaliteit. Soms willen burgers met hun plannen zelf aan de slag gaan en zijn de gemeente en of provincie beperkt betrokken, zoals bij bewoners actief in het beheer van hun buurt.

Kosten en baten landschap(sbehoud) onduidelijk

Het Rijk wil meer mensen actief voor het landschap zien en probeert de maatschappelijke betrokkenheid op verschillende manieren te vergroten. Vorig jaar hebben de ministeries van LNV en VROM de Agenda Landschap uitgebracht (LNV & VROM, 2008). Dit document is gericht op zorgvuldig omgaan met de ruimte, stimuleren dat burgers en ondernemers meedoen en meedenken, en zorgen voor duurzame financiering van het landschap. Om dit laatste mogelijk te maken is het belangrijk te weten wat het landschap waard is en wie hiervoor willen betalen. Hoewel het mogelijk is de baten van landschap in geld uit te drukken (Braaksma en Bos, 2007), is de grootte van dat bedrag controversieel. Volgens het CPB (2007) valt het saldo lager uit, omdat de beoogde baten zoals stijgende huizenprijzen door een aantrekkelijke woonomgeving alleen gelden voor mensen die dichtbij wonen. Voor de Tweede Kamer is dit aanleiding geweest om de minister van LNV te vragen voorbeeldgebieden voor het investeren in landschap aan te wijzen. In deze gebieden - Amstelland, Binnenveld, Het Groene Woud en Ooijpolder-Groesbeek - bestaan concrete plannen voor de inrichting en het beheer van het landschap en het beheer van netwerken van landschapselementen. De indieners hebben ervaring of vergevorderde plannen met een of meer financieringsvormen (streekrekening, landschapsveiling) waarbij ook private partijen betrokken zijn. Tot nu blijkt de betrokkenheid bij het landschap in deze gebieden vooral op nabijheid te rusten. Hoe dichterbij het landschap is, des te meer bewoners en bedrijven bereid zijn om eraan bij te dragen (Overbeek en de Graaff, 2009). Meer communicatie en een betere marketing van het landschap kunnen helpen om de bijdrage te vergroten.

De 'Task Force Financiering Landschap Nederland' (LNV, 2008h) heeft een advies uitgebracht over de mogelijke financieringsconstructies voor investeringen in het landschap. Er blijkt nog onvoldoende inzicht te zijn in de gewenste en noodzakelijke maatregelen in de verschillende waardevolle agrarische cultuurlandschappen. Daarom is het moeilijk de financieringsbehoefte te schatten, evenals de financiële middelen die publieke en private partijen op lokaal niveau kunnen opbrengen. Wel kunnen binnen het bestaande beleid meer mogelijkheden worden gecreëerd voor behoud en ontwikkeling van het landschap. Onder het motto 'Landschap verdient beter!' wil men (agrarische) ondernemers de kans bieden hun bijdrage aan het landschap als maatschappelijke waarde te verzilveren. De herziening van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid biedt hiertoe eveneens kansen, omdat het zich sterker wil richten op het realiseren van maatschappelijke doelen - waaronder landschap. Verder wil men het bestaande Programma Beheer verbreden en toepasbaar maken voor landschapsbeheerovereenkomsten. Naast boeren kunnen ook andere particuliere grondeigenaren een bijdrage leveren. Fiscale 'groene' instrumenten kunnen hierbij een rol spelen. In deze lijn past ook de fiscale aftrek voor donaties aan gebiedsfonds door burgers.

Het eerste Nationaal Waterplan (NWP), dat in december 2008 in ontwerp is verschenen en in december 2009 zal worden vastgesteld, beschrijft de hoofdlijnen van het nationale waterbeleid. Het NWP zal op basis van de Wet ruimtelijke ordening bovendien voor de ruimtelijke aspecten de status van structuurvisie krijgen en daarmee het grondgebruik in het landelijk gebied mede bepalen. Belangrijke onderdelen van dit plan zijn waterkwaliteit en waterveiligheid.

Waterkwaliteit

De verbetering van de kwaliteit van het oppervlakte- en grondwater staat centraal in de Europese Kaderrichtlijn Water (KRW). Deze richtlijn is sinds eind 2000 van kracht en Nederland is verplicht om deze te implementeren in nationaal beleid. In principe moet de waterkwaliteit uiterlijk in 2015 op orde zijn, maar in bijzondere gevallen kan die termijn met zes of twaalf jaar verlengd worden, en ook kunnen de doelen eventueel bijgesteld worden. Voor de landbouw is enerzijds de terugdringing van nutriënten in het oppervlaktewater van belang, anderzijds is er ruimte nodig voor de uitvoering van maatregelen als de aanleg van natuurvriendelijke oevers, (her)meandering, mestvrije zones (droge bufferstroken) en wijziging van de landbouwfunctie.

De KRW werkt met stroomgebieden en deelstroomgebieden als beheerseenheden. In Nederland zijn dat de stroomgebieden Eems, Maas en Schelde plus vier deelstroomgebieden van het stroomgebied Rijn (Noord, Midden, Oost en West). Eind december 2008 zijn de stroomgebiedbeheersplannen (SGBP's) in ontwerp verschenen. Daarin staan afspraken over de te behalen kwantitatieve en kwalitatieve waterdoelen en de maatregelen waarmee die doelen gerealiseerd moeten worden. Regionale waterbeheerders en Rijkswaterstaat hebben de afgelopen jaren een omvangrijk ontwerppakket aan KRW-maatregelen geformuleerd om de waterkwaliteit te verbeteren. In dat pakket zitten vooral inrichtingsmaatregelen, zoals hermeandering, de aanleg van natuurvriendelijke oevers en zuiveringsmoerassen. Ondanks vooruitgang zullen met de geplande inspanningen de doelen in veel wateren waarschijnlijk niet worden bereikt (PBL, 2008a). Als regionale waterbeheerders aanvullende maatregelen nemen bovenop het ontwerppakket kunnen de kosten voor de landbouw omvangrijk zijn, afhankelijk van het gekozen pakket (Reinhard et al., 2008).

Natura 2000, het Europese netwerk van beschermde natuurgebieden (zie §5.3.2), is sterk verbonden met de KRW. Veel Natura 2000-doelen zijn namelijk afhankelijk van de watercondities in en rondom het betreffende natuurgebied. Bij het verbeteren van de waterkwaliteit hebben Natura 2000-gebieden met een urgente wateropgave en verdrogingsproblemen in principe prioriteit. Volgens PBL (2008b) is het sterk de vraag of de doelstelling om 'in elk geval de benodigde watercondities voor de Natura 2000-gebieden in 2015 te realiseren' gehaald kan worden (doelstelling afkomstig uit LNV, 2007). Met de huidige inspanningen zullen de condities naar verwachting niet in alle gebieden op orde zijn.

Waterveiligheid en klimaatverandering

De nota *Waterbeheer 21e eeuw* (WB21) (V&W, 2000) is het startsein geweest van ontwikkelingen waarin water meer de ruimte krijgt. Die ruimte wordt nodig geacht om water te bergen en af te voeren. Belangrijk is ook dat er gebieden zijn die bij extreme omstandigheden de extra waterafvoer kunnen opvangen. Een speerpunt van het beleid is meervoudig ruimtegebruik, waarbij een koppeling wordt gelegd met andere functies, zoals natuur en landschap. Uit een analyse van WB21-projecten blijkt dat waterschappen WB21-beleid maar mondjesmaat koppelen aan andere functies en beleidsdoelen. Waterschappen besteden bijvoorbeeld in documentatie rondom WB21-projecten nauwelijks expliciet aandacht aan de kwaliteiten van cultuur, gebruik en beleving van landschappen (PBL, 2008b).

Zo'n acht jaar na WB21 heeft de Deltacommissie (2008) een breed advies over waterveiligheid en klimaatverandering gepresenteerd. Daarin staat de vraag centraal hoe ons land veilig kan zijn in 2100 en daarna, gezien de te verwachten zeespiegelstijging en hogere rivierafvoeren door een toename van pieken in de neerslag. De Deltacommissie geeft in haar rapport twaalf aanbevelingen om Nederland klimaatbestendig te maken. Een aantal daarvan zal slechts beperkte invloed hebben op het landelijk gebied, zoals het stimuleren van kustaangroei door zandsuppleties en het herstellen van de getijdenwerking in de Oosterschelde. Als echter het kabinet bijvoorbeeld besluit tot het verzilten van het Volkerak-Zoommeer om de huidige waterkwaliteitsproblemen in dit gebied op te lossen, dan zal dat in de gehele Zuidwestelijke Delta ingrijpende gevolgen hebben voor de land- en tuinbouw, de drinkwatervoorziening en de industrie. Het meer vervult namelijk voor de hele regio de functie van zoetwatervoorziening. Het kabinet neemt naar verwachting nog dit jaar een besluit over verzilting van het Volkerak-Zoommeer. In dat besluit zal vermoedelijk staan dat het zoute water pas wordt ingelaten als er alternatieven zijn voor de huidige beschikbaarheid van zoet water; die alternatieven moeten bovendien rekening houden met een efficiënter en effectiever gebruik van zoet water (NWP, 2008). Deze alternatieven zullen niet gemakkelijk te verwezenlijken zijn.

Een andere aanbeveling van de Deltacommissie is het verhogen van het IJsselmeerpeil met maximaal 1,5 meter; om dat mogelijk te maken, moeten dijken en infrastructuur rondom het meer aangepast worden. Dat kan zowel effect hebben op landbouw, natuur en wonen, als op de landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteit van het IJsselmeergebied. Het kabinet geeft aan dit advies van de Deltacommissie (2008) op te volgen, maar zal eerst diverse onderzoeken laten uitvoeren op ecologisch en sociaal-economisch vlak (NWP, 2008).

Landbouwbedrijven kunnen op verschillende manieren bijdragen aan waterbeheer. In het algemeen gaat het dan om bijdragen die de samenleving baten opleveren, maar de boer geld kosten. Om de eerste veilig te stellen en de laatste te compenseren kunnen vergoedingen worden ingesteld voor dergelijke bijdragen. Dan spreken we van blauwe diensten, naar analogie van de groene diensten die boeren ook al leveren.

Agrarische bedrijven kunnen naast de reguliere landbouwproductie ook niet-agrarische activiteiten beoefenen. Als deze te maken hebben met het verwerken of verhandelen van landbouwproducten spreken we van verdieping; vallen ze buiten de landbouwketen maar maken ze gebruik van de productiemiddelen van het bedrijf, dan heet het verbreding. Men spreekt echter ook wel van multifunctionele landbouw. Hiermee wordt eigenlijk bedoeld dat de landbouw diverse maatschappelijke functies heeft, meer dan alleen de primaire productie (Venema et al., 2009). Van verbreding is sprake als de boer inkomsten kan halen uit deze functies. In 2007 heeft het ministerie van LNV een Taskforce Multifunctionele Landbouw opgericht, die moet bijdragen aan de groei van de economische waarde van verbreding (waarbij inbegrepen verdieping), met het accent op zorg, recreatie, verkoop en verwerking van (streek)producten, en natuurbeheer.

Beschikbaarheid van gegevens

Het is zeer moeilijk om een betrouwbaar kwantitatief beeld te krijgen van deze activiteiten. In de Landbouwtelling wordt van tijd tot tijd gevraagd aan welke verbredingsactiviteiten men doet, maar het is niet zeker hoe betrouwbaar deze cijfers zijn. Zo is bijvoorbeeld niet duidelijk of agrarische bedrijven die de nevenactiviteit hebben ondergebracht in een andere rechtsvorm, de activiteit in de Landbouwtelling opgeven. Bovendien geven ze geen inzicht in de omvang van de activiteit (zoals het aantal cliënten dat zorg ontvangt of het aantal standplaatsen op een camping). Hiervoor bestaan andere databronnen, zoals het bestand van de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK). Echter, dergelijke databronnen geven geen volledige informatie, doordat ze alleen een bepaalde regio bestrijken, of alleen bedrijven die lid zijn van de desbetreffende vereniging. Deze versnippering van informatie maakt het lastig een goed beeld te schetsen van aantal en omzet van de verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven.

Hierna komt een aantal verbredingsactiviteiten aan de orde die in het domein van de Taskforce vallen. Voor andere (zoals windenergie en stalling) zijn sinds 2007 geen nieuwe gegevens voorhanden uit de landbouwtelling. In tegenstelling tot voorgaande jaren (zie *LEB 2008*, §5.4; *LEB 2006*, §5.6), geeft dit *LEB* dan ook geen (eigen) omzetschatting van de verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven.

Ontwikkeling aantal bedrijven met verbreding

Tabel 5.3 laat een daling zien van het aantal bedrijven dat aan verbreding doet, vooral met natuurbeheer en de verkoop aan huis. Daarentegen is het aantal bedrijven met zorg of verwerking van producten licht gestegen. De oorzaken van deze veranderingen zijn niet geheel duidelijk.

Een geval apart is het agrarisch natuurbeheer. Het is onzeker in hoeverre de opgave in de landbouwtelling een juist beeld geeft van de werkelijke deelname. Het aantal deelnemers is in ieder geval veel hoger dan wat de tabel laat zien. Dat er een reële daling is lijkt echter zeer waarschijnlijk, gezien ook de afname van het areaal (Dienst Regelingen, 2009; zie ook §5.3.1). Die daling is vermoedelijk echter minder groot dan in de tabel staat.

Agrarische bedrijven die zich willen specialiseren in verbreding kunnen dit zelfstandig doen of zich aansluiten bij een organisatie, zoals de Landwinkelcoöperatie (www.landwinkel.nl) of Boerengolf (www.boerengolf.nl). Zo is het aantal bedrijven aangesloten bij de Landwinkelcoöperatie - na het fuseren met andere samenwerkingsverbanden als Groene-Hartwinkels - gestegen tot 75 en zijn de Boerengolfterreinen de laatste jaren toegenomen tot meer dan 100 in 2008. Het aantal zorgboerderijen in de Landbouwtelling is lager dan het aantal zorgboerderijen dat is geregistreerd bij het voormalig Steunpunt Landbouw en Zorg (www.landbouwzorg.nl). Dit heeft te maken met het feit dat de Landbouwtelling plaats vindt in mei en het Steunpunt de situatie aan het eind van het jaar weergaf. Daarnaast registreerde het Steunpunt ook bedrijven die buiten de Landbouwtelling vallen omdat ze geen of weinig agrarische productie hebben. Het aantal zorgboerderijen neemt nog steeds toe, en ook komen er nieuwe doelgroepen bij die zorg kunnen ontvangen op boerderijen. Verder is er een opvallende groei van het aantal zorgboerderijen waar mensen zonder agrarische achtergrond vanuit de zorgsector een bedrijf starten. Dit zijn veelal geen agrarische bedrijven meer in de zin van de Landbouwtelling.

Tabel 5.3

Agrarische bedrijven met nevenactiviteiten, 2005-2008

	2003	2005	2007	2008
Natuurbeheer ^a	5.380	9.311	6.665	5.249
Recreatie ^b	2.463	2.857	2.432	2.147
Zorg ^c	372	542	605	638
Bewerking van producten	1.106	1.057	686	696
Verkoop van producten aan huis	5.380	4.532	2.851	2.188

a Zie tabel 5.2 voor een overzicht van het aantal hectare met agrarisch natuurbeheer. De cijfers wijken af van die in het LEB van 2008, doordat ze dit keer uitsluitend de opgave van de Landbouwtelling weergeven;

b inclusief educatieboerderijen;

c inclusief agrarische kinderopvang.

Bron: CBS-Landbouwtelling.

Bedrijven naar type, omvang en locatie

Melkvee- en andere graasdierbedrijven doen het meest aan verbreding, vooral natuurbeheer en recreatie (tabel 5.4). Dit komt deels doordat dit grondgebonden bedrijven zijn, dus met veel grond waarop natuurbeheer mogelijk is; deels omdat weidegrond meer mogelijkheden biedt voor natuur (weidevogels) dan akkerland. Ook de eigen verwerking van producten komt bij melkveebedrijven relatief veel voor, zoals kaasmakerij en dergelijke.

Tabel 5.4

Verbreiding per bedrijfstype, 2008

	Akkerbouw	Melkvee	Overige graasdieren	Intensieve veehouderij	Overige landbouw	Glastuinbouw	Opengronds tuinbouw
Natuurbeheer	445	2.796	1.416	51	432	3	106
Recreatie en toerisme	309	579	722	59	257	18	203
Zorglandbouw	35	221	189	30	100	10	53
Bewerking van producten	104	272	109	13	90	6	102
Huisverkoop van producten	381	388	328	88	392	79	532
Totaal aantal bedrijven in Nederland	11.175	18.588	19.055	5.544	7.919	4.841	8.038
Percentage bedrijven met verbreding	11	23	15	4	16	2	12

Bron: CBS-Landbouwelling.

Tabel 5.5

Deelname aan verbreding naar bedrijfsgrootte ^a, 2008

	<16 nge	16-40 nge	40-70 nge	70-100 nge	100-150 nge	>150 nge
Natuurbeheer	625	884	972	990	1.050	728
Recreatie	468	501	391	342	271	174
Zorg	93	150	141	102	95	57
Bewerking van producten	69	108	126	130	139	124
Huisverkoop van producten	314	506	459	349	293	268
Totaal aantal bedrijven	19.608	12.582	10.621	10.124	10.602	11.623
Percentage bedrijven met verbreding	8	17	20	19	17	12

a Een bedrijf kan meerdere nevenactiviteiten hebben en dus meerdere malen geteld worden.

Bron: CBS-Landbouwelling.

Verkoop van producten aan huis wordt het meest gedaan door opengrondstuinbouw-bedrijven. In de intensieve veehouderij is het aantal bedrijven met verbreding het geringst, wat samenhangt met de aard van het bedrijf. Uit tabel 5.5 blijkt dat de allerkleinste en de zeer grote bedrijven relatief weinig aan verbreding doen. De overige grootteklassen nemen in ongeveer gelijke mate deel.

In de provincie Friesland komen de meeste nevenactiviteiten voor, ook in relatie tot het totaal aantal landbouwbedrijven. Dit komt met name door het grote aantal melkveebedrijven met natuurbeheer. Utrecht is tweede; ook hier komt veel natuurbeheer voor, maar daarnaast ook recreatie en verkoop van producten. De provincie Noord-Brabant heeft het laagste percentage verbrede activiteiten.

Omzet en potentie

Voor de Taskforce Multifunctionele Landbouw van het Ministerie van LNV is een schatting gemaakt van de omzet en de potentie van de sectoren zorgboerderijen, kinderopvang, recreatie en toerisme, verkoop aan huis, en educatieve activiteiten voor 2007 (zie tabel 5.6). Agrarisch natuurbeheer is niet meegenomen 'vanwege de eigen dynamiek' (ECORYS, 2009:9). De meeste groeikansen zitten in de verkoop van streekproducten middels het verkorten van ketens, aldus het onderzoek. De groei van deze activiteit lijkt wel erg optimistisch ingeschat. De onderzoekers geven zelf ook aan dat dit potentieel 'ver weg is' (ECORYS, 2009:15). Los daarvan geldt voor alle sectoren dat voor het kunnen behalen van de groei verschillende knelpunten opgelost moeten worden wat betreft wet- en regelgeving en professionalisering van de activiteiten. Hoewel de komende jaren hiervoor de nodige inzet gepleegd zal worden, zowel door de overheid als andere partijen, zal moeten blijken in hoeverre deze inspanningen de huidige tendens van een dalende interesse voor verbreding kunnen ombuigen.

Tabel 5.6

Actuele en potentiële omzetten (mln. euro) van nevenactiviteiten, 2007

	Omvang 2007	Potentieel
Recreatie	92	110-140
Zorgboerderijen	45	150
Verkoop aan huis	89	1.171 - 4.157 ^a
Agrarische kinderopvang	4	25-50
Educatie	1,5	3

a Dit is inclusief het verkorten van ketens wat niet mee genomen is in de omvang van 2007.

Bronnen: Roest et al. (2009); Ecorys et al. (2009).

Landbouw en milieu

6

Kernpunten:

- milieudruk Nederlandse landbouw relatief sterk afgenomen
- aandeel landbouw in milieukosten en groene belastingen relatief hoog
- milieubelasting chemische middelen sterk gedaald, ondanks toenemend verbruik
- vermindering chemie-afhankelijkheid vereist transitie productiesysteem
- doelstellingen convenant agrosectoren klimaatbeleid vereisen stevige inspanningen
- glastuinbouw is elektriciteitsproducent geworden
- daling mineralenoverschotten stagneert
- nieuwe normen en uitbreiding veestapel kunnen leiden tot groter mestoverschot
- ecologische verantwoorde oplossing fosfaatprobleem wordt dure zaak
- langetermijndoelstellingen ammoniakbeleid moeilijk haalbaar

6.1 Algemeen

Volgens een OESO-studie over de periode 1990-2004 is de milieudruk van de Nederlandse land- en tuinbouw in vergelijking met andere OESO-landen relatief sterk afgenomen (OESO, 2008a). Zo is het stikstofoverschot per hectare in de Nederlandse landbouw in die periode met ongeveer een derde verminderd en het fosforoverschot met circa de helft (tabel 6.1). In beide gevallen scoort Nederland iets beter dan het gemiddelde in de EU-15 en duidelijk beter dan het gemiddelde in de OESO. Wel zijn in sommige EU-landen de mineralenoverschotten ongeveer even snel of zelfs sneller verminderd dan in Nederland. Bij de reductie van de ammoniakemissie loopt Nederland met een verlaging van bijna 50% duidelijk voorop. Dat geldt eveneens voor de emissie van broeikasgassen, zij het dat in Denemarken de daling nog iets sterker was. Zowel bij ammoniak als bij broeikasgassen speelt de inkrimping van de veestapel een belangrijke rol.

Bij het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen staat Nederland met een halvering in de genoemde periode op eenzame hoogte. Alleen Denemarken komt enigszins in de buurt. Opmerkelijk is trouwens dat in de VS, waar op grote schaal genetisch gemodificeerde gewassen worden toegepast, het gebruik van chemische middelen niet sterker is gedaald dan in de EU en zelfs duidelijk minder dan in verschillende noordelijke EU-landen. Blijkbaar is een substantiële terugdringing van het bestrijdingsmiddelenverbruik ook zonder gemodificeerde gewassen mogelijk. Meer in het algemeen geldt dat de milieudruk van de Amerikaanse landbouw zich ongunstiger heeft ontwikkeld dan die in de EU.

Tabel 6.1

Milieuprestaties van de Nederlandse land- en tuinbouw, vergeleken met andere landen, 1990-2004

	Verandering (%) tussen 1990-1992 en 2002-2004							
	Ned	OESO	EU-15	Dui	Bel	Fra	Den	VS
Stikstofoverschot (N/ha)	-34	-17	-26	-22	-28	-16	-29	+7
Fosforoverschot (P/ha)	-49	-37	-48	-75	45	-71	-33	+13
Bestrijdingsm. (act. stof, totaal)	-52	-5	-4	-11	-19	-10	-37	-4
Ammoniakemissie (NH ₃ , totaal)	-48	+1	-7	-10	-22	0	-20	+15
Emissie broeikasg. (CO ₂ -eq., totaal)	-18	-3	-7	-11	-10	-8	-21	+1

Bron: OESO (2008a).

De relatief gunstige ontwikkeling neemt niet weg dat de milieudruk van de Nederlandse land- en tuinbouw nog steeds hoog is in vergelijking met veel andere landen. Zo is het stikstofoverschot per hectare 2,5 tot 3 keer zo hoog als het gemiddelde in de EU-15 en dat van fosfor bijna twee keer (OESO, 2008a). Het verbruik van chemische middelen is in Nederland per hectare volgens de OESO bijna twee keer zo hoog als in de EU-15 en de emissie van ammoniak en van broeikasgassen ongeveer drie keer. De relatief hoge milieudruk is nadelig voor de biodiversiteit (OESO, 2008a). Deze is sinds 1950 ongeveer gehalveerd en ten opzichte van de oorspronkelijke situatie zelfs met 85% verminderd (CBS et al., 2009: 43). Een lichtpuntje is dat de achteruitgang tegenwoordig trager verloopt (Van Veen et al., 2008).

Milieukosten

Vanaf het begin van de jaren negentig, toen het milieubeleid serieuze vormen begon aan te nemen, zijn de milieukosten van de land- en tuinbouw snel opgelopen. In 2002 bereikten ze met een bedrag van 630 mln. euro (inclusief administratieve lasten en na aftrek van milieusubsidies) een hoogtepunt. Daarna trad een daling op tot 465 mln. euro in 2005 (zie *LEB 2008:122*). Deze kosten hangen voor een deel samen met milieu-investeringen, die volgens het CBS in de landbouw in de orde van 200 mln. euro per jaar liggen. Op basis van globale cijfers (zie www.natuurenmilieucompendium.nl) ontstaat de indruk dat in 2006 en 2007 weer enige stijging van de milieukosten is opgetreden, waarschijnlijk vooral doordat het mestbeleid duurder werd (§6.4). De kosten van het milieubeleid voor de land- en tuinbouw komen overeen met zo'n 5% van de bruto toegevoegde waarde van deze sector. Dat is ruwweg twee keer zoveel als het aandeel van de nationale milieukosten in het Bruto Binnenlands Product.

Een deel van de milieukosten betreft door de sector betaalde groene belastingen en milieuheffingen, in 2007 315 mln. euro (CBS, 2008: 64). Dat kwam overeen met 1,4% van het nationale totaal en dat is dus relatief weinig. Het grootste deel van de groene belastingen en milieuheffingen wordt echter betaald door de huishoudens. Als dat deel buiten beschouwing blijft, komt het aandeel van de agrarische sector op 3,5-4%, dat is hoger dan het aandeel in de toegevoegde waarde van het hele bedrijfsleven. Het door de

agrarische sector opgebrachte bedrag komt grotendeels (225 mln. euro) voor rekening van de belastingen op energie, die vooral gedragen worden door de glastuinbouw.

De voedings- en genotmiddelenindustrie (V&G-industrie) moest in 2007 ongeveer 275 mln. euro aan groene heffingen afdragen. Dat is relatief minder dan het aandeel van deze bedrijfstak in het nationaal inkomen, dat de laatste jaren 2-2,5% bedraagt. Tussen 1985 en 2006 zijn de totale groene belastingen toegenomen van 6 mrd. euro tot 18 mrd. euro (Blom et al., 2008). Het kabinet Balkenende-IV streeft naar een verdere vergroening van het fiscaal stelsel. Dat kan consequenties hebben voor de agrarische sector, bijvoorbeeld als de vleesproductie of -consumptie zou worden belast. Vooralsnog ziet het daar echter niet naar uit, mede omdat dan allerlei praktische problemen opdoemen (LNV, 2008a; MNP/CPB, 2007).

Uiteenlopend beeld aandeel landbouw en V&G-industrie in milieubelasting

Het aandeel van de primaire agrarische sector in verschillende vormen van de milieubelasting is relatief hoog, zowel in vergelijking met zijn aandeel in de nationale economie (in 2007 een kleine 2%) als in vergelijking met de V&G-industrie (tabel 6.2).

'Biodiversiteit van levensbelang'

Het kabinet Balkenende-IV acht 'biodiversiteit van levensbelang' (Kabinet, 2008). Niet alleen is elke levensvorm 'uniek en onvervangbaar', maar de verscheidenheid aan soorten zorgt ook voor schoon water, vruchtbare grond en een stabiel klimaat, levert grondstoffen voor voedsel, huisvesting, kleding, brandstof en medicijnen en draagt bij aan de kwaliteit van leven en het welzijn van mensen. De ernstige achteruitgang ervan, onder meer door wereldwijde klimaatverandering, toename van consumptie, vervuiling en overexploitatie van natuurlijke hulpbronnen, moet dan ook een halt worden toegeroepen. In de EU is afgesproken dat in 2010 de achteruitgang gestopt moet zijn, maar dat is in Nederland niet (meer) haalbaar (Van Veen et al., 2008). Daartoe zouden onder meer markten en betalingsmechanismen gecreëerd moeten worden voor biodiversiteit ('de gebruiker betaalt') en beleid moeten worden geformuleerd voor 'ecosysteemdiensten' en voor benutting van biodiversiteit in (agro)productieprocessen.

Het streven naar betalen voor ecosysteemdiensten lijkt tot op zekere hoogte aan te sluiten bij de vermaatschappelijking van het EU-landbouw- en plattelandsbeleid (zie ook §3.1). Het realiseren van een grotere biodiversiteit binnen de normale landbouwpraktijk vergt een belangrijke heroriëntatie (PBL, 2008a). Zo zijn er aanwijzingen dat overwegingen rond biodiversiteit nauwelijks een rol spelen in de omschakeling naar biologische teelt (Smits en Van Alebeek, 2007). In de biologische landbouw zijn doelstellingen op het gebied van de biodiversiteit waarschijnlijk makkelijker te realiseren dan in de gangbare landbouw. Veel studies tonen althans aan dat de biodiversiteit op biologische bedrijven in het algemeen groter is dan op gangbare bedrijven (ibidem).

Tabel 6.2

Bijdrage van de land- en tuinbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie aan de milieubelasting ^a, 1990-2007

	Land- en tuinbouw ^b		V&G-industrie	
	1990	2007	1990	2007
Broeikaseffect (mln. ton CO ₂ -equiv.)	33,6 (14,7)	27,6 (11,7)	4,4 (1,9)	4,6 (1,9)
Verzuring (mrd. zuurequivalenten)	15,4 (41,1)	8,2 (36,0)	0,3 (0,8)	0,1 (0,4)
Fijn stof (mln. kg)	11,4 (13,5)	10,3 (22,2)	7,4 (8,8)	2,8 (6,0)
Emissie zware metalen naar oppervlaktewater ^c	12,9 (5,4)	13,0 (8,9)	2,7 (1,1)	0,9 (0,6)

a Tussen haakjes het aandeel in het nationale totaal;

b inclusief visserij en bosbouw;

c x 1.000 zware-metalequivalenten; 1990 = 1995, 2007=2006.

Bron: CBS (2008).

Dat heeft vooral te maken met de aard van het productieproces. Zo bedroeg het aandeel in de verzurende emissies in 2007 ongeveer 35%, vooral door de aanwezigheid van veel dieren, die ammoniak produceren. Iets dergelijks geldt voor de aandelen in de emissie van fijn stof en van broeikasgassen, al speelt bij de laatste ook de omvang van de glastuinbouw een rol. Bovendien is de milieubelasting van de agrarische sector vaak lastiger te reduceren dan die van andere bedrijfstakken. Daarbij zijn zowel technische oorzaken - emissies uit een fabrieksschoorsteen zijn makkelijker op te vangen dan die van een koe of een varken - als economische redenen - de relatief kleine agrarische bedrijven kunnen milieukosten moeilijk doorberekenen in hun verkoopprijzen - van belang. Toch is het aandeel van de land- en tuinbouw in enkele vormen van milieubelasting de afgelopen jaren gedaald (tabel 6.2). Dat wijst erop dat deze sector een grotere reductie heeft weten te bereiken dan andere bedrijfstakken.

Het aandeel van de V&G-industrie in verschillende onderdelen van de landelijke milieubelasting ligt in doorsnee in dezelfde orde van grootte als het aandeel in het nationaal inkomen (tabel 6.2). Alleen in de emissie van fijn stof heeft deze bedrijfstak een vrij groot aandeel, ondanks de duidelijke absolute en relatieve daling sinds 1990. Hetzelfde geldt voor zware metalen. De uitstoot van broeikasgassen door de V&G-industrie is sinds 1990 iets toegenomen, ongeveer even veel als de totale landelijke emissie (§6.3.1). De V&G-industrie heeft zich in een convenant gecommitteerd aan een verbetering van de energie-efficiency van 30% in de periode 2005-2010 (Convenant, 2008). Dat zal waarschijnlijk gepaard (moeten) gaan met een vermindering van de gebruikte hoeveelheid energie.

6.2 Gewasbescherming

Sinds enige jaren stijgt het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen in de land- en tuinbouw weer (tabel 6.3). In 2007 nam het totale verbruik met ruim 15% toe tot ruim 12 mln. kg actieve stof. Dat was bijna 30% boven het in 2001 bereikte laagtepunt.

Vooral het verbruik van schimmelbestrijdingsmiddelen en van overige middelen groeide in 2007 sterk.

De gesignaleerde stijging van het verbruik is terug te vinden in cijfers ontleend aan het Bedrijven-InformatieNet van het LEI, althans voor de akkerbouwbedrijven (tabel 6.4). Daar was het verbruik per hectare in 2007 ongeveer 40% hoger dan in 2002, terwijl de kosten met ruim 10% toenamen. Het verschil tussen beide percentages kan waarschijnlijk hoofdzakelijk worden verklaard door verschuivingen in het pakket ten gunste van goedkopere middelen. De beschikbare statistieken wijzen althans niet op een daling van de prijzen van de middelen. Op de melkveebedrijven bedraagt het verbruik van chemische middelen maar een fractie van dat op akkerbouwbedrijven (tabel 6.4), vooral omdat op grasland slechts weinig wordt gespoten.

Tabel 6.3

Verbruik gewasbeschermingsmiddelen in de Nederlandse land- en tuinbouw, 1984-2007

Categorie	Verbruik (mln. kg actieve stof)						
	1984-88	1995	2000	2004	2005	2006	2007
Grondontsmetting	10,25	2,39	1,40	1,17	1,41	1,49	1,66
Onkruidbestrijding	4,60	3,98	3,50	3,59	3,50	3,28	3,57
Schimmelbestrijding	4,45	4,49	4,93	4,39	4,39	4,14	5,02
Insectenbestrijding	0,69	0,55	0,29	0,25	0,21	0,20	0,21
Overige	1,31	1,20	1,26	1,26	1,20	1,35	1,62
Totaal^a	21,30	12,61	11,38	10,66	10,70	10,46	12,09

a Inclusief een beperkte hoeveelheid voor toepassing in openbaar groen, op verhardingen en particulier gebruik.

Bron: Plantenziektkundige Dienst/Regeling administratievevoorschriften gewasbeschermingsmiddelen (RAG).

Tabel 6.4

Gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen per hectare op akkerbouw- en melkveebedrijven, 2002-2007

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007 ^a
Gebruik middelen (kg werkzame stof per ha)							
Akkerbouwbedrijven	7,28	7,02	7,97	8,31	8,70	10,30	141
Melkveebedrijven	0,68	0,65	0,65	0,61	0,71	0,69	101
Milieubelasting (punten per ha)							
Akkerbouwbedrijven	3.520	2.860	3.180	3.320	2.720	2.800	80
Melkveebedrijven	560	440	360	480	580	410	73
Milieubelasting per kg werkzame stof							
Akkerbouwbedrijven	470	400	400	400	310	270	57
Melkveebedrijven	840	670	560	750	810	600	71

a Index, 2002 = 100.

Bron: Ontleend aan Jager (2009) op basis Bedrijven-Informatienet.

Milieubelasting sterk gedaald ondanks toename verbruik

De stijging van het verbruik op akkerbouwbedrijven kwam vooral voor rekening van de schimmelbestrijdingsmiddelen (fungiciden) en van de 'overige middelen'. Bij de eerste groep gaat het hoofdzakelijk om de bestrijding van de aardappelziekte *Phytophthora*, die vooral in wat vochtiger jaren een lastig probleem vormt voor de telers. De tweede groep betreft onder meer hulpstoffen, die zorgen voor een betere hechting van het middel aan de plant of voor een betere oplosbaarheid, waardoor de effectiviteit van het gebruikte middel verbetert. Een voorbeeld is minerale olie, waarvan het gebruik de laatste jaren sterk is toegenomen.

Ondanks de toename van het middelengebruik daalt de milieubelasting in de akkerbouw. Dat komt vooral doordat oude middelen met een hoge milieubelasting vervangen worden door nieuwere, die milieuvriendelijker zijn. De milieubelasting - uitgedrukt in milieubelastingspunten (zie Reus et al., 1995 of www.milieumeetlat.nl) - per kg werkzame stof is ten opzichte van 2002 op de akkerbouwbedrijven met ruim 40% verlaagd en per hectare met ongeveer 20% (tabel 6.4). De ontwikkeling bij de consumptieaardappelen, waar relatief veel middelen worden gebruikt, vormt hiervan een duidelijke illustratie: de hoeveelheid middelen was in 2007 ruim 50% hoger dan in 2002 (respectievelijk 15,8 en 10,1 kg per ha), maar de milieubelasting bijna een kwart lager. Bij suikerbieten is deze zelfs meer dan gehalveerd. Overigens is vóór 2002 al een veel sterkere reductie bereikt door het van kracht worden van het Lozingenbesluit in 2001, waardoor onder andere emissiearme spuittechnieken verplicht werden. In de glastuinbouw lijkt het beeld anders. Althans, in de periode 2002-2005 nam in deze sector bij een ongeveer gelijkblijvend middelengebruik, de milieubelasting per hectare met ruim 10% toe (Boone et al., 2007:84). Die stijging kwam geheel voor rekening van de sierteelt; in de glasgroenteteelt is de milieubelasting met bijna een derde verminderd.

Doelstellingen convenant dichterbij

Volgens het in 2003 tussen overheid, bedrijfsleven, waterbedrijven en waterschappen afgesloten *Convenant Duurzame Gewasbescherming* zou in 2010 de milieubelasting van het oppervlaktewater als gevolg van het gebruik van chemische middelen in de landbouw, 95% lager moeten zijn dan in 1998. Er zouden geen knelpunten meer mogen zijn voor de drinkwaterwinning (LNV, 2008b). Uit een evaluatie is gebleken dat de tussendoelstelling voor 2005 (milieubelasting 75% minder dan in 1995) ruimschoots was gehaald (-86%). Het aantal knelpunten voor de drinkwatervoorziening was echter slechts met 18% verminderd, terwijl de tussendoelstelling 50% was.

Volgens de procesregisseur van het convenant - oud-minister Alders - toont de evaluatie aan dat extra inspanningen nodig zijn om de einddoelstellingen te realiseren (LNV, 2008b). Er zal sterker gefocust worden op het wegnemen van knelpunten die veroorzaakt worden door enkele, sterk milieubelastende stoffen. De convenantpartners zullen minder aandacht besteden aan het bevorderen van duurzaamheid via de afzetkant (certificering, aankoop duurzaam geproduceerde producten). De beschikbaarheid van

een effectief middelenpakket blijft een hoge prioriteit houden. In dat kader is besloten om de looptijd van het Fonds Kleine Toepassingen - waaruit de beschikbaarheid van middelen voor kleine teelten wordt bevorderd - met vijf jaar te verlengen (ibidem).

In de loop van de jaren negentig is het aantal toegelaten stoffen teruggebracht van ruim 300 tot iets minder dan 200. Het beleid is toen op aandringen van het bedrijfsleven versoepeld en vanaf 2001 neemt het aantal stoffen weer toe, tot ongeveer 230 eind 2006. In 2007 daalde het echter weer tot circa 220 (CTGB, 2008). Dat hing enerzijds samen met een noodzakelijke herbeoordeling vanwege een rechterlijke uitspraak en anderzijds met het van kracht worden van de nieuwe Wet gewasbeschermingsmiddelen en biociden. Daardoor moest de toelating van een aantal stoffen worden beperkt of beëindigd.

Vermindering chemie-afhankelijkheid niet eenvoudig

De beoogde reductie van de milieubelasting als gevolg van het gebruik van chemische middelen komt dus dichterbij. Voor de in het begin van de jaren negentig in het *MeerJarenPlan Gewasbescherming* (MJP-G) vastgelegde vermindering van de 'chemie-afhankelijkheid' geldt dat zeker de laatste jaren veel minder (LNV, 1991). Daarvoor is een ingrijpende verandering - een 'transitie' - van het productiesysteem noodzakelijk waarbij onder meer de ziektevermindering van de bodem, c.q. het bodemleven wordt versterkt en natuurlijke vijanden meer worden ingeschakeld bij het beheersen van plagen. Een dergelijke omschakeling vereist veel kennis op gebieds- of zelfs perceelsniveau. Soms is zelfs een herinrichting van het gebied nodig. Bovendien is de teelt dan toch wat riskanter dan bij de huidige werkwijze en kan lichte schade aan het gewas moeilijk worden voorkomen. Daardoor zijn veel telers geneigd om 'de kat uit de boom te kijken'. Stimulerende maatregelen van de overheid worden daarom noodzakelijk geacht om op dit gebied het nodige te bereiken (Kennisonline, 2008).

Europees gewasbeschermingsbeleid herzien

In juni 2009 zal waarschijnlijk een nieuwe EU-verordening inzake de toelating van gewasbeschermingsmiddelen worden vastgesteld. De regeling is vooral bedoeld om het beleid binnen de EU verder te harmoniseren. Het aanvankelijk door het Europese Parlement aanvaarde voorstel bevatte onder meer de bepaling dat de ingrediënten van de middelen apart beoordeeld moeten worden op hun risico's voor consument en milieu. Consequente toepassing van dit criterium zou volgens het betrokken bedrijfsleven tot gevolg hebben dat het grootste deel van de toegestane middelen zou verdwijnen. Daardoor zouden allerlei teelten in gevaar komen (AD, 2008a). Volgens een in opdracht van LTO-Nederland uitgebracht rapport zouden de saldi van veel gewassen fors omlaag gaan en zouden van sommige gewassen (bijvoorbeeld komkommers, spruitkool, zaaiuien en enkele bloemen) de fysieke opbrengsten met meer dan de helft dalen (Spruijt et al., 2008). Onder meer van de kant van het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) werden deze conclusies

'overdreven' genoemd, vooral omdat alternatieve vormen van gewasbescherming niet of nauwelijks waren onderzocht (CLM, 2008).

Eind 2008 werd in de EU een compromis bereikt, waarbij onder meer werd voorzien in ruime(re) overgangstermijnen en ontheffingsmogelijkheden, in het bijzonder voor 'landbouwkundig onmisbare' stoffen. Daardoor lijkt het aantal stoffen dat op vrij korte termijn verdwijnt beperkt te blijven. Het aanvankelijke voorstel behelsde ook een algemene verplichting tot bufferzones langs waterlopen, maar die is van de baan. Voor de Nederlandse landbouw, die veelal opereert te midden van waterlopen, is daarmee een dreiging afgewend. De EU wordt verdeeld in drie zones; middelen die in een land zijn toegelaten, mogen in beginsel ook in een ander land uit dezelfde zone worden toegepast.

6.3 Energie en broeikasgassen

6.3.1 Ontwikkeling emissies en broeikasgasbeleid

In de periode 1995-2003 is de emissie van broeikasgassen door de land- en tuinbouw met een kleine 20% verminderd (tabel 6.5). De daling had betrekking op elk van de drie 'agrarische' broeikasgassen, maar de reductie van de uitstoot van lachgas, dat vooral afkomstig is van (kunst)mest, leverde de grootste bijdrage. Dit had vooral te maken met het mestbeleid. De vermindering van de uitstoot van methaan, grotendeels afkomstig van herkauwers, kan voor een groot deel worden toegeschreven aan de inkrimping van de veestapel. De daling van de emissie van CO₂, voornamelijk afkomstig van de glastuinbouw, hangt vooral samen met energiebesparende maatregelen (zie §6.3.3). Na 2003 is de emissie van broeikasgassen min of meer stabiel. Doordat de emissie van andere onderdelen van de economie wel vermindert, vertoont het aandeel van de land- en tuinbouw een licht stijgende tendens. Dat is tegenovergesteld aan de

Tabel 6.5

Emissie (mln. ton CO₂-equivalenten) van broeikasgassen door land- en tuinbouw ^a, 1990-2007

	1990	1995	2000	2001	2003	2004	2005	2006	2007(v)
Kooldioxide (CO ₂), station. bronnen	8,5	8,5	7,6	7,4	7,2	7,2	7,3	7,7	7,0
Kooldioxide (CO ₂), werktuigen	1,2	1,6	1,5	1,6	1,5	1,5	1,4	1,4	1,5
Methaan (CH ₄)	10,5	10,4	9,1	9,2	8,8	8,8	8,8	8,8	8,8
Distikstofoxide ('lachgas', N ₂ O)	11,5	12,7	10,9	10,5	9,6	9,6	9,6	9,5	9,6
Totaal	31,7	33,2	29,1	28,7	27,1	27,1	27,1	27,4	26,9
<i>Idem, in procenten nationaal totaal</i>	14,8	14,7	13,6	13,3	12,5	12,4	12,8	13,2	13,1

a Alleen emissies die binnen de sector tot stand komen; conform IPCC-richtlijnen; zonder correcties voor temperatuurschommelingen; exclusief emissies visserij. Vanwege verschillen in definitie en bron wijken deze cijfers af van die in tabel 6.2.

Bron: www.milieuenatuurcompendium en CBS-Statline, bewerking LEI.

gang van zaken vóór 2003. Daarbij moet worden opgemerkt dat de nationale emissie hier is gemeten volgens de Kyoto-definitie, waarbij de internationale lucht- en zeevaart buiten beschouwing blijft. Zou men de - stijgende - emissie van deze sectoren wel meenemen, dan blijft de totale nationale emissie ongeveer stabiel.

Internationale afspraken

Op grond van het Kyoto-akkoord uit 1997 moet de emissie van broeikasgassen door de EU in 2012 8% lager zijn dan in 1990. Voor Nederland geldt een reductieverplichting van 6%. In 2006 was de totale emissie van broeikasgassen in Nederland ongeveer 3% lager dan in 1990. Daar de emissie van CO₂ is toegenomen kwam de daling geheel voor rekening van de overige broeikasgassen, waarvan de uitstoot met 17 mln. ton daalde. De landbouw nam daarvan bijna een kwart voor zijn rekening.

Volgens de Europese Commissie (EC) moet de emissie van broeikasgassen door de EU-landen in 2020 ten minste 20% en bij voorkeur 30% lager zijn dan in 1990 (CBS et al., 2009: 115). In de decennia daarna moet een verdere reductie plaatsvinden. De EC wil voor de sectoren die deelnemen aan het Europees systeem voor handel in emissierechten (ETS-Systeem) niet langer nationale, maar alleen EU-emissieplafonds vaststellen.

Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren

In de zomer van 2008 is het *Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren* ondertekend door de ministers van LNV, VROM, EZ en Financiën en door vertegenwoordigers van organisaties in de agrosector, inclusief de V&G-industrie (Convenant, 2008). De totstandkoming van het convenant ging niet vanzelf; zo lag op een bepaald moment de 28e concept-versie op tafel (Boerderij, 2008:13) en hebben enkele agrarische organisaties het convenant niet ondertekend. Het convenant sluit aan op het werkprogramma *Schoon en Zuinig - Nieuwe energie voor het klimaat* van het kabinet (VROM, 2007). Daarin staat onder meer dat de uitstoot van broeikasgassen, met name CO₂, in 2020 met 30% verminderd moet zijn ten opzichte van 1990 en dat het aandeel van hernieuwbare energie in het totale energiegebruik omhoog moet van circa 3% nu naar 20%.

Het convenant beschrijft de inspanningen van de agrosectoren tot 2020. Hierbij gaat het niet alleen om energiebesparing en -efficiency en emissiereducties, maar ook om het produceren van energie (§6.3.2). In 2020 moet de emissie door direct energieverbruik van akkerbouw, opengrondstuinbouw en veehouderij volgens het convenant 60% lager zijn dan in 1990. Een flink deel van dit doel is waarschijnlijk al gerealiseerd. In 1990 werd het directe energieverbruik van de genoemde sectoren geschat op ongeveer 48 PJ en in 2005 op 29 PJ (Poppe et al., 1994; LEI/CBS, 2008). Dat betekent een vermindering met een kleine 40%, waarvan het grootste deel werd gerealiseerd na 2000. Dat wijst er op dat de overeengekomen doelstelling haalbaar is.

Doelstellingen vereisen stevige inspanningen

Een concrete afspraak uit het convenant is dat de CO₂-uitstoot van de agrosectoren samen in 2020 ten minste 3,5 mln. ton en zo mogelijk 4,5 mln. ton kleiner moet zijn dan in 1990. In 2007 was deze emissie van de primaire sector en de V&G-industrie naar schatting ongeveer 1 mln. ton lager dan in 1990 (vergelijk tabellen 6.2 en 6.5). Mede omdat deze uitstoot de laatste jaren geen duidelijke daling meer te zien geeft en gelet op de verwachte ontwikkelingen (zie hieronder) is de genoemde afspraak tamelijk ambitieus. De emissie van de 'overige broeikasgassen' - vooral methaan en lachgas uit de veehouderij - moet volgens het convenant in 2020 met ten minste 4 en zo mogelijk 6 mln. ton CO₂-equivalenten zijn gereduceerd. In 2007 waren deze emissies al ruim 3,5 mln. ton (circa 17%) minder dan in 1990, maar de laatste jaren is geen sprake meer van een verdere daling (tabel 6.5). In dat licht vereist vooral de beoogde 6 mln. ton reductie stevige inspanningen.

Dit laatste geldt te meer wanneer enkele projecties voor 2020 in aanmerking worden genomen. Een ervan wijst erop dat de totale emissie van methaan en lachgas, omgerekend naar CO₂-equivalenten, niet veel zal veranderen ten opzichte van 2006. In het ene scenario, waarin vooral de melkvee- en de vleespluimveestapel aanzienlijk toenemen, is sprake van een geringe toename. In het andere scenario, waarin vooral de varkenshouderij uitbreidt, doet zich een daling voor met een procent of drie (Vrolijk et al., 2008).

Emissiehandel

In 2008 ging de tweede ronde van het ETS-systeem van start, die loopt tot en met 2012. Dit systeem geldt voor grootverbruikers van energie, waaronder 60 à 70 grote glastuinbouwbedrijven in Nederland. Met het oog op een verdere emissiereductie werden voor de tweede ronde ruim 10% minder rechten uitgegeven dan in de eerste, die liep van 2005 tot 2007. In 2020 zal de totale hoeveelheid rechten ruim 20% lager zijn dan in 2005 (www.emissierechten.nl). Het is de bedoeling dat na 2012 de rechten niet meer gratis worden toegewezen, maar althans voor een deel worden geveild. Afhankelijk van de manier waarop het veilen gestalte krijgt, kan dit nadelige gevolgen hebben voor sectoren met een relatief grote broeikasgasemissie, zoals de glastuinbouw (Silvis et al., 2009:72).

De prijs van emissierechten, die in de loop van 2008 een top van rond 25 euro per ton CO₂ bereikte, schommelt de laatste tijd tussen 10 en 15 euro per ton. Tenzij de economische malaise roet in het eten gooit, zullen vanaf 2011 de prijzen naar verwachting aantrekken, vanwege een toenemende vraag (www.emissierechten.nl).

In het nieuwe convenant werd opnieuw uitgesproken dat een sectorsysteem van CO₂-emissierechten zal worden opgezet voor glastuinbouwbedrijven die niet aan het ETS-systeem deelnemen. Aan zo'n systeem wordt gewerkt; de bedoeling is glastuinbouwbedrijven die minder dan 170.000 m³ aardgas per jaar verstoken vrij te stellen. De andere bedrijven moeten het verbruik van gas jaarlijks rapporteren aan het

6.3.2 De agrarische sector als energieproducent

Productschap Tuinbouw. Als de totale emissie boven de streefwaarde uitkomt zullen collectief rechten worden bijgekocht, waarbij de kosten op basis van het gasverbruik worden doorberekend aan de deelnemers (www.tuinbouw.nl). Als tegenprestatie zal de overheid zich bij de EC inspannen voor het continueren van het verlaagde energiebelastingtarief voor de glastuinbouw.

Volgens het genoemde convenant moet de Nederlandse agrarische sector, met subsidies van de overheid, meer duurzame energie gaan produceren, onder meer met windmolens en door benutting van reststromen en restwarmte. De hoeveelheid windenergie geproduceerd door agrosectoren zou in 2020 ongeveer twee keer zo groot moeten zijn als nu, en dan omgerekend overeenkomen met 12 PJ energie in de vorm van elektriciteit. Deze manier van energieopwekking staat overigens los van het agrarische productieproces. Bij de benutting van reststromen wordt een belangrijke rol toegedacht aan de covergisting van mest. Daarmee worden meerdere vliegen in een klap geslagen: er wordt duurzame warmte, elektriciteit of 'groen gas' geproduceerd en de methaanemissie uit mest wordt gereduceerd. Bovendien kan in principe het verbruik van kunstmest worden beperkt door hergebruik van mineralen, waardoor ook de CO₂-emissie van de kunstmestindustrie wordt verminderd (Convenant, 2008). In 2020 zou met circa 400 biogasinstallaties circa 1,5 mrd. m³ gas kunnen worden geproduceerd, wat overeenkomt met ongeveer 48 PJ aan energie. Met biogas en windmolens zou dus aanzienlijk meer energie worden opgewekt dan door akkerbouw, veehouderij en grondgebonden tuinbouw wordt verbruikt (zie §6.3.1). Daarnaast zou in 2020 nog 2 PJ aan energie worden verkregen als, conform het convenant, twee derde van de pluimveemest wordt verbrand (§6.4).

Biobrandstoffen

Biobrandstoffen krijgen veel aandacht als oplossing voor de energie- en klimaatproblematiek. Ze kunnen een - beperkte - bijdrage leveren aan de reductie van de CO₂-emissie en aan de diversificatie van de energievoorziening. Daar staat tegenover dat de oppervlakte natuur verder onder druk komt, dat er water en mineralen voor nodig zijn, en dat de kans bestaat dat biobrandstoffen een opwaarts effect hebben op de voedselprijzen (CBS et al., 2009:131; zie ook Silvis et al., 2009). Zeker zolang het gaat om de eerste generatie, die grotendeels afkomstig is van akkerbouwgewassen, bestaat er gerede twijfel over de duurzaamheid van deze brandstoffen (zie bijvoorbeeld MNP, 2007).

Naarmate er meer mogelijkheden komen om biobrandstof te winnen uit afval van vooral de voedselproductie en uit houtachtige gewassen, worden de bezwaren kleiner. Het fundamentele probleem blijft dat met behulp van planten hooguit een paar procent van de ingestraalde zonne-energie wordt benut in de vorm van brandstof (Oldenkamp en Leek, 2008). Bij algencultures is dit percentage minstens dubbel zo hoog (Bron, 2008)

en bij zonnecellen en dergelijke nog beduidend hoger. Dat doet vermoeden dat deze alternatieven op langere termijn duurzamer zijn dan biobrandstoffen.

De EU-doelstelling op dit gebied is dat in 2020 10% van de transportbrandstoffen afkomstig moet zijn uit biomassa. Vanwege de genoemde twijfels heeft de EU hierbij randvoorwaarden vastgesteld. Zo moet het gebruik van biobrandstof ten minste 35% en vanaf 2017 50% reductie van de CO₂-uitstoot opleveren in vergelijking met gewone brandstof. Mocht niet aan de voorwaarden zijn voldaan, dan kan de doelstelling worden bijgesteld. Momenteel geldt de verplichting dat in benzine of dieselolie 2,75% bio-brandstof moet worden bijgemengd. In 2010 zou dat 5,75% moeten zijn. Overigens zou bij een grootschalig gebruik van biobrandstof in Nederland veel biomassa van overzee moeten worden aangevoerd (Platform Groene Grondstoffen, 2009).

Economische aspecten

Niet alleen de ecologische maar ook de economische kant van biobrandstoffen is niet probleemloos. Volgens de OESO is het huidige steunbeleid voor biobrandstoffen kostbaar en weinig effectief (OESO, 2008b). In het algemeen komt deze productie niet van de grond zonder steun van de overheid. Pas bij een olieprijs van meer dan 75 dollar per vat of een prijs van een CO₂-emissierecht (zie §6.3.1) van minstens 40 euro per ton zouden voor de vervanging van fossiele grondstoffen door biomassa niet veel subsidies meer nodig zijn. In 2008 was de gemiddelde olieprijs per vat op de wereldmarkt bijna 97 dollar, maar voor 2009 en 2010 wordt een prijs van 44 dollar verwacht (CPB, 2009). Dat is overigens nog belangrijk hoger dan de oliepreisen van zo'n 25 dollar per vat rond de eeuwwisseling. Niet alleen de energieproductie uit duurzame bronnen maar ook de energiebesparing wordt negatief beïnvloed door de sterke daling van de oliepreisen.

De productie van duurzame elektriciteit is eveneens vrij sterk afhankelijk van overheids-subsidie, doordat vrijwel alle vormen een hogere kostprijs opleveren dan fossiele energie. Wanneer dan subsidies worden verlaagd, zoals vorig jaar gebeurde met die voor co-vergisting, dreigt de ontwikkeling te stagneren (De la Court, 2008). Inmiddels zijn de subsidies weer verhoogd.

6.3.3 *Glastuinbouw en energie*

Energie-efficiency verbeterd

In het eerdergenoemde convenant (Convenant, 2008) wordt de eerdere afspraak dat de energie-efficiency in de glastuinbouwsector in 2020 met 65% is verbeterd ten opzichte van 1980, herhaald. In 2006 was er een forse verbetering van de energie-efficiency ten opzichte van 2005, namelijk van 47 naar 40 (tabel 6.6). Dit is des te opmerkelijker omdat de fysieke productie niet of nauwelijks groeide en die is in belangrijke mate bepalend voor het verloop van de energie-efficiency. Er is in 2006 met name vanwege de sterke stijging van de brandstofprijzen - de aardgasprijs is in een paar jaar ongeveer verdubbeld

Tabel 6.6

Energie-efficiency, verbruik van duurzame energie en CO₂-emissie glastuinbouw, 1980-2007

	1980	1990	2000	2003	2004	2005	2006	2007 (v)	Doel (jaar) ^a
Energie-efficiency (index) ^b	100	67	56	48	48	47	40	40	35 (2010)
CO ₂ -emissie (min. ton) ^c	-	6,8	6,6	6,2	6,3	6,1	5,2	5,2	4,8 (2020)
Aandeel duurzame energie (%)	-	-	0,1	0,3	0,3	0,4	0,6	0,8	4 ^d (2010)

a Op basis van Convenant (2008);

b hoeveelheid energie per eenheid product;

c exclusief emissie samenhangend met elektriciteitsproductie;

d voor 2020 is de doelstelling 20%.

Bron: Van der Velden en Smit (2008).

- bezuinigd op energie voor de teelt, terwijl het warmtekrachtvermogen sterk toenam. De daarmee gerealiseerde productie van elektriciteit groeide van 1,2 mrd. kWh in 2005 tot 2,5 mrd. kWh in 2006. Daarmee werd de glastuinbouw voor het eerst netto leverancier van elektriciteit. In 2007 heeft zich een verdere toename voorgedaan (Van der Velden en Smit, 2008: 49).

Een rol hierbij speelt dat de prijzen van elektriciteit sterker stegen dan die van aardgas. Daar dit verschijnsel voor een deel samenhangt met achtergebleven investeringen in elektriciteitsopwekking, is het de vraag of deze verhoudingen op langere termijn zo zullen blijven, mede gelet op de plannen voor nieuwe elektriciteitscentrales (PBL, 2008a:73). Inmiddels wordt op ruim de helft van het glasareaal warmtekrachtkoppeling toegepast en komt de elektriciteitsproductie van de glastuinbouw overeen met die van drie tot vier grote elektriciteitscentrales. Elektriciteitsproductie door glastuinbouwbedrijven past in een meer gedecentraliseerde energieopwekking, waarbij de nadruk ligt op lokale voorzieningen. Dit wordt wel gezien als een belangrijke oplossingsrichting voor de energieproblematiek (Wortmann en Kruseman, 2008). Voor de betrokken glastuinbouwbedrijven gaat het om forse bedragen: 20% van de elektriciteitsproducerende bedrijven verkocht in 2007 voor meer dan 0,5 mln. euro aan elektriciteit (De Bont et al., 2008:107). Hier staat tegenover dat de glastuinbouw sinds het eind van de jaren negentig steeds minder warmte van derden afneemt, wat een opwaarts effect heeft op het verbruik van fossiele energie door de sector en daarmee op de CO₂-emissie. Sinds 1999 is de inkoop van warmte ongeveer gehalveerd, vooral als gevolg van de liberalisering van de aardgasmarkt (Van der Velden et al., 1999).

Nieuwe doelstellingen

Volgens het genoemde convenant moet de glastuinbouw in 2020 door elektriciteitsproductie met behulp van warmtekrachtkoppeling op nationaal niveau een reductie van de CO₂-emissie van ongeveer 2,3 mln. ton realiseren ten opzichte van 1990 (Convenant, 2008).

De emissie binnen de sector zelf zou in 2020 ten minste 1 mln. ton en eigenlijk 2 mln. ton lager moeten zijn. Bij voortzetting van de ontwikkeling van de CO₂-emissie van de laatste jaren (tabel 6.6) lijkt ook de laatste doelstelling haalbaar.

Het aandeel van duurzame energie zou in 2010 al 4% moeten bedragen en in 2020 20%. In 2007 was dit aandeel naar schatting minder dan 1% (tabel 6.6), zodat het moeilijk is om de doelstelling voor 2010 te halen. In 2007 werd op 164 ha glas duurzame energie toegepast (Van der Velden en Smit, 2008:39). Daarbij gaat het om het gebruik van biomassa, de inkoop van duurzame elektriciteit of van duurzame warmte en om het gebruik van zonnewarmte met behulp van warmtepompen. De laatste vorm van duurzame energie groeit het snelst. De recente uitbreiding van de warmtekracht-capaciteit concurreert met de benutting van zonnewarmte (ibidem: 32).

Voor het realiseren van alle doelstellingen van het convenant voor de glastuinbouw zou in de periode 2007-2012 een bedrag van bijna 1,4 mrd. euro nodig zijn. Daarvan moet ongeveer 1,1 mrd. euro worden opgebracht door de sector in de vorm van investeringen en komt 0,3 mrd. euro voor rekening van de overheid in de vorm van subsidies. De bedoeling is dat in 2020 een kwart van het glasareaal bestaat uit (semi)gesloten kassen, waarin optimaal gebruik wordt gemaakt van zonne-energie. In perioden waarin meer dan voldoende zonne-energie beschikbaar is, wordt deze opgeslagen in zogenaamde aquifers in de bodem, om later 'opgehaald' te worden. Zulke nieuwe systemen stuiten vaak op problemen met wet- en regelgeving (De Lauwere et al., 2008).

6.4 Mest en mineralen

In het midden van de jaren tachtig bereikte de Nederlandse mestproductie met ongeveer 95 mln. ton haar grootste omvang. Daarna trad onder invloed van melkquotering en mestbeleid een geleidelijke daling op tot een kleine 70 mln. ton. De laatste vijf jaar schommelt de mestproductie rond dat niveau. Deze ontwikkeling is terug te vinden in de aanvoer van mineralen naar de cultuurgrond (tabel 6.7). Zowel voor stikstof als voor fosfaat is de laatste jaren geen sprake meer van een daling. De afvoer van mineralen, voornamelijk in de vorm van producten, schommelt vrij sterk vooral als gevolg van fluctuaties in de fysieke opbrengsten. Per saldo lijkt het verschil van aanvoer en afvoer van stikstof, dat tussen het midden van de jaren tachtig en het begin van deze eeuw ongeveer was gehalveerd, weer iets toe te nemen, terwijl dat van fosfaat min of meer gelijk blijft.

De laatste jaren wordt een kleine 60% van de aangevoerde stikstof nuttig gebruikt; in de eerste helft van de jaren tachtig was dat minder dan 50%. Van de fosfaat werd destijds slechts zo'n 40% benut en tegenwoordig circa 60%. Op dit gebied is er dus duidelijk sprake van een meer efficiënte inzet van productiemiddelen. Vooral tegen de achtergrond van de afnemende fosfaatvoorraden (zie bijvoorbeeld Van Grinsven et al., 2008) is dat gunstig.

Geringe mineralenoverschotten op biologische melkveebedrijven

Biologische melkveebedrijven scoren op het punt van efficiënt omgaan met mineralen beter dan gangbare. Op de gewone melkveebedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI werd in de jaren 2003-2006 gemiddeld 40% van de aangevoerde stikstof en 61% van de fosfaat afgevoerd in de vorm van producten. Op hun biologische tegenhangers was dat respectievelijk 97% en 94%. De mineralenoverschotten op deze bedrijven zijn dan ook gering; zowel voor stikstof als voor fosfaat ongeveer 2 kg per ha. Op de gewone melkveebedrijven gaat het om 178 kg N per ha en 30 kg fosfaat.

Na de wijziging van de mestwetgeving in 2006, waardoor ook voor fosfaat uit kunstmest normen van kracht werden, is het verbruik van deze meststof sterk verminderd. Op de melkveebedrijven uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI werd in 2004 en 2005 ongeveer 20 kg fosfaatkunstmest per ha gegeven, maar in 2006 en 2007 minder dan 10 kg (LNV, 2009a:6). In de akkerbouw daalde het verbruik van deze kunstmest van ruim 35 kg naar ruim 25 kg per ha. Hierbij kan een rol spelen dat kunstmest tussen eind 2006 en eind 2008 ruim 2,5 keer zo duur is geworden, maar het effect daarvan zal waarschijnlijk pas in 2008 goed zichtbaar zijn. In ieder geval zijn hoge

Tabel 6.7		Stikstof- en fosfaatbalans van de Nederlandse cultuurgrond, 1970-2007									
		1970	1986	1990	1995	2000	2003	2004	2005	2006	2007 (v)
Stikstof (kg/ha)											
Aanvoer, totaal		332	508	459	472	394	353	351	344	347	343
w.o. dierlijke mest		133	241	239	252	205	187	179	183	183	178
kunstmest		185	249	201	201	169	146	150	140	144	145
Afvoer		167	243	248	228	212	191	215	200	188	193
Verschil aan/afvoer		165	265	211	244	182	161	136	144	159	149
Idem, index 1970=100		100	161	128	148	110	98	82	87	96	90
Fosfaat (kg/ha)											
Aanvoer, totaal		135	176	153	140	125	112	102	108	104	103
w.o. dierlijke mest		80	128	108	101	87	79	75	77	74	73
kunstmest		50	41	37	32	32	27	21	25	25	25
Afvoer		50	73	71	64	68	60	67	64	58	63
Verschil aan/afvoer		85	103	82	76	57	52	35	44	46	39
Idem, index 1970=100		100	121	96	89	67	61	41	52	54	46
Bron: PBL – www.milieuennatuurcompendium.nl .											

kunstmestprijzen bevorderlijk voor de afzet van dierlijke mest, of producten daarvan. Gezien de sterke schommelingen op grondstoffenmarkten is het echter de vraag hoe duurzaam de hoge kunstmestprijzen zijn.

Mestmarkt redelijk in evenwicht

De hoeveelheid in Nederland geproduceerde dierlijke mest komt de laatste jaren overeen met zo'n 170 mln. kg fosfaat en 380 mln. kg stikstof. Het grootste deel - circa 90 mln. kg fosfaat en ongeveer 250 mln. kg stikstof - kan worden aangewend op het bedrijf waar de mest is geproduceerd (Hoogeveen en Luesink, 2008; Luesink et al., 2009). De rest vormt het aanbod op de mestmarkt. Ruim de helft hiervan - vooral varkensmest - kan worden afgezet op andere agrarische bedrijven. De rest moet, al dan niet na bewerking, worden afgezet buiten de Nederlandse landbouw. Het grootste deel hiervan, vooral pluimveemest, wordt geëxporteerd.

De mestmarkt is de laatste jaren redelijk in evenwicht, maar dit evenwicht is nogal wankel. Als de gebruiksnormen worden aangescherpt (zie verderop), als de afzet binnen of buiten de landbouw tegenvalt of als de mestproductie zou toenemen, is er al gauw een aanzienlijke hoeveelheid niet plaatsbare mest, met stijgende afzetkosten als gevolg. Aan de andere kant: als er meer afzetmogelijkheden komen, zullen deze kosten omlaag gaan.

Door te sturen op excretie en door de afzet buiten de Nederlandse landbouw te stimuleren kan de niet-plaatsbare hoeveelheid aanzienlijk worden teruggebracht. Ook wordt in dit verband nogal wat verwacht van mestvergisting. Het restproduct van dit proces, het zogenaamde digestaat, zou moeten worden gebruikt ter vervanging van kunstmest, met onder meer als voordeel dat de fosfaatkringloop meer gesloten wordt. Volgens de EU-regels, die op meer punten het gebruik van dierlijke mest eerder ontmoedigen dan stimuleren, moet dit echter beschouwd worden als dierlijke mest, ook dat deel dat afkomstig is van plantaardig materiaal. Pas na verdere bewerking tot 'mineralenconcentraat' zou het op termijn misschien mogelijk worden dat dit product kan worden behandeld als kunstmest. In 2009 zijn enkele pilots van start gegaan, die moeten uitwijzen welke mogelijkheden er op dit gebied zijn (LNV, 2009a:3). Een voordeel van digestaat is dat het, anders dan onbewerkte mest, zonder problemen kan worden geëxporteerd.

Kosten mestafzet nadelig voor concurrentiepositie varkenshouderij

Tussen 2005 en 2007 zijn de kosten voor mestafzet sterk gestegen. Gemiddeld gingen ze op varkensbedrijven omhoog van een kleine 13.000 euro naar ruim 35.000 euro en op pluimveebedrijven van circa 11.000 euro naar meer dan 20.000 euro. Dat was vooral het gevolg van de invoering van relatief strenge gebruiksnormen, waardoor minder mest per hectare kon worden aangevoerd.

In de loop van 2008 werd, na een jaar of tien plannen maken, de 'pluimvee-mestcentrale' bij de Moerdijk in gebruik genomen. Pluimveehouders leveren op contract gedurende tien jaar mest aan deze fabriek, wat hun ongeveer 18 euro per ton kost. De centrale produceert een beperkte hoeveelheid (35 megawatt) elektriciteit, die door de overheid met bijna 10 eurocent per kilowattuur wordt gesubsidieerd (Trouw, 2008). De as bevat veel mineralen en wordt afgezet in de kunstmestindustrie. Inmiddels wordt in deze centrale ongeveer een derde van de Nederlandse pluimveemest verwerkt, met als gevolg dat de afzetprijzen voor deze mest in 2008 naar schatting zo'n 30% lager waren dan in 2007 (De Bont et al., 2008:63/64). Daardoor is de merkwaardige situatie ontstaan dat afzet 'op de markt' goedkoper is dan leveren aan de centrale.

Niet alleen het mestbeleid, maar ook het ammoniakbeleid (§6.5) en het beleid inzake het welzijn van dieren werkt kostenverhogend voor de intensieve veehouderij en kan de concurrentiepositie van deze sector nadelig beïnvloeden. Daarbij is van belang dat, althans voor de varkenshouderij, de kostenstijging die samenhangt met het genoemde beleid in omringende landen kleiner is dan in Nederland (Hoste, 2009). Dit komt voor een deel doordat in Nederland veel dieren op weinig grond worden gehouden en een groot deel ervan zich bevindt in (zand)gebieden met kwetsbare natuur (LNV, 2008c). Die factoren vereisen extra inspanningen om bepaalde milieudoelstellingen te realiseren. Voor de pluimveehouderij loopt de verwachte kostprijsstijging tussen Nederland en omringende lidstaten betrekkelijk weinig uiteen (Van Horne, 2009).

Minder nitraat in grondwater

Min of meer parallel met de ontwikkeling van de stikstofoverschotten (zie tabel 6.7) vertoonde de nitraatconcentratie in het bovenste grondwater vanaf het begin van de jaren negentig tot enkele jaren geleden een dalende lijn. De laatste paar jaar is sprake van een stabilisatie (PBL, 2008a:144). Ongeveer vanaf de eeuwwisseling voldoet de nitraatconcentratie in zowel de klei- als de veengebieden aan de EU-norm van 50 mg per liter. In de zand- en lössgebieden bedroeg, ondanks de opgetreden reductie, de concentratie in de jaren 2003-2006 gemiddeld nog circa 80 mg (ibidem). Verwacht wordt dat het nitraatgehalte, dankzij aanscherpingen van het mineralenbeleid (zie verderop), rond 2015 gedaald zal zijn tot 55-58 mg per liter (LNV, 2009a:5). Het doel van de Nitraatrichtlijn komt dan dus dichtbij.

De fosfaatbelasting van de regionale wateren, die voor een groot deel afkomstig is uit de land- en tuinbouw, is ondanks de verminderde emissie naar de bodem, slechts weinig afgenomen (PBL, 2008a:142 e.v.). Dit komt vooral doordat de afgelopen decennia veel fosfaat in de bodem is opgehoopt, wat nog vele decennia kan zorgen voor een te hoge fosfaatbelasting van het oppervlaktewater (PBL, 2008b). Vooral in de zandgebieden is een aanzienlijk deel van de grond 'fosfaatverzadigd'.

In het kader van de implementatie van de Kaderrichtlijn Water (KRW) zijn verschillende maatregelen aangekondigd om dit probleem te verminderen, zoals 47.000 km mestvrije zones langs waterlopen en functiewijziging van 5.000 ha landbouwgrond (ibidem:13). Deze maatregelen zouden volgens het PBL op termijn leiden tot 13% hogere waterschapslasten. Ervan uitgaande dat de land- en tuinbouw daaraan een evenredige bijdrage levert, zou dat een extra kostenpost van zo'n 30 mln. euro per jaar betekenen. Het PBL verwacht van deze maatregelen een substantiële ecologische kwaliteitswinst. In 2027 - het uiterste tijdstip waarop de doelstellingen van de KRW bereikt moeten zijn - zal 50-60% van de regionale wateren voor fosfaat voldoen aan de doelstelling. Voor natuurgebieden en dergelijke zou de vereiste waterkwaliteit al in 2015 bereikt moeten zijn, maar het is twijfelachtig of dat lukt (PBL, 2008c:80).

Een verdergaande reductie vereist drastische maatregelen, zoals de inzet van natte bufferstroken of helofytenfilters (zuiveringsmoerassen). Vooral helofytenfilters kunnen de fosfaatbelasting van het water aanzienlijk verminderen (Reinhard et al., 2008). De kosten van dergelijke maatregelen belopen echter honderden miljoenen euro's per jaar, waarvan het grootste deel voor rekening zal komen van de agrarische sector. Volgens het PBL is het zaak om door evenwichtsbemesting een verdere opbouw van de fosfaatvoorraad in de bodem te voorkomen, zodat op langere termijn de uitspoeling kan verminderen. Proeven die gestart zijn in 1997, leverden de eerste acht jaar geen aanwijzingen op dat bij evenwichtsbemesting de opbrengsten van grasland zouden teruglopen (Van Middelkoop et al., 2007), maar de laatste vier jaar lijkt zich echter wel een dergelijk effect voor te doen (AD, 2008b). Anderzijds kan, onder meer volgens Van Grinsven et al. (2008), de fosfaatbemesting in Nederland verder omlaag. Nieuwe technieken, zoals precisielandbouw, kunnen hieraan een bijdrage leveren.

Gebruiksnormen verder gedifferentieerd

De voorgenomen aanpassingen van de gebruiksnormen komen neer op een verdere differentiatie, afhankelijk van de situatie. Zo worden in het *Vierde Actieprogramma*, dat loopt van 2010 tot 2013, enkele gebruiksnormen voor klei- en veengrond verruimd (LNV, 2009a). Daarentegen worden voor zand- en lössgrond de stikstofgebruiksnormen voor grasland verlaagd met ingang van 2010 en voor verschillende akkerbouwgewassen met ingang van 2012. Volgens het *Actieprogramma* zouden de normen eigenlijk nog verder omlaag moeten, maar dat zou op korte termijn te veel opbrengst kosten. Voor het *Vijfde Actieprogramma*, dat gaat lopen vanaf 2014, wordt een verdere aanscherping aangekondigd.

De fosfaatgebruiksnorm bedraagt in 2009 voor grasland 100 kg per hectare en voor bouwland 85 kg. Voor grasland met een gemiddelde fosfaattoestand zou de

norm in twee stappen naar 90 kg gaan in 2015 en voor bouwland in vijf stappen naar 60 kg. Voor grond met een hoge fosfaattoestand - ongeveer een derde van het areaal - gaan strengere normen gelden, maar voor grond met een lage fosfaattoestand komen er iets ruimere normen. Deze aanpassingen zijn bedoeld om in 2015 voor fosfaat evenwichtsbemesting te bereiken.

Verder worden onder meer de regels inzake het uitrijden van mest aangepast en zijn, met het oog op de eisen van de Kaderrichtlijn Water, in het actieprogramma maatregelen aangekondigd om de emissie van nutriënten naar het oppervlaktewater te beperken en om nutriënten uit het water te halen.

Derogatie verlengd?

De minister verwacht dat dit pakket maatregelen voldoende zal zijn om van de EU een nieuwe derogatie te krijgen (LNV, 2009b). Dan blijft het dus voor melkveehouders mogelijk om op grasland, onder een aantal voorwaarden, 250 kg stikstof in dierlijke mest van graasdieren aan te wenden, in plaats van de standaardnorm van 170 kg. De huidige derogatie loopt eind 2009 af. Verwacht wordt dat de EU in september 2009 over de nieuwe derogatie zal beslissen. Recent is naar voren gekomen dat in 2008 de productie van stikstof in dierlijke mest iets hoger was dan in 2002 (AD, 2009). Daarmee zou niet zijn voldaan aan een van de voorwaarden die destijds aan de derogatie zijn verbonden. Welke gevolgen dit heeft is niet duidelijk.

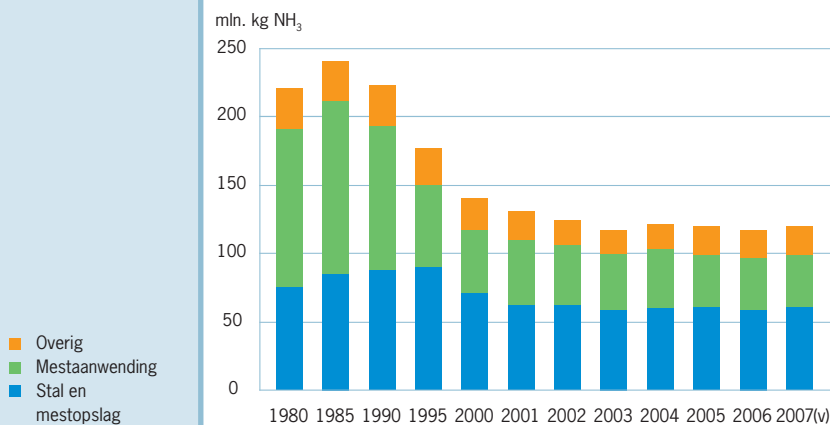
Beëindiging van de derogatie zou een aanzienlijk extra aanbod van mest tot gevolg hebben, met een verscherpte concurrentie om de beschikbare afzetruimte (Silvis et al., 2009). De veestapel zou dan verder (moeten) inkrimpen en de mestafzetkosten zouden fors stijgen. Vooral in de varkenshouderij, maar ook op de intensieve melkveebedrijven, zouden de inkomens substantieel omlaag gaan.

6.5 Ammoniak

Tussen het midden van de jaren tachtig en het begin van deze eeuw is de emissie van ammoniak door de veehouderij ongeveer gehalveerd (figuur 6.1). Dat was vooral een gevolg van het (verplichte) emissiearm uitrijden van mest, de inkrimping van de (melk) veestapel, veranderingen in de samenstelling van het veevoer en de laatste jaren ook de toepassing van emissiearme stallen. De ammoniakemissie daalt de laatste jaren niet meer, maar schommelt rond 120 mln. kg, waarvan ongeveer 50 mln. kg afkomstig is van de melkveehouderij. Tot voor kort viel uit metingen een substantieel hogere emissie af te leiden dan was berekend (het 'ammoniakgat'). Inmiddels heeft nader onderzoek erin geresulteerd dat het ammoniakgat voor het grootste deel is gedicht (PBL, 2008d).

Figuur 6.1

Ammoniakemissie van de Nederlandse agrarische sector, 1980-2007

Bron: PBL – www.milieuennatuurcompendium.nl.

Emissiearm uitrijden is onder boeren niet onomstreden. Zij vrezen nadelen voor het bodemleven en de bodemstructuur en voor de weidevogels. Volgens het PBL zijn er geen bewijzen voor de eerste twee genoemde nadelen, maar kan emissiearm uitrijden wel negatief uitpakken voor weidevogels (PBL, 2009). In de praktijk valt dit meestal mee omdat het mest uitrijden vaak is afgelopen voordat het broedseizoen begint, maar bij een nat voorjaar doet het probleem zich wel degelijk voor. Een praktijkproef met bovengronds uitrijden in combinatie met eiwitarm voeren leidt vooralsnog niet tot de conclusie dat dan een vergelijkbare emissiereductie is te bereiken als met emissiearm uitrijden (ibidem).

In het kader van de geldende Europese National Emission Ceilings-richtlijn (NEC) mag de totale ammoniakemissie in Nederland in 2010 maximaal 128 mln. kg bedragen. Voor de landbouw komt dat neer op hoogstens 114 mln. kg. Hoewel de laatste jaren veel luchtwassers zijn geïnstalleerd - in 2008 was 10-15% van de varkens gehuisvest in een stal met een luchtwasser (Hoogeveen et al., 2009) - is onzeker of deze doelstelling wordt gehaald (PBL, 2008a:102/138). Luchtwassers zijn effectief om de emissie van ammoniak, maar tegelijk ook die van fijn stof (zie kader), te verminderen. Ze zijn echter zowel qua investeringen als qua exploitatie nogal duur, zodat naar goedkopere opties wordt gezocht (PBL, 2008d:39). Daarbij wordt onder meer gedacht aan beperking van het ureumgehalte door aanpassing van de voersamenstelling van rundvee (Rougoo et al., 2008:22).

In het *Vierde Nationaal Milieubeleidsplan* (NMP-4; VROM, 2001) is voor 2010 als inspanningsverplichting opgenomen dat de totale ammoniakemissie hoogstens 100 mln. kg zou mogen bedragen, wat voor de agrarische sector neerkomt op 86 mln. kg. Zelfs dan zou nog een aanzienlijk deel van de natuurgebieden onvoldoende worden beschermd. Verwacht wordt dat de Europese Commissie in 2009 komt met voorstellen voor de emissieplafonds in 2020, die lager zullen zijn dan de huidige (Vrolijk et al., 2008; VROM, 2009).

Projecties ammoniakemissie lopen uiteen

In een scenario dat uitgaat van voortzetting van het huidige beleid zou de NH_3 -emissie in 2020 ongeveer 107 mln. kg bedragen (Vrolijk et al., 2008). De reductie ten opzichte van het huidige niveau komt vooral voor rekening van de verplichte emissiearme huisvesting van varkens en pluimvee, die voor de meeste bedrijven in principe in 2010, respectievelijk 2012 van kracht wordt (Boerderij, 2009). Inmiddels is er op dit punt onder druk van de Tweede Kamer een ontsnapingsmogelijkheid ingebouwd, die voor een deel van de bedrijven uitstel kan betekenen.

Een andere projectie, waarbij rekening wordt gehouden met de voorgenomen aanscherping van de mineralengebruiksnormen en van de mestuitrijregels (zie §6.4), komt voor 2020 uit op een emissie van 98,5 mln. kg (Silvis et al., 2009:85). Ook dan zou de eerdergenoemde inspanningsverplichting niet worden gehaald. Bij een inkrimping van de veestapel met een kwart zou de emissie in 2020 ongeveer 90 mln. kg bedragen en dus in de buurt komen van laatstgenoemde doelstelling (Vrolijk et al., 2008). Met een 'natuurgericht' pakket van technische maatregelen (aanpassing veevoer, luchtwassers op intensieve veehouderijbedrijven, emissiearme stallen in de melkveehouderij) zou een reductie tot ongeveer 70 mln. kg gerealiseerd kunnen worden. De melkveestapel zou dan gelijk blijven, maar de varkens- en pluimveehouderij zou met ongeveer een kwart inkrimpen als gevolg van het kostenverhogende effect van de technische voorzieningen. De bedrijfsinkomens in de varkens- en de pluimveehouderij zouden dan negatief worden (Vrolijk et al., 2008: 104/105). Dat wijst niet op een duurzame situatie. Een en ander geeft duidelijk aan dat de reductie van de ammoniakemissie in Nederland tot een ecologisch verantwoord geacht niveau een stevige economische prijs heeft en dat een inkrimping van de veestapel daarbij onvermijdelijk lijkt.

Gebiedsgericht depositiebeleid

Tegenwoordig bedraagt de depositie van stikstof, die voor een belangrijk deel wordt veroorzaakt door de emissie van ammoniak, gemiddeld zo'n 2.200 mol per ha. Dat is ongeveer net zoveel als rond 1970, een derde minder dan in het begin van de jaren tachtig, maar zes keer zoveel als in 1900 (PBL, 2008d:27). Vooral in de zandgebieden in het zuiden en het oosten van het land is de depositie hoog.

Landbouw heeft groot aandeel in emissie fijn stof

De landbouw heeft een relatief groot, en bovendien toenemend aandeel in de emissie van fijn stof (zie tabel 6.2). Ongeveer 60% van deze emissie is afkomstig van de pluimveehouderij en circa 30% van de varkenshouderij. De rest komt uit de melkveehouderij. Vooral in gebieden met veel pluimveehouderij heeft de landbouw een groot aandeel in de uitstoot van fijn stof. Bij 'ongewijzigd beleid' zou de uitstoot vanuit de agrarische sector tot 2020 toenemen met 10 à 15% (Vrolijk et al., 2008:68/69). Dat komt vooral doordat in de pluimveehouderij wordt overgegaan van legbatterijen op scharrelstallen, waarin meer stof vrijkomt. In een scenario waarin is uitgegaan van een optimale toepassing van technische maatregelen - vooral luchtwassers - kan de uitstoot van fijn stof tot 2020 afnemen met bijna 80%.

Voor fijn stof geldt nog geen 'hard' nationaal emissieplafond, al bestaat de kans dat daarvoor binnenkort voorstellen komen van de kant van de EU (Vrolijk et al., 2008:36). Wel bevat de huidige regelgeving op dit punt verschillende normen, die er onder meer op neerkomen dat de concentratie van fijn stof per 1 januari 2015 overal ongeveer een kwart lager moet zijn dan het gemiddelde van rond 2004 (Rougoor et al., 2008:33). Tussen 2010 en 2020 moet de blootstelling aan fijn stof met 15-20% zijn verminderd. Aangenomen mag worden dat de agrarische sector een - evenredige? - bijdrage zal moeten leveren aan het realiseren van deze doelstellingen. Dat heeft dan wel economische consequenties, waarvan de omvang onder meer afhankelijk is van de technische mogelijkheden die beschikbaar komen en de mate waarin de overheid het aanpassingsproces ondersteunt.

Het streven is een gemiddelde depositie van 1.650 mol stikstof per ha in 2010, maar dat zal niet worden gehaald. Het streefdoel voor de lange termijn (2030) is 550 mol, waarbij grote delen van de natuur afdoende worden beschermd (ibidem, blz. 13). Het belangrijkste nadeel van een grote ammoniakdepositie is dat er teveel stikstof in de natuur terecht komt, waardoor soorten die daar minder goed tegen kunnen, in aantal verminderen of zelfs verdwijnen. Deze bedreiging voor de biodiversiteit speelt in het bijzonder voor (de ondergroei van) bossen en voor heidevelden.

Omdat een groot deel van de ammoniak neerslaat in de nabijheid van de emissiebron, had het ammoniakbeleid altijd een gebiedsgerichte component. Deze kwam er in grote lijnen op neer dat aan veehouderijbedrijven die zich bevinden in de buurt van waardevolle gebieden, strenge eisen ten aanzien van de ammoniakemissie worden gesteld. De afgrenzing van deze gebieden en de concrete voorwaarden die aan de bedrijven moeten worden gesteld, hebben de afgelopen jaren geleid tot tamelijk intensieve discussies, waarbij de regels nogal eens veranderden. Mede doordat in deze situaties vaak meerdere wetten (Wet Ammoniak en Veehouderij, Wet Milieubeheer en

Natuurbeschermingswet) en EU-regelingen van toepassing zijn, gaat het om een complex probleem. Een van de EU-regelingen betreft de IPPC-richtlijn, die grotere agrarische bedrijven strenge regels ter beperking van de milieuverontreiniging oplegt. Het ziet ernaar uit dat deze richtlijn zodanig zal worden aangepast, dat meer bedrijven er mee te maken krijgen.

Begin 2008 was een toetsingskader opgesteld waarmee het mogelijk zou worden binnen het kader van deze regels vergunningen te verlenen voor bedrijfsvergrotingen. Dit kader werd echter door de Raad van State negatief beoordeeld, wat aanleiding was voor het instellen van een 'Taskforce' (zie ook §5.3.2). Deze adviseerde onder meer om een nieuwe handreiking op te stellen voor het verlenen van de vereiste vergunningen, om op gebiedsniveau overeenstemming te bereiken met landbouw- en milieuorganisaties, om minder te kijken naar depositiewaarden en meer naar natuurdoelstellingen en om een 'ontwikkelplan' voor de melkveehouderij op te stellen met het oog op het verdwijnen van de melkquotering (LNV, 2008c). In de 'handreiking' zouden de gevolgen van een voorgenomen bedrijfsvergroting voor de stikstofdepositie moeten worden bezien in samenhang met andere factoren die van invloed zijn op het behoud van natuurwaarden.

Structuur primaire land- en tuinbouw

Kernpunten:

- aantal glastuinbouwbedrijven blijft sterk dalen
- invloed kredietcrisis op ontwikkeling aantal bedrijven lijkt beperkt
- animo voor bedrijfsopvolging loopt terug
- toenemende schaarste aan geschikte arbeidskrachten verwacht
- behoud leerlingen voor de agrosector heeft hoge prioriteit
- landbouwgrond op lange termijn meer dan waardevast
- agrarische grondprijs staat komende jaren onder druk
- nieuw belastingstelsel waterschappen leidt tot grote verschillen in lasten
- meer melkkoeien door quotumverruiming
- terugdringen stijgend antibioticagebruik noodzakelijk

7.1 Bedrijfsstructuur

7.1.1 Ontwikkeling aantal bedrijven

Het aantal geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van minimaal 3 Nederlandse grootte-eenheden (nge) is het afgelopen jaar met circa 1.600 afgenomen, een daling van 2,1% (tabel 7.1). Dat ligt onder de gemiddelde jaarlijkse vermindering vanaf de eeuwwisseling (3,2%). De vrij gunstige bedrijfsresultaten in 2006 en 2007, door de relatief hoge opbrengstprijzen van melk en akkerbouwproducten, kunnen de afname hebben vertraagd. Dat geldt ook voor de gedaalde prijs van het melkquotum na 2006. Daarvoor maakte de veel hogere quotumprijs het de melkveehouders makkelijker om te stoppen.

In de glastuinbouw blijft het aantal bedrijven onverminderd snel afnemen. Vanaf de eeuwwisseling bedraagt de krimp nu 40%. Dat hangt mede samen met de scherpe concurrentie op de tuinbouwmarkten, de sterke stijging van de energieprijzen tot medio 2008, de noodzaak om te investeren in vernieuwing en de herstructurering van een aantal gebieden.

Tabel 7.1

Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfstype, 1990-2008

	Aantal bedrijven					Verschil (%) 2007-2008
	1990	2000	2005	2007	2008 (v)	
Glastuinbouw- en champignonbedrijven	11.032	8.424	6.396	5.504	5.075	-7,8
Opengrondtuinbouwbedrijven	13.162	10.364	8.633	8.242	8.035	-2,5
Akkerbouwbedrijven	16.258	13.749	12.358	11.366	11.175	-1,7
Melkveebedrijven	39.553	26.820	21.328	18.899	18.588	-1,6
Overige graasdierbedrijven	17.499	18.974	18.637	18.991	19.055	0,3
Intensieve veehouderijbedrijven	13.082	9.663	7.216	7.009	6.783	-3,2
Gecombineerde bedrijven	14.317	9.489	7.262	6.730	6.449	-4,2
Land- en tuinbouwbedrijven, totaal	124.903	97.483	81.830	76.741	75.160	-2,1

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

De vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven is een proces dat al decennia lang onafgebroken plaatsvindt. In de jaren vijftig, zestig en zeventig lag de jaarlijkse afname op circa 2,5%. In de periode vanaf circa 1980 tot halverwege de jaren negentig was dat lager (1,6% per jaar), maar daarna is het tempo duidelijk gestegen, tot 3,1% per jaar tussen 1995 en 2008. Ondanks het afnemend aantal bedrijven stijgt, over een langere termijn gezien, de productie (zie ook Van Bruchem en Silvis, 2008). Andere indicaties voor een toenemende bedrijfsomvang zijn onder meer het aantal nge, de hoeveelheid kapitaalgoederen en de oppervlakte per bedrijf. Door intensivering van de landbouwproductie nemen het aantal nge en de hoeveelheid kapitaalgoederen per bedrijf sneller toe dan de gemiddelde oppervlakte. Het areaal per bedrijf is vanaf 1950 meer dan verviervoudigd, van circa 6 tot 26 ha.

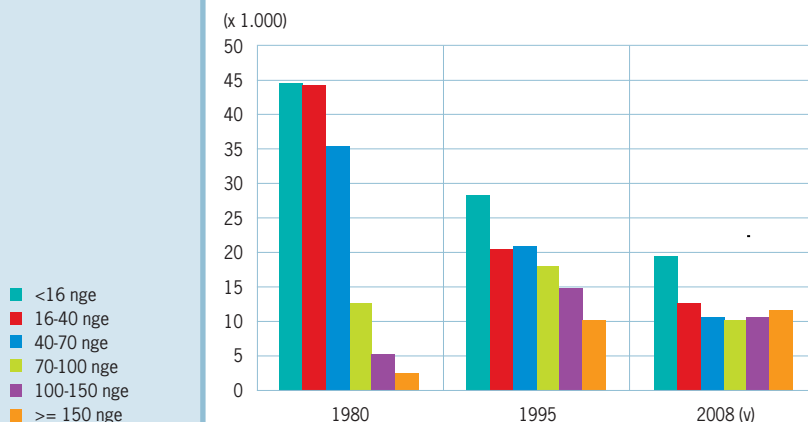
7.1.2 Structuurveranderingen

Toenemende diversiteit

Hoewel schaalvergroting de dominante trend is in de ontwikkeling van de structuur van de land- en tuinbouw, lijkt ook een soort tweedeling te ontstaan. Zo is het aandeel van de kleine bedrijven (tot 40 nge) vanaf 1995 gelijk gebleven (43%), dat van de grotere bedrijven (meer dan 100 nge) steeg van 22 tot 30%, en de groep daartussen nam af van 35 tot 28% (figuur 7.1). De relatief minder sterke daling van het aantal kleinere bedrijven heeft voor een deel te maken met de instroom van bedrijven die geleidelijk worden afgebouwd, bijvoorbeeld door het beëindigen van de melkproductie. Daarnaast komt op de kleine bedrijven het grootste deel van het inkomen van buiten het bedrijf, zoals uit een baan buitenshuis, AOW en pensioen. Voor de bedrijven met een omvang van circa 16-40 nge is dat gemiddeld twee derde van het totaal inkomen (Jager en Van Everdingen, 2009).

Figuur 7.1

Land- en tuinbouwbedrijven naar bedrijfsomvang, 1980-2008

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Het bedrijf is dan meer een hobby dan een bestaansbron. Er kunnen dan ook andere redenen zijn om het bedrijf aan te houden, zoals traditie en gehechtheid aan het bedrijf, alsook het in stand houden van bedrijfsvermogen. Zeker in geval van een mogelijke bestemmingswijziging van de grond binnen een afzienbare periode lijkt dat aantrekkelijk.

Toegenomen arbeidskosten belangrijke drijvende kracht schaalvergroting

Het proces van bedrijfsbeëindiging en schaalvergroting in de landbouw heeft voor een belangrijk deel te maken met wijzigingen in de prijsverhoudingen van productiemiddelen, met name het duurder worden van arbeid onder invloed van de welvaarts-groei (Van Bruchem en Silvis, 2008). Daardoor worden boeren gestimuleerd of zelfs genoodzaakt hun arbeidsproductiviteit te vergroten, wat mogelijk is door arbeidsbesparende technische ontwikkelingen. Het doorberekenen van kostenstijgingen in de prijzen van hun producten is immers vrijwel niet mogelijk door hun geringe marktmacht. De structuurverandering verloopt in de agrarische sector overigens trager dan in de meeste andere sectoren. Belangrijke oorzaken daarvan zijn dat de primaire productie in hoofdzaak plaatsvindt op gezinsbedrijven, en de beperkte hoeveelheid beschikbare grond. Door de gehechtheid aan het beroep en woonomgeving en/of het ontbreken van alternatieven is bedrijfsbeëindiging een minder aantrekkelijke optie. Voor potentiële opvolgers ligt de situatie anders. Zo geldt voor veel kleine bedrijven dat potentiële opvolgers afzien van bedrijfsovername vanwege de matige inkomensperspectieven. De vermindering van het aantal bedrijven komt dan ook vooral door de min of meer vrijwillige bedrijfsbeëindiging bij de generatiewisseling (ibidem; Luijt et al., 2003).

Invloed beleid beperkt

Over het algemeen lijkt het beleid de richting van de structuurontwikkelingen van de landbouw nauwelijks te beïnvloeden, maar het tempo ervan wel. Beleid gericht op de productiefactoren - zoals vermindering arbeid en het stimuleren van investeringen - heeft de structuurveranderingen versneld. Productiebeperkingen - zoals quotering - kunnen vertragend hebben gewerkt, maar door het overdragen van productiequota is dat effect begrensd. De effecten van prijsondersteuning zijn minder duidelijk, maar waarschijnlijk beperkt (Van Bruchem en Silvis, 2008). Dat blijkt onder meer ook uit analyses in de Verenigde Staten (Gardner en Sumner, 2007; Gardner, 2002).

De kredietcrisis versnelt ...

De kredietcrisis, die zich in het najaar van 2008 duidelijk manifesteerde en waarvan vervolgens steeds meer in brede zin de negatieve consequenties voor de economie bekend werden, zal de structuur van de land- en tuinbouw niet ongemoeid laten. Overigens geldt wel dat de agrosector minder gevoelig is voor conjuncturele veranderingen in de economie dan veel andere sectoren, bijvoorbeeld de automobielsector, de chemische industrie en de bouw (De Bont et al., 2008). De omvang van de vraag naar agrarische producten blijft namelijk ook bij een krimp van de economie nagenoeg onveranderd. Dit geldt althans voor de producten die bestemd zijn voor voeding. Voor sierteeltproducten, zoals snijbloemen, heeft de tijdelijke economische neergang wel duidelijk een negatief effect op de vraag. Echter, ook voor de producten bestemd voor voeding kan de kredietcrisis al bij een beperkte vermindering van de afzet, vooral de export naar bepaalde landen, een daling van de prijzen tot gevolg hebben. Gezien het karakter van de agrarische markten kan de prijsdaling dan al vrij snel aanzienlijk zijn. Voor de inkomens van land- en tuinbouwbedrijven kan dit ernstige negatieve gevolgen hebben.

Teruglopende inkomens bevorderen de afvloeiing van bedrijven. Een min of meer gedwongen beëindiging zal zich vooral voordoen bij bedrijven met een zwakkere financieringssituatie. Met name in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij zijn er bedrijven met een relatief lage solvabiliteit. Tegenvallende ontwikkelingen in bijvoorbeeld de prijzen van producten kunnen in deze sectoren bij bedrijven met vrij weinig financiële weerstand eerder tot gedwongen beëindiging leiden dan in de grondgebonden sectoren. Bij een verslechterde economische conjunctuur is het echter ook voor de financiers van bedrijven (banken) niet aantrekkelijk om bedrijven te laten stoppen; de verkoopwaarde staat immers onder druk. Waar mogelijk zal gezocht worden naar een oplossing, bijvoorbeeld met overbruggingskredieten, uitstel van aflossingen en rentebetalingen.

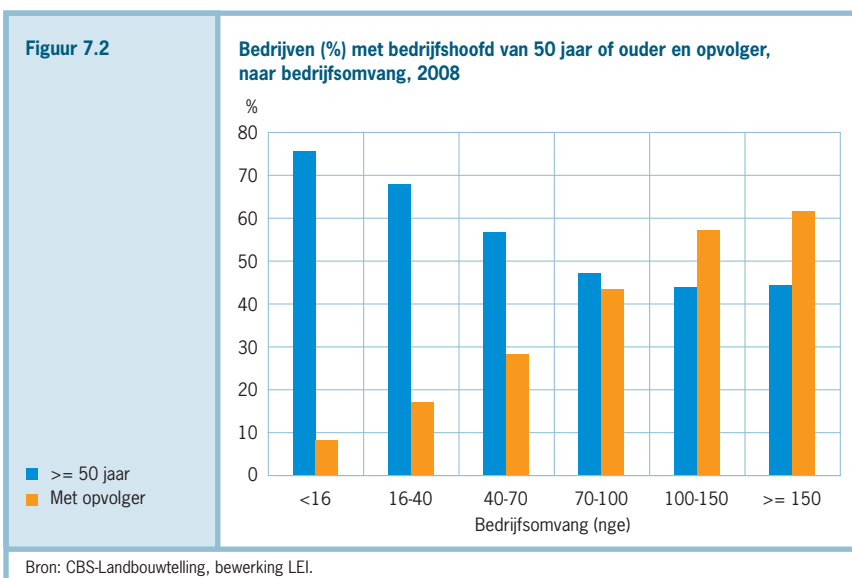
... en vertraagt afvloeiing

Een andere tegenkracht is een dalende agrarische grondprijs bij een verslechtering van de economische situatie. Potentiële bedrijfsbeëindigers wachten bij een dergelijke ontwikkeling liever een herstel van de grondmarkt af. Dit vertraagt het afvloeiingsproces (Luijt, 2007; Cotteleer et al., 2007). Dat geldt ook voor de naar verwachting in 2009 en 2010 sterk toenemende werkloosheid. Hierdoor nemen de mogelijkheden af om een ander beroep te kiezen. Verder zullen agrarische jongeren wellicht vaker besluiten om te blijven werken op het ouderlijk bedrijf, en zou bij een blijvend hoge werkloosheid de belangstelling voor bedrijfsovername kunnen toenemen. Per saldo zou de kredietcrisis en de daardoor verslechterde economische conjunctuur kunnen leiden tot een lichte vertraging van de afname van het aantal bedrijven.

7.1.3 Toekomstige ontwikkelingen

Minder animo voor bedrijfsopvolging

Voor de ontwikkeling van de bedrijfsstructuur op langere termijn is de opvolging van de huidige ondernemers van belang. De leeftijd van het bedrijfshoofd en het opvolgingspercentage geven een goede indicatie van het aantal bedrijven dat zal worden gecontinueerd. Het opvolgingspercentage geeft aan op hoeveel bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder er een opvolger is van minimaal 16 jaar die naar verwachting het bedrijf zal overnemen. Het deel van de bedrijven met een (oudste of meest verantwoordelijk) bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder schommelt de laatste twintig jaar rond de 60%. Het opvolgingspercentage bleef in de periode 1988-2000 vrijwel onveranderd op 40, maar is daarna gedaald tot 33 in 2004 en 27 in het afgelopen jaar. De tanende animo voor bedrijfsopvolging komt overeen met de versnelde daling van het aantal bedrijven vanaf de eeuwwisseling. Vooral in de minder grondgebonden sectoren - tuinbouw en de intensieve veehouderij - is de belangstelling sterk afgenomen. In de tuinbouw ligt het opvolgingspercentage nu op 22, in de intensieve veehouderij op 28. De gecombineerde (gemengde) en akkerbouwbedrijven zitten op het niveau van de intensieve veehouderij, maar ze tellen minder 'jonge' (jonger dan 50 jaar) bedrijfshoofden dan de intensieve veehouderij- en tuinbouwbedrijven. Evenals in het verleden is het opvolgingspercentage op de melkveebedrijven veruit het hoogst (53% in 2008) en hebben deze bedrijven relatief veel jonge bedrijfshoofden. De reden hiervan is dat veel oudere ondernemers zonder potentiële opvolger al eerder met de melkproductie zijn gestopt. Vaak zetten ex-melkveehouders het bedrijf nog wel voort, maar dan bijvoorbeeld als akkerbouw- of overig graasdierbedrijf.

De bedrijfsomvang is het meest van invloed op de interesse om een bedrijf over te nemen. Bij een toenemende bedrijfsomvang stijgt het opvolgingspercentage sterk, van circa 10% op de bedrijven kleiner dan 40 nge tot ongeveer 60% op de bedrijven boven de 100 nge (figuur 7.2). Daarnaast zijn er op de grotere bedrijven meer jonge bedrijfs- hoofden dan op de kleinere.

Doorgaande vermindering aantal bedrijven

Volgens een recente scenariostudie naar de vooruitzichten van de Nederlandse agrosector tot 2020 gaat het schaalvergrotingsproces in de primaire sector niet alleen gewoon door, maar gaat het waarschijnlijk ook nog sneller verlopen (Silvis et al., 2009). In het referentiescenario daalt het aantal land- en tuinbouwbedrijven tussen 2005 en 2020 van 81.800 tot 47.700, wat neerkomt op een jaarlijkse vermindering van 3,5%. Dat ligt iets boven het percentage in de periode 2000 tot nu (3,2%).

Ook met de hiervoor genoemde gegevens over leeftijd en opvolging - die recent beschikbaar zijn gekomen - kan een globale indicatie worden gegeven van de ontwikkeling van het aantal bedrijven. Uitgangspunt is dat alle bedrijfshoofden van 55 jaar of ouder die in 2008 geen opvolger hadden, hun bedrijf voor 2020 zullen beëindigen. De andere bedrijven - met een bedrijfshoofd jonger dan 55 jaar of van 55 jaar en ouder met een opvolger - zullen naar verwachting in ieder geval tot 2020 worden voortgezet. Bij deze veronderstellingen neemt het aantal bedrijven tussen

2008 en 2020 af van 75.200 tot 51.500, ofwel met 3,1% per jaar. Kortom, leeftijds-opbouw, stijgende arbeidskosten en technische ontwikkelingen zullen evenals in het verleden leiden tot een verdere daling van het aantal bedrijven. Het tempo waarin dat gebeurt is onder meer afhankelijk van prijs- en inkomensvorming, ontwikkeling van arbeidskosten en techniek en noodzakelijke investeringen (milieu, dierenwelzijn).

Zet tweedeling door?

Een van de vragen is of de tweedeling - kleine bedrijven die het inkomen vooral buiten de landbouw verdienen versus grote bedrijven die het grootste deel van de productie in handen hebben - doorzet. De bedrijfsvergroting zal in ieder geval doorgaan, de ontwikkelingen aan de andere zijde zijn lastiger in te schatten. Hoewel veel kleine bedrijven zullen verdwijnen door het ontbreken van opvolgers, vindt ook een instroom plaats van afbouwende bedrijven. Echter dit 'reservoir', dat vooral bestaat uit melkvee-bedrijven, is al decennialang sterk aan het slinken waardoor die instroom zal verminderen. Maar het feit dat bedrijfshoofden met kleine bedrijven het grootste deel van het inkomen buiten de landbouw verdienen, in combinatie met de gehechtheid aan het bedrijf en de woonomgeving, betekent dat deze bedrijven niet zomaar zullen worden opgeheven. Een andere stimulans om het bedrijf te handhaven is het kunnen ontvangen van bedrijfstoelagen. Daarom zouden er uiteindelijk toch wel meer bedrijven kunnen worden overgenomen dan het er nu naar uitziet. Verder biedt de toenemende vraag naar 'plattelandsdiensten' - zoals natuurbeheer, recreatie en zorg - met name de kleine bedrijven kansen. Het is daarbij niet ondenkbaar dat ook op deze terreinen specialisatie nodig zal zijn, om efficiënt en met kennis van zaken te kunnen ondernemen. Hierdoor zal de landbouwkundige betekenis van deze bedrijven nog verder afnemen.

7.1.4 Biologische landbouw

Het areaal biologische landbouw in Nederland is in 2008, na enkele jaren met een kleine daling, gegroeid en heeft voor het eerst de grens van 50.000 ha overschreden (tabel 7.2). Het areaal biologisch nam vooral toe in Drenthe en Noord-Holland, in beide provincies met meer dan 1.000 ha (ongeveer 25%), maar daalde in Flevoland - de provincie met het grootste biologische areaal - met bijna 3%. Met een aandeel van 2,6% in het totale areaal landbouwgrond blijft de biologische landbouw nog wel achter bij het EU-gemiddelde van ruim 4% en bij verschillende nabijgelegen EU-landen, zoals Denemarken, Duitsland, Italië en het Verenigd Koninkrijk (Biologica, 2009). Evenals het areaal steeg het aantal biologische bedrijven in Nederland in 2008 voor het eerst na enige jaren licht.

Tabel 7.2

Biologische land- en tuinbouw, 1999-2008

	1999	2001	2003	2005	2006	2007	2008
Aantal gecertificeerde bedrijven	936	1.202	1.434	1.377	1.362	1.372	1.395
Areaal gecertificeerd (1.000 ha)	27,0	38,0	41,9	48,8	48,4	47,0	50,4
Aandeel in areaal cultuurgrond (%)	1,1	2,0	2,2	2,5	2,5	2,5	2,6

Bron: Biologica, Stichting SKAL, bewerking LEI.

Het aandeel biologisch in de consumptie in Nederland is in 2008 toegenomen naar 2,1%. Voor verse producten is het aandeel hoger dan voor houdbare producten. De bestedingen aan biologische voeding stegen in 2008 met meer dan 12% (zie ook §4.9). Met dit resultaat voldoet de sector aan het streven, opgenomen in het op 31 januari 2009 ondertekende derde Convenant voor marktontwikkeling van de biologische landbouw, van een jaarlijkse omzetgroei van 10%. Aan het convenant, dat loopt tot 2011, nemen naast de overheid tien marktpartijen deel, waaronder supermarkten, levensmiddelenfabrikanten en boeren. Het zal het laatste convenant zijn; na 2011 moet de sector robuust zijn en zich op eigen kracht verder ontwikkelen.

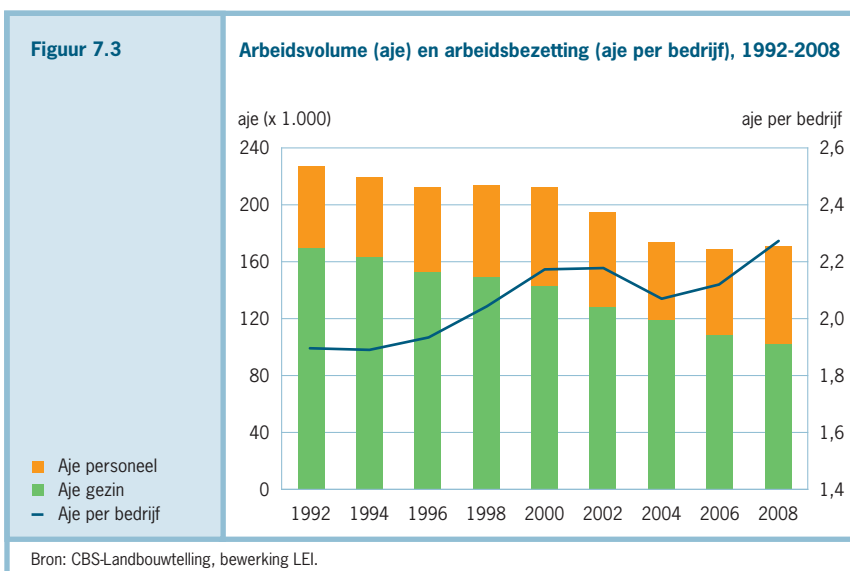
7.2 Arbeid

7.2.1 Ontwikkeling werkgelegenheid

De totale agrosector (inclusief toelevering, verwerking enzovoort) op basis van alleen binnenlandse agrarische grondstoffen leverde in 2007 werk voor 390.000 arbeidsjaren, ofwel bijna 6% van de totale werkgelegenheid in Nederland (Van Leeuwen et al., 2009). Het werk wordt naar schatting verricht door 550.000 arbeidskrachten met voltijd- of deeltijdbanen (Verhoeven et al., 2008a). Binnen dit agrocomplex is de primaire land- en tuinbouw goed voor 43% van het totale arbeidsvolume (in arbeidsjaren), ofwel 171.000 arbeidsjaren van gezinsleden en personeel met een vast of tijdelijk dienstverband (figuur 7.3).

In 2008 bood de primaire Nederlandse land- en tuinbouw werk aan ongeveer 227.000 bedrijfshoofden, overige gezinsleden en vaste medewerkers, wat een lichte toename betekende (1,2%) ten opzichte van het jaar daarvoor. Over een langere periode gezien neemt de werkgelegenheid echter af door schaalvergroting en stijging van de arbeidsproductiviteit. De totale werkgelegenheid (exclusief tijdelijke krachten) is vanaf 1992 met ruim een vijfde afgenomen. Het tempo waarin dat gebeurde is vanaf de eeuwwisseling, een periode met een versnelling van de schaalvergroting, toegenomen.

De daling van de werkgelegenheid komt geheel voor rekening van de gezinsarbeid. Tussen 1992 en 2008 is de omvang van deze groep met een derde ingekrompen, waar een toename tegenover stond van vast personeel met bijna een vijfde. Door deze ontwikkelingen kromp het aandeel van de gezinsarbeid van 79% in 1992 tot 68% in 2008.

Naast de gezinsleden en vaste medewerkers wordt hoofdzakelijk in de tuinbouw een beroep gedaan op tijdelijke krachten, zoals scholieren, huisvrouwen en werknemers uit Midden- en Oost-Europa. Deze kunnen in dienst zijn van de agrarische bedrijven zelf of worden ingehuurd via derden, meestal uitzendbureaus.

Werkgelegenheid blijft dalen

Het lijkt aannemelijk dat de werkgelegenheid in de agrosector en daarbinnen de primaire land- en tuinbouw zal blijven afnemen, onder meer door schaalvergroting, innovatie en verhoging van de arbeidsproductiviteit. In de recente perspectievenstudie van het LEI (Silvis et al., 2009) neemt het arbeidsvolume (arbeidsjaren) in de primaire sector tot 2020 met jaarlijks circa 2,5% af, ongeveer evenveel als in de afgelopen jaren. De totale werkgelegenheid in Nederland groeit tot 2020 in het referentiescenario met 6%. Door deze ontwikkelingen daalt het aandeel van het agrocomplex - op basis van binnenlandse agrarische grondstoffen - in de totale werkgelegenheid van bijna 6% in 2007 tot 4,2% in 2020.

Een andere recente studie - gericht op vraag en aanbod van arbeid in het agrocluster - komt op grond van andere aannames uit op een afname van het aantal werkenden in de primaire sector van ruim 1% per jaar tot het jaar 2016 (Verhoeven et al., 2008a). Vooral het aantal gezinsarbeidskrachten daalt volgens deze studie sterk. Verder neemt het aantal vaste werknemers licht af, maar blijft de omvang van de flexibele arbeid (tijdelijke werknemers, inleenkrachten) stijgen. Door deze verschuiving zal de afname van het arbeidsvolume groter zijn dan de daling van het aantal werkenden.

7.2.2 Knelpunten arbeidsmarkt

Schaarste aan geschikte arbeidskrachten

In de toekomst krijgt de agrosector door 'vergrijzing' te maken met een sterke uitstroom van mensen. Die zal groter zijn dan in de rest van de economie, omdat de agrosector relatief meer oudere werknemers telt. Hierdoor ontstaat de komende jaren een grote vervangingsvraag, vooral door de uitstroom uit de primaire landbouw en de voedingsmiddelenindustrie, terwijl de totale Nederlandse beroepsbevolking vanaf 2012 zal krimpen (Verhoeven et al., 2008a). In een krappe arbeidsmarkt kunnen arbeidskrachten hogere eisen stellen aan een baan en meer zekerheden eisen. Behalve de grote vervangingsvraag, stijgt de behoefte aan flexibele arbeidskrachten, terwijl de werknemer veelal baanzekerheid wenst. Verder vragen behalve de agrosector ook andere sectoren, met deels een beter imago zoals horeca, industrie, bouw en transport, meer flexibele arbeid. Daarnaast is het onzeker of de tijdelijke arbeidsmigranten uit de landen van Midden- en Oost-Europa in dezelfde mate als de afgelopen jaren naar Nederland blijven komen. Dit is onder meer afhankelijk van de groei van de welvaart in deze landen en de aantrekkelijkheid van het Nederlandse agrocluster. Vaak wordt gekozen voor andere sectoren met hogere lonen. Nederland zou ook geen favoriet land zijn voor potentiële arbeidskrachten uit de MOE-landen (ibidem). Op de korte termijn kan de economische recessie tijdelijk bijdragen aan een ruimer arbeidsaanbod voor de agrosector.

Imagoprobleem

Een ander knelpunt voor de agrosector is dat de komende jaren naar verwachting minder mbo- en hbo-gediplomeerden uit het 'groene' onderwijs beschikbaar komen. De sector zal door verdere technologische ontwikkelingen en innovatie juist meer behoefte hebben aan beter opgeleide mensen. Voor het onderwijs is het gebrek aan stageplaatsen en leerbanen in de veelal vrij kleinschalige bedrijven in de agrosector hierbij een knelpunt. In vrijwel alle takken van de landbouw- en voedingssector is er een tekort aan geschoold mbo-personeel, ondanks de kredietcrisis (Colo, 2009).

Knelpunten voor de animo om in de agrosector - in het bijzonder de tuinbouw - te werken zijn bovendien de arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden, die veelal minder goed zijn dan in andere sectoren. Een voorbeeld hiervan zijn de fysiek zware en psychisch belastende werkzaamheden rondom het begin van de teelt (planten) en tijdens de oogst en verwerking van vollegrondsgroenten (Janssens et al., 2004). Deze knelpunten bepalen voor een belangrijk deel het imago van de sector. Hoewel het beeld van de agrarische ondernemer positiever is geworden, is er mede door onbekendheid een negatief beeld over het werken in de agrosector. Dit beperkt de instroom uit het groene onderwijs en de mogelijke zijinstroom uit andere sectoren. Want 'zonder goed imago kiezen jongeren er niet voor om in onze sector te leren en te werken' (Dubbeldam, 2008).

De tuinbouw mist dan ook de aansluiting met de doelgroepen op de arbeidsmarkt (Honkoop, 2008). Het imago van de sector als werkgever is minder goed dan het algemene imago.

Leerlingen behouden voor de sector

Oplossingen voor de knelpunten op de arbeidsmarkt liggen op het vlak van behoud van leerlingen voor de sector (onderwijs), bestrijding van malafide bemiddeling en behoud van tijdelijke arbeidsmigranten (arbeidsreserves), een leven lang leren (werkenden), en goed ondernemerschap en goed werkgeverschap (bedrijfsvoering). Op basis hiervan hebben Verhoeven et al. (2008b) verschillende beleidsaanbevelingen voor de betrokkenen geformuleerd. Ze hebben de maatregelen beoordeeld op het verwachte rendement (wegen de verwachte baten op tegen de kosten), het draagvlak onder de belanghebbenden en de aansluiting op huidige praktijk of al in gang gezette initiatieven. De maatregelen die zijn gericht op het behoud van leerlingen voor het agrocluster en het bevorderen van goed ondernemerschap en goed werkgeverschap binnen de sector hebben wat hen betreft de hoogste prioriteit.

Naast deze aanbevelingen kunnen ook andere, meer technische maatregelen oplossingen bieden, zoals apparatuur om de arbeid rond het planten, oogsten en bewerken van gewassen te verlichten (Janssens et al., 2004). Dit vergt vanwege de investeringskosten veelal wel samenwerking tussen telers. Ook voor de investeringen in machinale onkruidbestrijding, bijvoorbeeld met wiedrobots, kan samenwerking een praktische oplossing zijn (Smits en Koole, 2002). Zij wijzen daarnaast op het belang van een goed wervingstraject voor tijdelijk personeel.

Dubbelman en Ligtenberg (2007) leggen de nadruk op de verbetering van het imago, de maatschappelijke erkenning van de tuinbouw en het verminderen van de afstand tussen bedrijfsleven, onderwijs en onderzoek. Door de snelle schaalvergroting in de glastuinbouw is er in deze bedrijfstak nog weinig ervaring met het leiden van een grote organisatie en het omgaan met personeelsvraagstukken, persoonlijke ontwikkeling en opleiding binnen het bedrijf.

7.3 **Grond**

7.3.1 **Grondgebruik**

Het areaal cultuurgrond is vanaf de eeuwwisseling met ongeveer 6.000 ha per jaar afgenomen, tegen 5.000 ha per jaar tussen 1990 en 2000. In beide perioden komt dat neer op een jaarlijkse afname van 0,3% (tabel 7.3). Van het totale areaal cultuurgrond van ruim 1,9 mln. ha is nu 53% in gebruik als grasland (blijvend, tijdelijk en natuurlijk grasland), 13% voor snijmaïs, 30% voor overig bouwland, 5% voor opengronds-tuinbouw en 0,5% voor glastuinbouw. Deze verdeling wijkt weinig af van die in 1990.

Tabel 7.3

Agrarisch grondgebruik ^a, 1990-2008

	Areaal (1.000 ha)					Mutatie per jaar (%)
	1990	1995	2000 ^b	2000 ^c	2008(v)	2000-2008
Grasland	1.096,5	1.048,5	1.011,9	1.037,9	1.018,4	-0,2
Snijmaïs	201,8	219,2	205,3	205,3	241,7	2,1
Akkerbouw	603,6	588,7	622,8	643,0	571,1	-1,5
Tuinbouw open grond	94,0	98,7	101,4	80,0	87,9	1,2
Tuinbouw onder glas	9,8	10,2	10,5	10,5	10,2	-0,4
Cultuurgrond, totaal	2.005,6	1.965,3	1.955,5	1.976,8	1.929,3	-0,3

a Met ingang van 2000 zijn de 'natuurlijke graslanden' gerekend tot de cultuurgrond, en zijn de groenten verdeeld in akkerbouwmatig en tuinbouwmatig geteelde groenten;

b volgens de oude indeling;

c volgens de nieuwe indeling.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

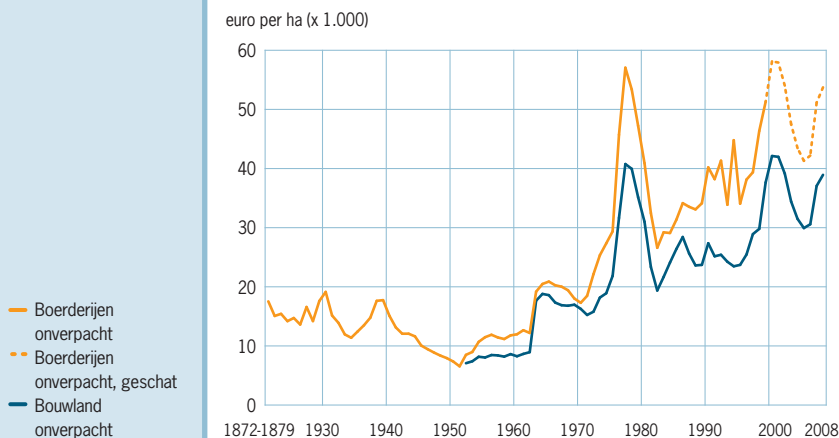
Ook in de toekomst zal landbouwgrond overgaan naar nieuwe bestemmingen, zoals wonen, werken, recreatie en natuur. In een recente studie naar het perspectief van de Nederlandse agrarische sector (zie Silvis et al., 2009) wordt uitgegaan van een afname van het areaal landbouwgrond met 3% in de periode 2005-2020, wat globaal overeenkomt met de bestaande trend. De afname zal vooral ten koste gaan van de oppervlakte bouwland.

7.3.2 Grondmarkt

Ontwikkeling reële agrarische grondprijs sinds 1872

De eerste min of meer officiële cijfers over de prijs van landbouwgronden dateren van 1872. Vanaf dat jaar tot 2008 - dus over een tijdvak van 136 jaar - is de nominale verkoopprijs van boerderijen (grond en gebouwen) met 3,1% per jaar gestegen. In dezelfde periode daalde de koopkracht van de gulden/euro, berekend uit de indexcijfers van het nationaal inkomen, met 2,3%. Hiermee komt de gemiddelde jaarlijkse stijging van de reële verkoopprijs van boerderijen in de periode van 1872 tot 2008 uit op 0,8% (figuur 7.4). Landbouwgrond blijkt dus op zeer lange termijn behoorlijk waardevast (Luijt en Voskuilen, 2009). De overheid heeft in de beschouwde periode tweemaal de vrije prijsvorming doorbroken. Tussen 1940 en 1953 gold een prijsstop (op het niveau van 1939), van 1953 tot en met 1962 werd de prijs beheerst via de Wet vervreemding landbouwgronden. Per 1 januari 1963 is deze wet ingetrokken.

Figuur 7.4

Ontwikkeling reële prijs van boerderijen (in euro's van 2008) ^a, 1872-2008

a Vanaf 1963 in onverpachte staat. De ontwikkeling van de prijzen van onverpachte boerderijen na 1999 is ontleend aan de ontwikkeling van de prijzen van onverpacht los bouwland na 1999.

Bron: Hoeve (1974), CBS, diverse jaren; DLG, diverse jaren en NVM (jaar 2008).

Trendbreuk door schaalvergroting

Begin jaren vijftig is de schaalvergroting in de landbouw goed op gang gekomen, deze is tot op de dag van vandaag doorgedaan en zal zich voortzetten in de toekomst. De schaalvergroting domineert de handel in landbouwgrond: overdrachten van gehele bedrijven zijn schaars, er wordt voornamelijk los land verhandeld. De prijsvorming van landbouwgrond is daar evenzeer op geënt. Biedprijzen voor landbouwgrond worden, even afgezien van de invloed van de verstedelijking, voor een belangrijk deel bepaald door de marginale opbrengstwaarde van landbouwgrond. Dat wil zeggen door de meerwaarde van een extra hectare voor de agrariër die het bedrijfsareaal uitbreidt om via schaalvergroting de kosten per eenheid te drukken. Voor de tijd van de schaalvergroting, toen de handel in landbouwgrond voornamelijk bestond uit verkopen van gehele boerderijen (grond en gebouwen), was de gemiddelde opbrengstwaarde van een hectare landbouwgrond bepalend voor de prijsvorming van landbouwgrond. De marginale netto-opbrengsten per hectare (extra opbrengsten minus extra variabele kosten) zijn hoger dan de gemiddelde netto-opbrengsten per hectare (opbrengsten minus variabele kosten en vaste kosten, exclusief grond). De trendmatige ontwikkeling van de prijs van landbouwgrond valt dan ook in twee delen uiteen: voor en na het begin van de jaren vijftig. Het is dus zinnig om bijvoorbeeld 1952 als beginjaar te kiezen voor een berekening van de hedendaagse trendmatige ontwikkeling van de prijs van landbouwgronden (Luijt en Voskuilen, 2009).

Landbouwgrond vanaf jaren vijftig meer dan waardevast

Vanaf begin jaren vijftig is de nominale prijs van onverpacht los (bouw)land met gemiddeld 6,8% per jaar gestegen. In dit tijdsbestek van meer dan een halve eeuw is de koopkracht van de gulden/euro jaarlijks met gemiddeld 3,6% gedaald. Daarmee komt de gemiddelde jaarlijkse reële stijging van de agrarische grondprijs, in de periode waarin de schaalvergroting een dominante rol speelde bij de grondprijsvorming, op 3,2% (ibidem).

De berekende jaarlijkse stijging van de agrarische grondprijs heeft betrekking op landbouwgrond met een blijvende landbouwbestemming. Dat wil niet zeggen dat de verstedelijking geen invloed heeft op die agrarische grondprijs. Elke hectare landbouwgrond in Nederland loopt immers de kans om te zijner tijd een andere bestemming te krijgen (Polman et al., 1999). Die kans is groter nabij grote bevolkingscentra met als gevolg dat de agrarische grondprijs daar doorgaans hoger is (Cotteleer et al., 2008).

Actuele situatie: stabiliserende agrarische grondprijzen

De agrarische grondprijs is, na de daling in de periode 2001-2004, gestegen van gemiddeld 29.500 euro per ha in 2006 tot 36.500 euro per hectare in 2007. In de 2e helft van 2008 lijkt aan de stijging een einde te zijn gekomen. Voor heel 2008 berekende de Nederlandse Vereniging van Makelaars een gemiddelde grondprijs van 39.000 euro per hectare.

De geschetste ontwikkelingen passen binnen de langetermijnontwikkeling van de agrarische grondprijzen. Die heeft de neiging om zowel tijdens een stijging als tijdens een daling door zijn evenwichtswaarde - de waarde die kopers denken te kunnen terugverdienen - heen te schieten. Na de prijspiek rond de eeuwwisseling volgde tussen 2001 en 2004 een correctie die mede werd bevorderd door de ont koppeling van de productsteun door de EU. De ont koppeling van bijvoorbeeld de steun aan zuivelproducten ging gepaard met een daling van de prijzen, die doorwerkte in de grondprijzen. Ook de tijdelijke aankoopstop van landbouwgrond voor de Ecologische Hoofdstructuur tijdens het 1e kabinet Balkenende, een kopersstaking van de grootste marktpartij, droeg bij aan die daling. Vanaf 2005 wordt de sector zich meer bewust van de rond 2015 geplande afschaffing van de melkquotering, met als gevolg dat de quotumprijs halveerde. Hierdoor ontstond meer ruimte om te investeren in de aankoop van grond. Dat heeft de ommekeer in de ontwikkeling van de grondprijs bevorderd (Luijt et al., 2009). Wat later is daar nog de 'voedselcrisis' bijgekomen die zorgde voor een flinke opwaartse stimulans op de grondprijs. Dat effect is evenwel eind 2008 opgedroogd; de grondprijs stijgt niet verder, maar daalt ook niet, ondanks de economische recessie. Het eerste naijleffect van de prijsexplosie aan het eind van de vorige eeuw lijkt een feit.

Agrarische grondprijs staat onder druk

Voor 2009 en latere jaren wijzen meerdere factoren in de richting van een daling van de grondprijzen. In de eerste plaats heeft de prijs van landbouwgronden het prijsniveau van de gehele onroerendgoedmarkt (met name woningen) in het verleden op een enkele

uitzondering na gevolgd. De onroerendgoedmarkt is inmiddels zwaar door de economische recessie geraakt, de prijzen van woningen dalen en de nieuwbouw stagneert. In de tweede plaats daalden veel prijzen van landbouwproducten vanaf de 2e helft van 2008 tot een soms zeer laag niveau (zoals de melkprijs). In de derde plaats heeft het kabinet aangekondigd in 2009 en 2010 te zullen bezuinigen (100 mln. euro per jaar) op onder meer de verwerving van landbouwgronden voor de Ecologische Hoofdstructuur (Boerderij, 2009). Ook in de beginjaren van deze eeuw ging dat laatste samen met een stevige prijsdaling van landbouwgronden. Het afschaffen van de melkquotering vormt een belangrijke kracht tegen de daling van de grondprijs. De in de prijs van het melkquotum verborgen winstmarge zal zich uiteindelijk in de prijs van grond, zijnde het meest schaarse productiemiddel, nestelen. Ten slotte is ook de onzekerheid over de toekomstige verlenging van de derogatie een belangrijke tegenkracht. Als de agrarische sector aanwijzingen zou krijgen dat verlenging daarvan op de tocht komt te staan, heeft dat een positief effect op de grondprijs (Luijt et al., 2009).

7.3.3 Waterschapslasten

Nieuw belastingstelsel waterschappen

Dit jaar is een nieuw belastingstelsel voor de 27 waterschappen van ons land in werking getreden, die voortvloeit uit de Wet modernisering waterschapsbestel. De nieuwe regeling kent een zuiveringsheffing voor de bekostiging van het zuiveren van het afvalwater, en een watersysteemheffing voor de andere waterschapstaken, zoals het onderhoud van waterkeringen en het voorkomen van wateroverlast. De belastingplichtigen voor de watersysteemheffing zijn de ingezetenen en de onroerendgoedeigenaren. De toedeling van de kosten van het watersysteembeheer aan de ingezetenen gebeurt aan de hand van het aantal inwoners per vierkante kilometer in het gebied van het waterschap. Dat kan afhankelijk van de inwonerdichtheid variëren van minimaal 20% tot maximaal 60% van deze kosten. De resterende kosten van het watersysteembeheer worden toegedeeld aan de eigenaren van gebouwde onroerende zaken, natuurterreinen (een nieuwe categorie) en overige ongebouwde onroerende zaken. In de laatste categorie vallen niet alleen de landbouwgronden, maar ook (spoor)wegen en bouwpercelen. De kostenverdeling over deze drie categorieën wordt bepaald door de onderlinge waardeverhoudingen van deze onroerende zaken in het economische verkeer. Het gevolg hiervan is dat de waarde van de categorie 'overig ongebouwd' mede afhangt van de waarde van de infrastructuur. In gebieden met veel infrastructuur ten opzichte van het areaal landbouwgrond, drukt de veel hogere waarde van de infrastructuur relatief zwaar op het kostenaandeel overig ongebouwd, en dat kostenaandeel wordt verdeeld over een beperkt aantal hectares. In de gebieden van verstedelijkte waterschappen drukken de lasten daarom relatief zwaar op de agrarische bedrijven.

Daling waterschapslasten agrarische sector

Door het nieuwe belastingstelsel gaan de huishoudens meer betalen en de overige groepen belastingplichtigen minder. Uitgaande van de belastingopbrengst in 2004 stijgen de lasten voor de huishoudens met 6% (79 mln. euro) en dalen de lasten voor bedrijven met 5% (22 mln. euro), voor de agrarische sector met 30% (35 mln. euro), voor eigenaren van natuurterreinen met 94% (13 mln. euro) en voor de eigenaren van overige ongebouwde terreinen met 31% (9 mln. euro) (Van den Berg et al., 2009). Weliswaar dalen de lasten voor de agrarische sector, maar er zijn grote verschillen ontstaan tussen de waterschappen, met sterke uitschieters in vooral de verstedelijkte waterschappen met veel infrastructuur en weinig agrarische grond. Dit heeft geleid tot verzet bij de agrarische sector die om aanpassing van de nieuwe kostentoedeling heeft gevraagd.

Om de grote variatie in lasten voor agrarische bedrijven te verminderen, zijn er verschillende opties, zoals het overhevelen van (spoor)wegen naar gebouwd, het verlagen van de waarde van (spoor)wegen en het geven van beleidsvrijheid aan het waterschapsbestuur om af te wijken van de waardeverhoudingen als verdeelmaatstaf. Het onderzoek van Van den Berg et al. (2009) is onderdeel van de evaluatie van het nieuwe belastingstelsel door de Unie van Waterschappen.

7.3.4 Pacht

Het areaal reguliere pacht is sinds 1975 veel sneller gedaald dan het totale areaal cultuurgrond, waardoor het aandeel is afgenomen van 44% in 1975 tot 20% in 2008 (tabel 7.4). Sinds de eeuwwisseling is de afname van het reguliere areaal overigens veel lager dan daarvoor. In 2008 nam het areaal zelfs iets toe. Dit heeft waarschijnlijk vooral te maken met administratieve zaken, immers ook het totaal areaal cultuurgrond nam toe.

In september 2007 verviel de leeftijdsgrens van 65 jaar van de pachter als reden voor het opzeggen van het pachtcontract. Dit zal mogelijk bij gaan dragen aan een minder snelle afname van het regulier verpacht areaal landbouwgrond. De eveneens in september 2007 ingevoerde verruiming van het voorkeursrecht heeft hetzelfde effect. Die verruiming stelt de verpachter in staat de verpachte landbouwgrond aan een andere veilige verpachter te verkopen tegen een prijs die tot stand komt zonder bemoeienis van de grondkamers. Voor de verruiming van het voorkeursrecht werd nagenoeg alle verpachte grond verkocht aan de zittende pachter. Dat laatste betekent dat elke verkoop tot een daling van het regulier verpachte areaal leidt. Een derde inhoudelijke reden voor een rem op de achteruitgang van het regulier verpachte areaal is dat reguliere pachtovereenkomsten door de ontkoppeling van de productsteun door de EU minder makkelijk worden beëindigd. Beëindiging van het contract betekent immers dat de pachter de bedrijfstoelagen verliest, zonder daarvoor gecompenseerd te worden.

Tabel 7.4

Ontwikkeling arealen (x 1.000 ha) eigendom en pacht, 1985-2008

	1985	1995	2005	2008(v)
Eigendom	1.220	1.288	1.133	1.104
Erfpacht	55	74	36	35
Pacht, totaal	727	562	503	514
w.v. reguliere pacht	727	562	394	379
teeltpacht	-	-	35	12
eenmalige pacht	-	-	73	92
pacht minder dan 1 ha	-	-	1	1
natuurpacht	-	-	-	7
geliberaliseerde pacht 6 jaar of korter	-	-	-	19
geliberaliseerde pacht langer dan 6 jaar	-	-	-	2
Overige gebruikstitels ^a	17	42	251	276
Totaal	2.019	1.965	1.922	1.929

a Waaronder grondgebruiksverklaringen.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Het verkopen van toeslagrechten (de basis voor de bedrijfstoelage) is geen echte optie. De verkoopprijs van het toeslagrecht is extreem laag (2,5 tot 3 maal de jaarlijkse bedrijfstoelage) en de pachter heeft slechts recht op de helft ervan volgens de uitspraak van de rechtbank in Zwolle in 2007, waartegen nog een hoger beroep van de pachters loopt. Dit is voor een pachter een drijfveer om de pacht aan te houden. Dat kan de afname van het reguliere pachtareaal in combinatie met de eerdergenoemde afschaffing van de leeftijdsbeperking en de verruiming van het voorkeursrecht vertragen.

Geliberaliseerde pacht

Het afsluiten van geliberaliseerde pachtovereenkomsten is sinds september 2007 mogelijk, wat in 2008 heeft geresulteerd in een geliberaliseerd verpacht areaal van ruim 21.000 ha. Het overgrote deel is voor zes jaar of korter verpacht (tabel 7.4). Deze pachtvorm valt niet onder het Pachtprijzenbesluit, in tegenstelling tot de geliberaliseerde pacht met een duur van meer dan 6 jaar. Ondanks de vrije prijsvorming voor de contracten van korte duur, verschillen de pachtprijzen van deze twee nieuwe pachtvormen volgens de eerste gegevens nauwelijks. Beide bevinden zich op het niveau van de sinds september 2007 niet meer afsluitbare vrije pachtvorm eenmalige pacht (tabel 7.5). Ook de pachtprijzen van reguliere pachtovereenkomsten (grotendeels langlopend) zijn niet veel lager zijn dan die van de vrije pachtvormen (eenmalige pacht en geliberaliseerde pacht van korte duur). Door de wettelijke verhoging van de maximale pachtprijzen van september 2007 (bij volledige doorvoering van de maximale stijging gemiddeld 21% over alle pachtgebieden, zie *LEB 2008*, §7.3.4) kan de prijs van reguliere pacht in 2008 gemiddeld zelfs hoger uitkomen dan die van vrije pacht.

Tabel 7.5

Pachtprijzen (euro per ha) naar pachtvorm, 2005-2007

	2005	2006	2007(v)
Erfpacht	408	421	480
Reguliere pacht, langlopend	412	415	403
Reguliere pacht, kortlopend	333	390	386
Teelpacht	1.270	1.344	1.254
Eenmalige pacht	390	376	444
Natuurpacht	59	46	51
Geliberaliseerde pacht 6 jaar of korter	-	-	438
Geliberaliseerde pacht langer dan 6 jaar	-	-	416
Overige gebruikstitels	526	619	614
Bron: Informatienet.			

Pachtprijzenbesluit 2009

Op verzoek van pachters en verpachters wordt met ingang van het Pachtprijzenbesluit 2009 het aantal pachtprijsgebieden uitgebreid van 8 naar 14. Dit zijn de 14 groepen van landbouwgebieden die zijn opgebouwd uit de CBS-indeling in 66 landbouwgebieden uit 1991. Door de fijnere gebiedsindeling zullen over het geheel genomen de maximale pachtprijzen een betere afspiegeling zijn van de verdien capaciteit van grondgebonden landbouwbedrijven. Immers, de landbouwstructuur vormde indertijd de basis voor de indeling in (groepen van) landbouwgebieden.

Ten tijde van het verschijnen van deze publicatie zijn de nieuwe maximale pachtprijzen nog niet bekend. Naar verwachting zullen de maximale pachtprijzen van 2009 over het algemeen hoger zijn dan die van 2007, omdat bij de berekening van het Pachtprijzenbesluit 2009 een jaar met relatief hoge inkomens (2001) en een jaar met relatief lage inkomens (2002) vervangen worden door twee jaren met relatief hoge inkomens (2006 en 2007).

7.4 Productierechten en toeslagrechten

Productierechten of quota zijn in een aantal sectoren van de landbouw bepalend voor de productieomvang per bedrijf. Toeslagrechten zijn dat daarentegen niet; deze geven recht op het ontvangen van een jaarlijks bedrag, de bedrijfstoelage (ontkoppelde inkomenssteun). Zowel de productie- als de toeslagrechten zijn in Nederland verhandelbaar. Terwijl de aankoop van productierechten of quota gemotiveerd wordt door de behoefte aan bedrijfsontwikkeling door schaalvergroting, liggen de motieven voor de aanschaf van toeslagrechten meer in de sfeer van inkomensaanvulling in de komende jaren. De bij de

transacties gehanteerde prijzen van deze rechten staan onder invloed van enerzijds het beleid van de Europese en of de Nederlandse overheid en anderzijds van de marktomstandigheden en perspectieven in de betreffende sector.

7.4.1 Productierechten

Meer belangstelling voor leasen dan voor kopen melkquotum

De prijs voor de aankoop van melkquotum bedroeg in het jaar 2008/09 ongeveer 24 euro per kg vet (Quotum.nu). Hiermee bleef de prijs duidelijk onder het tot 2006 gangbare niveau van ongeveer 50 euro, maar wel boven het in 2007 voorlopig bereikte dieptepunt van ongeveer 15 euro. Aan het begin van het quotumjaar 2009/10 (eind maart) was de prijs echter wel lager dan 20 euro. Deze daling heeft onder meer te maken met het aflopen van de quotaregeling in 2015. De belangrijkste oorzaak van de huidige prijsdaling van het quotum is het kelderen van de melkprijs in de loop van 2008 en de eerste maanden van 2009. Het investeren in melkquota wordt hierdoor minder aantrekkelijk; door het inzakken van de melkprijs neemt ook de investeringsruimte van de bedrijven af. In hoeverre de markt voor melkquota wordt beïnvloed door de verruiming in Nederland met 2,5% in zowel 2008 als in 2009, is moeilijk aan te geven. In eerste instantie, tot medio 2008, gaven de gestegen prijzen van melk de veehouders een stimulans om de productie extra uit te breiden en eventueel quota te kopen. Maar de snelle daling van de melkprijs in de tweede helft van 2008 werkte dat weer tegen.

De leaseprijzen van melk, dus voor de benutting van quotum gedurende een jaar, lagen in 2008/09 op 4,5 tot 5,5 euro per kg vet. Evenals in het voorgaande jaar is dat relatief hoog, in elk geval naar verhouding duidelijk hoger dan in eerdere jaren toen de leaseprijs ongeveer 10% van de aankoopprijs van melkquotum bedroeg. Aan het eind van het jaar 2008/09 namen de leaseprijzen nog toe. Overschrijders van het quotum gaven hiermee aan dit te willen betalen in plaats van de superheffing op melk. Deze is met circa 27 eurocent per kg melk ongeveer gelijk of hoger dan de actuele prijs van de melk voor de veehouder. Gezien de in Nederland geleverde hoeveelheid melk in 2008/09 werd niet verwacht dat verevening ruimte zou bieden om af te kunnen zien van het opleggen van deze heffing.

Het volume van de aankopen van melkquota (met en zonder grond) was in het quotumjaar 2008/09 ongeveer een kwart lager dan in het voorgaande jaar, een daling van circa 295.000 ton naar 215.000 ton. Overdracht van quota vindt nog slechts voor een klein deel met grond plaats (circa 6%); tot voor enkele jaren was dat nog verplicht. In de laatste maanden van het quotumjaar 2008/09 nam het handelsvolume wel toe. Ook steeg tegen het einde van het quotumjaar het aantal leasetransacties duidelijk, zoals gesteld tegen hogere prijzen. In 2008/09 werd ruim 300.000 ton melk 'verleasd', duidelijk meer dan de ongeveer 250.000 ton in voorgaand jaar (PZ, 2009).

Weinig handel in suikerquota na herstructurering

Begin 2008 konden bietentelers hun quotum op basis van de Europese opkoopregeling nog inleveren tegen een vergoeding van 40 eurocent per kg polsuiker. Cosun - de enige overgebleven Nederlandse suikerbietenverwerker - stimuleerde telers aan deze regeling mee te doen om het aanbod van bieten terug te brengen in verband met de concentratie van de verwerking op twee locaties. In Limburg kunnen telers die zijn aangesloten bij COVAS (de coöperatieve telersvereniging) de quota via een beurs verhandelen. Door de opkoopregeling van vorig jaar was er weinig aanbod van quota en ook de vraag was beperkt. In het seizoen 2008/09 zijn slechts twee beurzen gehouden met een gemiddelde prijs van 37 eurocent per kg polsuiker, tegen 41 eurocent een jaar geleden (COVAS, 2009).

De prijs van het quotum staat onder invloed van de herziening van het Europese suikerbeleid. Door de prijsverlaging met ruim 30% in de jaren 2006-2009 daalt het saldo van de bietenteelt aanzienlijk. Voor telers geldt bij eventuele aan- of verkoop van de quota de afweging ten opzichte van de teelt van graan. Nu de graanprijzen de afgelopen jaren een sterke fluctuatie te zien geven, is het moeilijker om een goede afweging te maken dan in de eerdere jaren met vrijwel stabiele graanprijzen. De daling van de graanprijs na de oogst van 2008 kan de verkoop van suikerquota hebben afgeremd.

Einde EU-zetmeelregeling in zicht

De aantrekkelijkheid van de teelt van zetmeelaardappelen hangt samen met de hoogte van de graanprijzen (De Bont et al., 2007). Hoge graanprijzen zijn vanwege de opbrengst-verhoudingen, zetmeelaardappelen leveren per hectare ongeveer tweemaal zo veel zetmeel op als granen, gunstig voor de aardappelzetmeelsector. De hoge graanprijzen in 2007/08 resulteerden in een prijsstijging voor zetmeelaardappelen met meer dan 20 euro, naar circa 85 euro per ton. De daling van het areaal zetmeelaardappelen met ongeveer 4% in 2008 is dan ook het gevolg van trendmatig stijgende kg-opbrengsten per hectare en de EU-maxima (contingenten) voor de ondersteuning van de zetmeelmarkt. Voor Nederland is het contingent ruim 500.000 ton. Het Health Check-akkoord van november 2008 (zie § 3.1) houdt onder meer in dat de zetmeelsteun nog tot 2012 wordt voortgezet. Het quotumstelsel houdt dan op te bestaan. Op dat moment wordt de bedrijfstoelag van de zetmeeltelers verhoogd met het nog gekoppelde deel (60%) van de oorspronkelijke premie die was toegekend in verband met de verlaging van de graanprijzen door de EU (Europese Raad, 2009). Nu het einde van de EU-regeling voor aardappelzetmeel in zicht is, kan de prijs van de aandelen (of leveringsrecht c.q. plicht aan AVEBE) onder druk komen te staan. Deze prijzen stonden overigens al sterk onder druk in de periode voorafgaand aan de hoge graanprijzen in 2007/08, vooral toen AVEBE in 2006 voor de continuïteit van de coöperatie een beroep deed op financiële medeverantwoordelijkheid van de telers/leden. Voor het teeltjaar 2009 is het mogelijk onder voorwaarden aandelen 'te parkeren' (Vos, 2009). Door de teruglopende afzet en prijzen is AVEBE gedwongen de productie terug te dringen. Tegen betaling van 50 euro per aandeel, ofwel bijna 100 euro per hectare, hoeven telers in het seizoen

2009/2010 niet aan de leverplicht, die het aandeel met zich meebrengt, te voldoen. AVEBE wijt de huidige problemen mede aan de kredietcrisis. In latere jaren kan de markt voor zetmeel herstellen, afhankelijk ook van de situatie op de graanmarkt.

Dierrechten (varkens en pluimvee)

De prijs van varkensrechten was in 2008/09 ongeveer 200 euro per recht en bleef gedurende het jaar vrij stabiel (Varkensrechten.nu). De prijs van een pluimveerecht is gedaald van 10 euro tot 7 euro. Deze prijzen gelden voor het gehele land, sinds 1 januari 2008 zijn er geen afzonderlijke regio's waarbinnen de transacties dienen plaats te vinden. Behalve de rentabiliteit van de varkenshouderij en de pluimveehouderij, kan de voor 2015 voorgenomen afschaffing van de dierrechten bij de prijsbepaling een rol spelen. De rentabiliteit van zowel de varkenshouderij als de pluimveehouderij was in 2008 laag, vooral door de sterke stijging van de voerprijzen.

7.4.2 Toeslagrechten

De gemiddelde prijs van de toeslagrechten was in 2008/09 ruim tweemaal zo hoog als het bedrag van de jaarlijkse bedrijfstoelage (Toeslagrechten.nu). Al met al blijft de waarde van de rechten laag, tenminste als zou mogen worden uitgegaan van een langdurige voortzetting van de toeslagen. Een reden is dat investeren in toeslagrechten kennelijk geen prioriteit heeft bij agrarische ondernemers. Ze investeren liever in bedrijfsontwikkeling, zoals melkquota, dierrechten, grond en gebouwen. Een tweede reden voor de lage waarde ofwel de korte terugverdientijd van toeslagrechten zijn de onzekerheden over het voortbestaan, de hoogte en de vorm van de toeslagen (Luijt et al., 2009). Over het verhogen van de modulatiekorting op bedrijfstoelagen bestaat inmiddels voor de komende jaren zekerheid door het Health Check-akkoord. Wel onzeker blijft de mogelijke overgang naar een stelsel van gelijke bedragen per hectare in plaats van het nu door Nederland toegepaste 'historische stelsel'. Ook de door de minister van LNV in de *Houtskoolschets* (LNV, 2008a) geopperde mogelijkheid van beloning van maatschappelijke waarden (of diensten) via de bedrijfstoelagen kan potentiële kopers van toeslagrechten doen twifelen bij het nemen van een beslissing. Het verdwijnen van de afzonderlijke braaktoeslagrechten per 1 januari 2009 heeft waarschijnlijk nauwelijks effect gehad op de prijzen van de 'gewone' toeslagrechten; het aantal van deze braaktoeslagrechten was bescheiden ten opzichte van het totaal van ongeveer 1,5 mln. 'gewone' rechten (zie ook Smit et al., 2009). Hetzelfde geldt voor de gelijktijdig vervallen regel dat de verkoper voor de verkoop ten minste 80% van het recht moet hebben benut. Ook de eerder (in 2008) beëindigde regel dat op grond die wordt gebruikt voor het uitbetalen van gewone toeslagrechten geen aardappelen (overigens wel zetmeel-aardappelen), groenten en fruit mocht worden geteeld (de zogenaamde AGF-clausule), heeft geen merkbare invloed gehad op de marktprijzen van de rechten.

7.5 Diergezondheid en dierenwelzijn

7.5.1 Ontwikkeling aantal dieren

De totale rundveestapel is het afgelopen jaar met 3,4% gegroeid door een toename van het aantal stuks melkvee en vleeskalveren (tabel 7.6). Het aantal melkkoeien is vanaf de eeuwwisseling per saldo met slechts 2,5% afgenomen, mede door de verruiming van de quota (2007:0,5%; 2008 en 2009: 2,5%). Na de sterke afname van het aantal varkens en kippen tussen 2001 en 2003 door twee opkoopregelingen (Regeling beëindiging veehouderijtakken, RBV) en de uitbraak van vogelpest, is een herstel ingezet. De omvang van de varkens- en kippenstapel wordt begrensd door de varkens- en pluimveerechten. Volgens Van den Ham en De Hoop (2007) werden deze rechten in 2006 al voor 93 à 94% benut, zodat met de groei van het aantal dieren in de afgelopen twee jaar de rechten vrijwel volledig zijn benut.

Tabel 7.6		Ontwikkeling aantal dieren, 1990-2008				
	Aantal dieren (x 1.000)					Verskil (%) 2007-2008
	1990	1995	2000	2007	2008	
Rundvee, totaal	4.926	4.654	4.069	3.763	3.890	3,4
w.v. melkkoeien	1.878	1.708	1.504	1.413	1.466	3,8
jongvee melkproductie	1.729	1.590	1.335	1.130	1.178	4,2
vlees- en weidevee	718	687	447	360	348	-3,3
vleeskalveren	602	669	783	860	899	4,5
Varkens, totaal	13.915	14.397	13.118	11.663	12.026	3,1
w.v. fokzeugen	1.272	1.287	1.129	966	978	1,2
biggen	5.191	5.596	5.102	4.837	4.966	2,7
vleesvarkens	7.025	7.124	6.505	5.559	5.839	5,0
Kippen, totaal	92.764	89.561	104.015	92.761	96.700	4,2
w.v. leghennen	33.199	29.272	32.573	31.427	32.923	4,8
vleeskuikens	41.172	43.827	50.937	43.352	44.358	2,3
Bron: CBS-Landbouwteiling.						

7.5.2 Diergezondheid

Het Nederlandse kabinet heeft gekozen voor een nieuw welzijns- en gezondheidsbeleid voor dieren, dat is neergelegd in de *Nota Dierenwelzijn* en de *Nationale Agenda Diergezondheid*. Deze nota's zijn op 12 oktober 2007 verschenen en met het wetsvoorstel Dieren als 'drieluik' aan de Tweede Kamer gestuurd (LNV, 2007a, 2007b).

Recente uitbraken van dierziekten in Europa, de toegenomen transportstromen van dieren en de uitbreiding van de EU hebben het onderwerp diergezondheid hoog op de Europese agenda geplaatst. De ambitie van de *Nationale Agenda Diergezondheid* is om de gezondheid van dieren op een hoger niveau te brengen. Het streven is dat in 2015 houders van dieren over de hele linie verstandig en deskundig omgaan met hun dieren en een beroep kunnen doen op een adequate veterinaire zorg (LNV, 2009a).

Vaccinatie in plaats van ruimen

Een belangrijke wijziging in de aanpak van de bestrijding van besmettelijke dierziekten is de keuze voor vaccinatie in plaats van het ruimen van dieren. Het is bekend dat vaccineren een goed middel is tegen dierziekten, maar desondanks is de afgelopen decennia steeds gestreefd naar het uitroeien van de besmettelijke ziektes door het massaal ruimen van (ook gezonde) dieren. Vaccinatie was geen optie, omdat vlees en melk van gevaccineerde dieren niet werden toegelaten in de meeste landen waarnaar Nederland exporteert. Inmiddels wordt het op grote schaal ruimen van dieren maatschappelijk niet meer geaccepteerd en heeft Nederland zich binnen de EU ontwikkeld als pleitbezorger van vaccinatie. In de EU zijn er landen waar al gevaccineerd wordt, maar er zijn ook landen die nauwelijks last hebben van besmettelijke dierziekten en dus ook niet van grootschalig ruimen van dieren. Deze landen hebben daarom niet direct behoefte aan een wijziging van de strategie. Voorlopig staat Nederland als voorvechter van vaccinatie nog tamelijk alleen, maar het beleid in Duitsland is in beweging, evenals in het Verenigd Koninkrijk na de laatste MKZ-uitbraak. Intussen blijft de afzet van producten van gevaccineerde dieren een probleem in de markt. In Duitsland, voor Nederland het belangrijkste exportland voor eieren, zuivel en vlees, steken bij marktpartijen steeds weer weerstanden de kop op. Gesprekken met consumentenorganisaties, instituties en het bedrijfsleven in Duitsland moeten ervoor zorgen dat men geen argumenten meer heeft om tegen vaccinatie te zijn (LNV, 2008b).

Meer aandacht voor bedrijfsgebonden ziekten

Een ander belangrijk onderdeel van de *Nationale Agenda Diergezondheid* is het opstellen van een plan om belangrijke bedrijfsgebonden diergezondheidsproblemen aan te pakken, zoals kreupelheid, vruchtbaarheids- en ademhalingsaandoeningen (onder andere App, mycoplasma-infecties, IBR, paratuberculose). Diergezondheidsproblemen leiden naast een vermindering van het dierenwelzijn tot een aanzienlijke economische schade. Alleen al in de vleesvarkenssector bedraagt de jaarlijkse bedrijfseconomische schade volgens een indicatieve raming van Bergevoet et al. (2006) ongeveer 350 mln. euro. Die schade bestaat uit behandelings- en vaccinatiekosten, uitval, slachtafwijkingen en achterblijvers (minder uniformiteit in de koppel leidt tot een gemiddeld lagere opbrengstprijs).

Een aantal van deze bedrijfsgebonden diergezondheidsproblemen komt voort uit de manier van stalinrichting, voeding, fokkerij en bedrijfsmanagement. De afgelopen jaren

lag in het beleid de nadruk vooral op het voorkomen en bestrijden van zeer besmettelijke dierziekten en zoönosen - infectieziekten die van dier op mens kunnen worden overgedragen - en was er minder aandacht voor de overige bedrijfsgebonden ziekten. Door de *Nationale Agenda Diergezondheid* krijgen deze ziekten ook vanuit beleid weer volop aandacht. Bij het aanpakken van bedrijfsgebonden ziekten spelen onder meer een gesloten bedrijfsvoering en hygiënemaatregelen een belangrijke rol.

Antibioticagebruik in Nederland blijft stijgen

Vroeger waren er zorgen dat door het gebruik van antibiotica bij dieren residuen in dierlijke producten terecht zouden komen. Momenteel is dat echter niet meer het meest dringende probleem. Zorgwekkender is de ontwikkeling van resistentie bij bacteriën, ook omdat resistentie veel moeilijker is aan te pakken dan residuen. Een bekend voorbeeld is MRSA (de 'ziekenhuisbacterie').

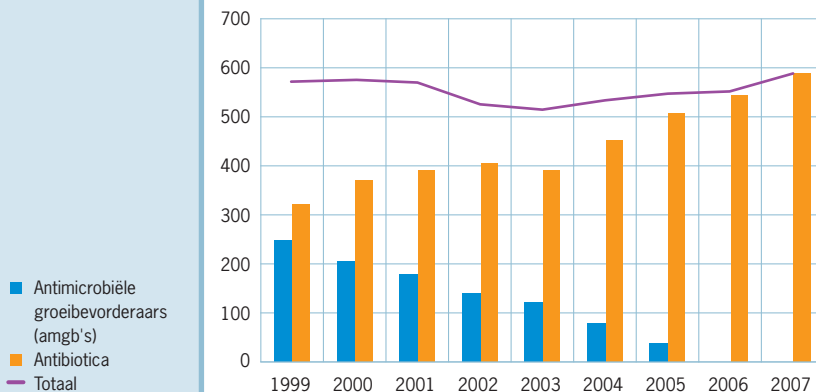
Uit de monitoring van het LEI en FIDIN - vereniging van Fabrikanten en Importeurs van Diergeneesmiddelen In Nederland - blijkt dat het verbod per 2006 op het gebruik van antimicrobiële groeibevorderaars (amgb's) in veevoer niet heeft geleid tot een daling van het totale antibioticagebruik, omdat het therapeutisch gebruik van antibiotica fors is toegenomen (figuur 7.5). In 2007 is het therapeutisch gebruik van antibiotica per kg levend gewicht twee keer zo hoog als in 1999. Een indicatieve vergelijking met het gebruik in andere landen laat zien dat het antibioticagebruik in Nederland relatief hoog is.

Ook blijkt dat er tussen bedrijven grote en vrij structurele verschillen zijn in gebruik, wat aanknopingspunten biedt voor vermindering (Bondt et al., 2009). Over de oorzaken van antibioticagebruik is nog veel onbekend, maar duidelijk is wel dat de kwaliteit van

Figuur 7.5

Antibioticagebruik in de Nederlandse veehouderij, 1999-2007

kg actieve stof (x 1.000)

Bron: Bondt et al. (2009).

huisvesting, voeding en verzorging een belangrijke rol spelen. Ten slotte zullen er veehouders zijn die relatief goedkope antibiotica vooral zien als een eenvoudige en effectieve manier om de technische en economische bedrijfsresultaten (snelle groei, laag voerverbruik) te verbeteren.

Sterke toename antibioticaresistentie

Antibioticaresistentie is sterk toegenomen. Onder andere bij Salmonella-, E.coli- en Campylobacterbacteriën komt resistentie tegen vaak meerdere antibiotica (multiresistentie) dikwijls voor (Mevius et al., 2007). Hierdoor wordt het steeds moeilijker om infecties bij dieren en mensen met antibiotica te behandelen. Deze toename in resistentie is niet alleen een zorg van wetenschappers, maar ook steeds meer een maatschappelijk probleem. Zo hebben huisartsen in de regio's met veel intensieve veehouderij hun zorgen over de gezondheid van burgers in de nabijheid van 'megastallen' uitgesproken. Hierbij is er niet alleen bezorgdheid over stof maar ook over de mogelijke verspreiding van multiresistente bacteriën. In verschillende provincies zijn er burgerinitiatieven tegen 'megastallen', waarbij de lokale en provinciale overheden gevraagd wordt om geen vergunningen meer te verlenen voor nieuwe veehouderijen of uitbreiding van bestaande bedrijven, 'zolang er wetenschappelijke onzekerheid bestaat omtrent de risico's voor de volksgezondheid' (Burgerinitiatief, 2009).

Noodzaak om gebruik antibiotica terug te dringen

Sommigen veronderstellen dat de resistentieontwikkeling in de veehouderij heel gericht kan worden aangepakt, bijvoorbeeld door bepaalde antibiotica te vervangen door andere varianten en door kuren zorgvuldig af te maken, waardoor het misschien niet eens nodig zal zijn om minder antibiotica te gaan gebruiken. Dat is een gevaarlijke misvatting (Koene, 2009). Ook als alle gebruik van antibiotica kan worden verantwoord en correct gebeurt, is het nog steeds noodzakelijk om het gebruik te minimaliseren. En zelfs als al op korte termijn het antibioticagebruik flink wordt gereduceerd, is het niet te verwachten dat resistentiepercentages snel zullen afnemen. Duidelijk is wel dat zonder ingrijpen antibacteriële resistentie uiteindelijk tot volksgezondheidsproblemen zal leiden (Koene, 2009).

Om het probleem aan te pakken hebben vertegenwoordigers van de sectoren varkens, vleeskuikens, vleeskalveren en melkvee/vleesvee, en van de dierenartsen in december 2008 het Convenant Antibioticaresistentie Dierhouderij afgesloten. Doel is te komen tot een reductie van antibioticaresistentie en een verantwoord gebruik van antibiotica in de dierhouderij; er zijn echter geen concrete afspraken over de vermindering van het gebruik in opgenomen (zie ook TK, 2009).

Veehouders en dierenartsen grijpen overigens niet voor niets naar antibiotica. Als op een bedrijf in het verleden ziekteproblemen zijn geweest en medicijngebruik nodig was, dan durft men soms niet te stoppen uit angst dat de problemen weer de kop op steken. Het terug-

dringen van antibioticagebruik gaat bij veel veehouders gepaard met onzekerheid. Ze hebben het gevoel dat een effectief instrument bij het bewaken van de diergezondheid hen uit handen wordt genomen. Om het gebruik van antibiotica te kunnen verminderen is het daarom van belang om inzicht te krijgen in knelpunten, verbetermaatregelen en alternatieven.

7.5.3 Dierenwelzijn

Ruim 2% van de veehouderijstallen is 'integraal duurzaam'

Het Nederlandse overheidsbeleid rond het welzijn van dieren is opgenomen in de *Nota Dierenwelzijn* (LNV, 2007a), die mede is gebaseerd is op het Europese *Actieplan Dierenwelzijn 2006-2010*. Een van de belangrijkste doelstellingen is de ontwikkeling van nieuwe, integraal duurzame stalsystemen. Dergelijke stallen zouden onder meer ingrepen bij dieren overbodig moeten maken, zoals het couperen van staarten en knippen van tanden bij varkens, of snavelbehandelen bij legkippen. In 2011 moet 5% van de stallen in de veehouderij integraal duurzaam zijn, met als tussendoelen 1,2% in 2009 en 2,8% in 2010 (LNV, 2009b). Het gaat om 'stallen en houderijsystemen die het dierenwelzijn extra verbeteren door het toepassen van maatregelen die verder gaan dan de wettelijke welzijnsnormen, en daarnaast tenminste voldoen aan andere maatschappelijke randvoorwaarden en wettelijke eisen voor milieu, diergezondheid en arbeidsomstandigheden én economisch haalbaar zijn' (Peet et al., 2009).

Om de voortgang te meten is een Monitor duurzame stallen opgezet, waarvan de eerste rapportage in maart van dit jaar is verschenen. Stallen op biologische bedrijven en stallen die voldoen aan de zogenaamde Maatlat Duurzame Veehouderij, het Milieukeur-certificaat, of de voorwaarden van de Investeringsregeling integraal duurzame stallen worden aangemerkt als integraal duurzaam. Van de bijna 100.000 stallen met rundvee, varkens of pluimvee is begin dit jaar 2,2% integraal duurzaam, van de stallen in aanbouw gaat het om 0,6%. Samen is dat 2,8%, wat gelijk is aan de tussendoelstelling voor 2010 (ibidem).

Kosten van dierenwelzijnsbeleid

Dierenwelzijnsmaatregelen kunnen nadelig zijn voor de Nederlandse concurrentiepositie. Hoste en Puister (2009) concluderen dat de varkenssector door dierenwelzijnsmaatregelen in 2007 al hogere kosten had van bijna 2 cent per kg slachtgewicht en dat dit in 2013 zal zijn toegenomen tot meerkosten van 5 cent per kg. In Duitsland zullen deze kosten stijgen tot 1 cent per kg. In andere Europese landen zijn de meerkosten voor welzijnsmaatregelen in 2007 en 2013 (vrijwel) nihil. De kosten als gevolg van het milieubeleid zijn overigens nog veel forser, oplopend tot circa 18 cent per kg in 2013 (zie ook §6.4).

In de vleeskuikensector zal op dierenwelzijnsgebied vanaf 2010 met name de EU-regelgeving voor de bezettingsdichtheid in stallen economische gevolgen hebben (Horne, 2009). In de leghennensector gaat het met name om besluiten van de Duitse en

Nederlandse overheid om extra eisen te stellen aan de huisvesting (koloniehuisvesting) en op termijn een volledig verbod op snavelbehandeling. Van Horne (2008) merkt op dat in de kostprijsstudie voor consumptie-eieren met gemiddelden is gerekend, terwijl voor Nederland met cijfers is aangetoond dat de kostprijs tussen bedrijven varieert van 10% hoger tot 10% lager dan het gemiddelde. Het is waarschijnlijk dat dergelijke verschillen tussen bedrijven ook voorkomen in andere landen. Dat betekent dat een bedrijf met een lage kostprijs in elk van de onderzochte landen een goede concurrentiepositie heeft, omdat de verschillen tussen bedrijven binnen een land groter zijn dan de gesignaleerde verschillen tussen de landen.

Bedrijven kunnen overigens subsidie krijgen als ze investeren in een integraal duurzame stal, via de gelijknamige investeringsregeling. Ook kan er voor stallen die aan bovenwettelijke ammoniak- en dierenwelzijneisen voldoen, een beroep worden gedaan op fiscale instrumenten. Hiervoor worden de stallen beoordeeld op basis van de Maatlat Duurzame Veehouderij, waarvoor de criteria zijn ontwikkeld door SMK (Stichting Milieukeur).

Voorkomen van ingrepen bij varkens ...

Mannelijke biggen worden routinematig gecastreerd, omdat het vlees van niet-gecastreerde biggen kan gaan stinken als het gebakken wordt. Zolang castreren onvermijdelijk is, zal dit onder verdoving moeten plaatsvinden. Vorig jaar is een praktijkrijpe verdovingsmethode ontwikkeld en heeft het ministerie van LNV de regelgeving aangepast om verdoofd castreren mogelijk te maken (LNV, 2008c). Vanaf 2015 moet het door gebruik van nieuwe technologie helemaal gedaan zijn met het castreren van biggen. Dat is althans het streven, vastgelegd in de *Verklaring van Noordwijk*, van LTO Nederland, de Nederlandse Vakbond Varkenshouders, de Centrale Organisatie voor de Vleessector en het Centraal Bureau Levensmiddelenhandel. Vooruitlopend op de afspraak verkopen Nederlandse supermarkten alleen vers varkensvlees van verdoofd gecastreerde biggen. Er is een groot onderzoeksprogramma in Nederland en de EU opgezet om het castreren van beerbiggen helemaal overbodig te maken. Een soortgelijk traject is gestart om over bijvoorbeeld tien of vijftien jaar ook te kunnen zonder het routinematig knippen van staarten bij varkens, dat nu wordt gedaan om staartbijten te voorkomen.

... pluimvee en rundvee

Bij pluimvee zijn diverse managementmaatregelen onderzocht om het verenpikken tegen te gaan, zodat snavelbehandeling niet meer nodig is. Daarbij wordt bijvoorbeeld gekeken naar het effect van snavelschuurders of het vroeg verstrekken van strooisel op de schade door verenpikken.

In de melkveehouderij is het onthoornen van kalveren een veel toegepaste ingreep. Om dit overbodig te maken zijn met fokkerijorganisaties de mogelijkheden verkend om hoornloze koeien te fokken. Bij de extreem bespierde vleesrassen Belgische Blauwe en

Verbeterd Roodbont worden mogelijkheden verkend om het routinematige toepassen van keizersnedes terug te dringen en dieren vaker op natuurlijke wijze te laten afkalven. Door in de fokkerij te selecteren op ruimere bekkenmaten wordt in navolging van de Engelsen getracht om natuurlijke geboortes fors te stimuleren (Hopster, 2009). Men kan zich afvragen of deze oplossingsrichting aansluit bij de maatschappelijk opvattingen inzake de intrinsieke waarde van dieren.

Ethiek en dierenwelzijn

De veehouderij heeft naast dierenwelzijnsproblemen ook te maken met ethische kwesties. In het kader van de productie van eieren worden iedere dag zo'n 80.000 eendagshaantjes gedood. Dit is al ongeveer vijftig jaar gebruikelijk, vanaf het moment dat haantjes en hennetjes als kuiken uit elkaar zijn te houden. Veel mensen vinden het moreel verwerpelijk dieren geboren te laten worden om ze onmiddellijk te doden. Dit is een duidelijk voorbeeld van een ethisch probleem. Het is strikt genomen geen welzijnsprobleem, want de kuikens zijn binnen enkele seconden verdoofd en sterven binnen enkele minuten door gas. Bij een bredere opvatting van dierenwelzijn, ligt dat anders (zie §3.2.2). Uit een publieksraadpleging is gebleken dat men vier mogelijke alternatieven beter vindt dan de huidige werkwijze: mannelijke eieren niet uitbroeden, de combinatiekip, streven naar minder mannelijke kuikens door omgevingsfactoren van de kip aan te passen, genetische modificatie om het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke embryo's beter te kunnen detecteren. Van deze alternatieven is alleen de combinatiekip, die zowel eieren legt als geschikt is voor de vleesproductie, klaar voor toepassing in de praktijk (Wageningen UR, 2008). Het is nog wel zeer de vraag of de producten van zo'n combinatiekip ook voor voldoende consumenten 'betaalbaar' zullen zijn.

Resultaat en financiering

Kernpunten:

- toegevoegde waarde verwerkers in 2007 sterkst gestegen
- hogere kosten drukken resultaten 2008
- lage inkomens en gemiddelde ontsparingen in 2008
- subsidies gemiddeld 5% van opbrengsten
- grote verschillen in inkomen en inkomensontwikkeling tussen bedrijven
- toename aantal glastuinbouwbedrijven met energiecontract
- grote investeringen relatief vaak gefinancierd met vreemd vermogen
- rendement eigen vermogen 2003-2007 negatief

In dit hoofdstuk komt het resultaat van de agrarische sector aan bod. Allereerst wordt ingegaan op de resultaten van het agrocomplex, die zijn gebaseerd op de agrarische input-outputtabel van het CBS. Het laatst beschikbare jaar is 2007. Daarna komt het sectorresultaat van de primaire agrarische sector aan de orde, ook gebaseerd op gegevens van het CBS. Dit sectorresultaat wordt bepaald aan de hand van de agrarische productie, verbruikte goederen en diensten en bijhorende prijzen. De raming van het sectorresultaat 2008 is opgesteld door het LEI. Vanaf §8.3 worden resultaten van groepen bedrijven uit de primaire land- en tuinbouw besproken, hoofdzakelijk op basis van gegevens van de steekproefbedrijven uit het LEI Bedrijven-Informatienet.

8

8.1 Toegevoegde waarde deelcomplexen

De toegevoegde waarde van het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen lag in 2007 op 25,6 miljard euro, ruim 4% hoger dan in 2006 (tabel 8.1). De veehouderij neemt hierbij ongeveer de helft voor haar rekening. De opengrondstuinbouw is een relatief kleine tak binnen het geheel, maar vertoont de laatste jaren wel een sterkere groei.

De toegevoegde waarde is opgebouwd uit vier schakels in de keten: primaire productie, verwerking, toelevering en distributie. In het totaal neemt de primaire sector ongeveer eenderde deel van die toegevoegde waarde voor haar rekening en stijgt het belang van de toeleverende industrie. Bij de verschillende deelcomplexen ligt dit anders. In de tuinbouw is het aandeel van de primaire sector twee keer zo hoog als in het gehele agrocomplex. De verwerkende industrie is het belangrijkste in de veehouderijcomplexen. In die complexen wordt vrijwel geen product rechtstreeks afgezet, het merendeel wordt verwerkt.

Tabel 8.1**Toegevoegde waarde ^a (mrd. euro) van diverse deelcomplexen uit het agrocomplex op basis van binnenlandse grondstoffen, 2007**

	Totaal	Glastuinbouw	Opengronds- tuinbouw	Akkerbouw	Grondgebonden veehouderij	Intensieve veehouderij
Totale toegevoegde waarde	25,6	5,6	2,3	5,0	7,7	5,0
Idem in % van totaal	100,0	21,8	9,0	19,6	30,1	19,5
Toegevoegde waarde per schakel, 2007						
Primaire productie	8,0	3,2	1,1	1,3	1,9	0,5
Verwerking	4,4	0,1	0,2	1,1	1,8	1,2
Toelevering	9,9	2,0	0,8	1,5	3,1	2,6
Distributie	3,2	0,3	0,2	1,1	0,9	0,7
Idem, mutatie tov 2006						
Primaire productie	-0,9	-0,1	+5,0	+9,0	+18,7	-49,2
Verwerking	+15,9	-	+44,0	+16,1	+11,6	+13,4
Toelevering	+2,9	+8,0	-2,9	-2,3	+0,2	+7,9
Distributie	+8,0	+0,3	-15,7	-5,2	+45,6	+3,3
a In lopende prijzen.						
Bron: Agrarische input-outputtabel, LEI.						

Dit in tegenstelling tot de tuinbouw, waar bijvoorbeeld voor de sierteeltsector nauwelijks bewerkingen plaatsvinden. De toeleverende industrie in de tuinbouwcomplexen komt voor een groot deel voor rekening van de energieleveranciers, maar ook de zakelijke dienstverlening is van belang. Dat laatste geldt ook voor de andere complexen (zie ook §4.2). Ten opzichte van 2006 is de toegevoegde waarde vooral gestegen in de verwerkings-schakel. De waarde van de primaire productie daalde juist, vooral door de slechte resultaten in de intensieve veehouderij.

8.2 Sectorresultaat land- en tuinbouw

De brutoproductiewaarde van de primaire Nederlandse land- en tuinbouw was in 2008 met 23,6 mrd. euro bijna 3% hoger dan in 2007. De toename is vooral te danken aan een groter volume. In de akkerbouw daalden de prijzen gemiddeld met meer dan 10%. De sterkste daling deed zich voor bij granen, maar ook de aardappelprijzen namen op kalenderjaarbasis fors af. De waarde van de tuinbouwsector nam iets toe door een hoger volume en lagere prijzen. De ontwikkeling in de fruitsector, waar hogere prijzen werden genoteerd, steekt gunstig af tegen de rest van de tuinbouw waar de prijzen op of onder het niveau van 2007 lagen. In de veehouderij stegen de prijzen bij een eveneens groter volume. De productie van melk nam toe door uitbreiding van het quotum, de melkprijs lag gemiddeld ook hoger, vooral door hogere prijzen in het eerste halfjaar. In de intensieve veehouderij waren vooral de varkensprijzen goed, na een zeer laag niveau in 2007.

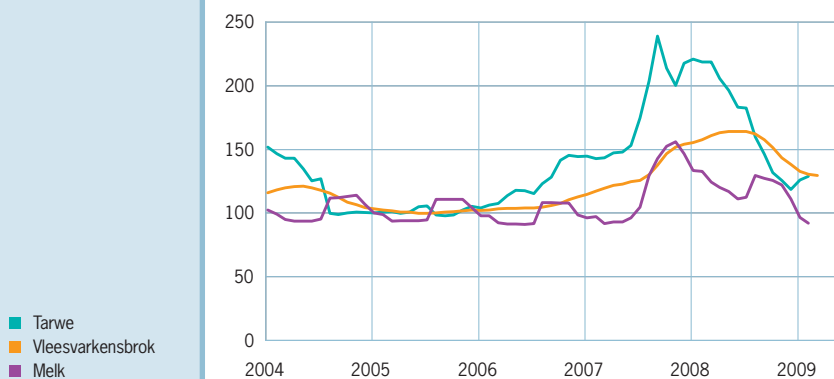
Aan het einde van 2008 daalden de prijzen onder invloed van de recessie en afnemende exporten. Overigens zijn zowel 2007 als 2008 jaren met twee gezichten. Krappe markten en hoge energieprijzen leidden in de loop van 2007 tot sterk oplopende prijzen, zowel van enkele opbrengsten- als kostenposten. Aan het begin van 2008 konden de prijzen zich redelijk handhaven, maar later in het jaar zakten ze ver weg. Sommige prijzen kwamen in 2008 gemiddeld nog wel boven die van 2007 uit, maar de teneur was dalend. Die matige stemming heeft zich begin 2009 verder doorgezet (figuur 8.1).

Tegenover de groei van de agrarische productie staat een veel sterkere toename van de waarde van aangekochte goederen en diensten, vooral door de gestegen prijzen voor een aantal producten (tabel 8.2). Zo waren de prijzen voor kunstmest en veevoeders fors hoger dan in 2007. De stijging van de energieprijzen bleef enigszins beperkt, omdat een groot deel van de aangekochte energie tegen contractprijzen wordt afgenomen. De gemaakte prijsafspraken liggen daardoor nog op een relatief laag niveau.

Door de sterke groei van de aangekochte goederen en diensten en de beperkte productietoename daalde de bruto toegevoegde waarde in 2008 met 7,5% tot ruim 8 mrd. euro. De netto toegevoegde waarde, de beloning voor de inzet van arbeid, grond en kapitaal, wordt beïnvloed door de afschrijvingen en het saldo van subsidies en belastingen. Dit zijn de belastingen en subsidies die niet direct aan de productie gekoppeld zijn. Door de wijzigingen in het GLB is dit een groeiend bedrag. De netto toegevoegde waarde daalde sterker dan de bruto toegevoegde waarde. De betaalde bedragen voor het gebruik van de verschillende productiefactoren (betaalde factor-kosten) stegen in 2008 met 6,5% tot bijna 4 mrd. euro, zowel door meer loonkosten als door meer betaalde rente voor geleend vermogen.

Figuur 8.1

Ontwikkeling van de prijs van enkele producten per maand, index (2005 = 100)

Bron: LEI.

Tabel 8.2

Productiewaarde, kosten en inkomen (mln. euro) van de primaire land- en tuinbouw, 2006-2008

		Waarde			Index 2008 (2007=100)		
		2006	2007 (v)	2008 (r)	Volume	Prijs (r)	Waarde (r)
Bruto productiewaarde	(+)	22.170	23.015	23.633	102,5	100,5	103,0
w.v. akkerbouw		2.550	2.663	2.406	104,0	87,0	90,5
tuinbouw		8.609	9.009	9.039	102,0	98,0	100,5
rundveehouderij		4.588	4.822	5.129	102,5	104,0	106,5
intensieve veehouderij		4.099	4.184	4.564	103,0	106,0	109,0
overige landbouw		2.325	2.338	2.495	102,5	104,0	106,5
Aangekochte goederen en diensten	(-)	13.130	14.188	15.466	101,5	107,5	109,0
w.v. veevoeder		3.471	4.304	4.874	101,5	111,5	113,0
energie		2.136	2.105	2.262	100,0	107,5	107,5
Bruto toegevoegde waarde	(=)	9.040	8.828	8.167	104,0	89,0	92,5
Afschrijvingen	(-)	2.776	2.805	2.862	101,0	101,0	102,0
Saldo heffingen en subsidies	(+)	141	296	323			109,0
Netto toegevoegde waarde	(=)	6.405	6.318	5.628			89,0
Betaalde factorkosten	(-)	3.586	3.718	3.941			106,5
Resterend inkomen	(=)	2.820	2.600	1.687			65,0
Bron: CBS; raming 2008 LEI.							

Uiteindelijk is het resterend inkomen circa 1,7 mrd. euro. Van de oorspronkelijke bruto-productiewaarde van 23,5 mrd. euro blijft dus 7% over als inkomen voor de landbouw.

In 2007 was dat nog ruim 11%. Per saldo leiden de hogere opbrengsten en kosten tot een inkomensval van 35%. Vergeleken met voorgaande jaren is het inkomensresultaat van de land- en tuinbouw uiterst mager. De koopkracht van de ondernemers is ten opzichte van begin deze eeuw gehalveerd (De Bont et al., 2008).

8.3 Bedrijfsresultaten land- en tuinbouwbedrijven

De resultaten in deze en volgende paragrafen zijn gebaseerd op gegevens van de steekproefbedrijven uit het Informatienet, uitgezonderd de resultaten van 2008. Voor dat jaar zijn nog geen bedrijfsgegevens beschikbaar en is voor diverse groepen op basis van externe informatie een raming gemaakt van de ontwikkeling van het groepsresultaat. De steekproefpopulatie bestond in 2008 uit ongeveer 58.000 bedrijven. De bovengrens van de steekproefpopulatie is in 2006 en 2007 verhoogd (zie bijlage Begripsomschrijvingen), wat met name voor glastuinbouwbedrijven invloed heeft op de uitkomsten.

Inkomensvorming

Het inkomen uit bedrijf van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf was in de periode 2001-2004 relatief laag. De daaropvolgende jaren trad een duidelijke verbetering op,

tot ruim 57.000 euro per bedrijf in 2007. In 2008 zal het inkomen naar verwachting sterk dalen, tot ongeveer 32.000 euro per bedrijf (tabel 8.3). Een dergelijk sterke terugval heeft zich niet eerder voorgedaan. Wat het niveau betreft, komt het ongeveer overeen met dat van 2002 en diverse jaren in de jaren negentig. Daarbij moet bedacht worden dat de cijfers niet zijn gecorrigeerd voor inflatie en dat de gemiddelde bedrijfsomvang sterk is toegenomen. De gemiddelde opbrengsten per bedrijf zijn nog wel iets hoger dan in 2007, maar de kosten zijn veel sterker gestegen. De opbrengsten bestaan voor meer dan 90% uit landbouwproductie. Het belang van zowel de subsidies als van de andere opbrengsten, waaronder die van verbredingsactiviteiten als energieproductie, recreatie en loonwerk, is krap 5% van het totaal. Wel is op dit punt sprake van grote verschillen tussen individuele bedrijven (zie ook §8.4.1).

Naast inkomen uit bedrijf hebben veel bedrijven ook inkomsten van buiten het bedrijf (uit arbeid, spaargelden, beleggingen en uitkeringen). Deze zijn de laatste jaren sterk toegenomen. Na aftrek van de belastingen, die door de hogere inkomens de laatste jaren ook zijn opgelopen, resteren gemiddeld lichte ontsparringen. Besparingen zijn nodig om het eigen vermogen te versterken en zijn in principe beschikbaar voor uitbreidingsinvesteringen. Sinds 1990 is 2002 het enige jaar geweest waar gemiddeld over alle bedrijven ontspaard werd. In enkele andere jaren (1992, 1993 en 1999) waren de resultaten gemiddeld ook mager, maar bleven de besparingen nog net positief.

Tabel 8.3		Resultaat en inkomen (1.000 euro) van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf, 2001-2008			
		2001-2005	2006	2007	2008 (r)
Opbrengsten	(+)	275,8	325,9	383,1	388,1
w.v. landbouwproductie (%)		94,1	91,2	90,8	90,7
subsidies (%)		2,9	4,9	4,5	4,6
overige (o.a. verbreding) (%)		3,1	4,0	4,7	4,7
Betaalde kosten en afschrijvingen	(-)	237,5	273,8	325,1	355,1
Inkomen uit bedrijf	(=)	39,3	51,8	57,5	32,5
Idem per onbetaalde aje		27,4	36,0	39,9	22,6
Inkomsten buiten bedrijf	(+)	11,6	18,6	19,5	19,5
w.v. arbeid		5,5	7,7	8,8	8,8
overig		6,1	10,8	10,7	10,7
Totaal inkomen	(=)	50,8	70,4	77,0	52,0
Belastingen	(-)	3,4	3,8	8,4	8,4
Privé-bestedingen	(-)	37,5	43,5	47,1	44,6
Besparingen	(=)	10,0	23,1	21,5	-1,0
Bron: Informatienet.					

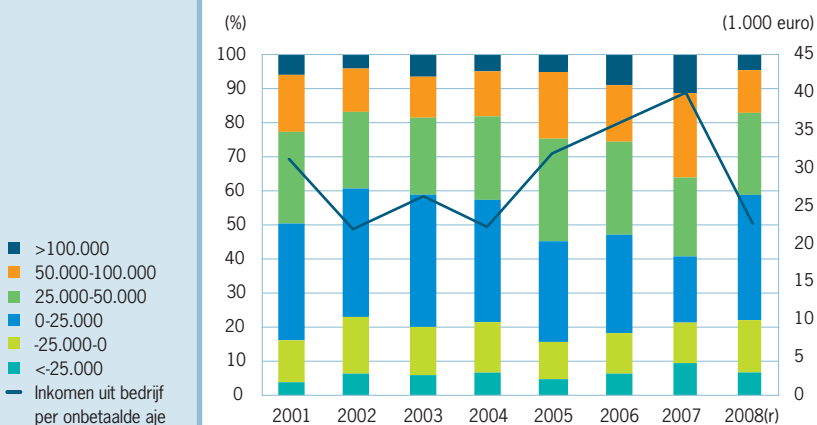
Inkomensverschillen ...

De bedrijfsopzet loopt sterk uiteen en daarmee ook de resultaten en inkomens. Gemiddeld zijn er ongeveer 1,7 ondernemers per bedrijf en 1,4 onbetaalde arbeidsjaareenheden (aje). Bij ongeveer 30% van de bedrijven is het aantal onbetaalde aje minder of gelijk aan 1 per bedrijf. Dat zijn voornamelijk kleinere bedrijven waar de arbeidsinzet beperkt is en volledig door onbetaalde krachten wordt geleverd. Bij een op de drie van die bedrijven is de totale arbeidsinzet groter dan 1 aje. Daar wordt (soms een grote) inzet geleverd door betaalde arbeidskrachten.

Het inkomen uit bedrijf wordt veelal uitgedrukt in euro per onbetaalde aje. Op die manier wordt het inkomen gerelateerd aan de belangrijkste factorinput van het gezin. De kosten die daarvoor gerekend worden, zijn gemiddeld ruim 50.000 euro per onbetaalde aje. De vergoeding die behaald wordt, verschilt per jaar. Over de periode 2001-2007 sprongen 2002 en 2004 er het slechtst uit met ongeveer 22.000 euro per onbetaalde aje en 2007 het best, met circa 40.000 euro (figuur 8.2). Ondanks het gemiddeld goede niveau, zijn er veel bedrijven die negatief of zeer laag scoren. Een op de drie aje kwam daarentegen met het inkomen boven de 50.000 euro uit en een op de tien boven de 100.000 euro. Dat zijn voornamelijk grote bedrijven met producten met een goede prijsvorming. Voor 2008 is een sterke terugval van de resultaten geraamd. De verdeling van de aje over de inkomensklassen zal dan ook weer een stuk ongunstiger zijn.

Figuur 8.2

Verdeling (%) van het aantal onbetaalde arbeidsjaareenheden (aje) op land- en tuinbouwbedrijven naar inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje, 2001-2008

Bron: Informatienet.

... en lage inkomensproblematiek

De onbetaalde aje zijn voornamelijk de ondernemers, hun partners en de meewerkende gezinsleden. Zij behoren veelal tot hetzelfde huishouden. Het totaal inkomen bestaat uit het inkomen uit bedrijf, aangevuld met inkomsten van buiten het bedrijf. Die laatstgenoemde inkomsten worden geregistreerd voorzover het gaat om ondernemers en partners. De inkomsten van de gezinsleden die niet als ondernemer in het bedrijf participeren, worden, los van de vraag of zij wel of niet in het bedrijf meewerken, niet geregistreerd. Als deelfactor voor het totaal inkomen kan het best het aantal huishoudens per bedrijf worden gebruikt. Het totaal inkomen staat immers deels los van de arbeidsinzet in het eigen bedrijf, reden waarom de onbetaalde aje geen goede deelfactor is, en is bestemd voor bedrijf en gezin.

Gemiddeld moet het totaal inkomen over 1,12 huishoudens verdeeld worden, waarmee het over de periode 2005-2007 op ongeveer 62.000 euro per huishouden uitkomt. Deze indicator wordt onder andere ook gebruikt bij de lage-inkomensproblematiek. Daarbij wordt de situatie van de huishoudens vergeleken met een minimuminkomensgrens voor zelfstandigen (circa 22.000 euro per huishouden). In de genoemde periode lag bij ongeveer 27% van de huishoudens het inkomen onder de minimumgrens. Bij varkens- en glastuinbouwbedrijven was dat aandeel beduidend hoger dan gemiddeld (rond de 32%), bij akkerbouw en melkvee juist lager (rond de 17%). Deze verschillen ontstaan mede door de keuze van de onderzoeksperiode; in andere periodes liggen die verhoudingen anders. Wat over het algemeen wel gelijk blijft is dat in de akkerbouwsector veel huishoudens 'de armoede' achter zich weten te laten door inkomsten van buiten het bedrijf te verwerven. Ook bij andere bedrijfstypen doet dat zich voor, maar in veel mindere mate.

Inkomensschommelingen en contracten

Tussen 2006 en 2007 steeg het inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje gemiddeld met ongeveer 5.000 euro, maar die verbetering geldt niet voor iedereen. In 2007 had 11% van de onbetaalde aje een inkomen dat meer dan 50.000 euro lager was dan in 2006, terwijl een even grote groep meer dan 50.000 euro hoger scoorde. Wel is het zo dat de 'stijgers' in 2007 de overhand hadden. In andere jaren zijn die verhoudingen weer anders, afhankelijk van de opbrengsten- en kostenontwikkelingen.

Bedrijven kunnen op meerdere manieren proberen al te grote schommelingen op te vangen. Het realiseren van een zekere marktmacht is er daar één van, het aangaan van contracten een andere. Contracten zijn er in vele soorten, variërend van een overeenkomst betreffende afname en levering tot vaste afspraken over bepaalde hoeveelheden en prijzen (zie ook §4.3). In het Informatienet zijn de afgelopen jaren gegevens over contracten verzameld voor eieren, aardgas en elektriciteit.

Bij eieren heeft een op de tien onderzochte bedrijven een vaste prijsafspraken in het contract. Bij de andere is vooral sprake van een koppeling (plus of min) aan een bepaalde marktnotering. De plussen worden vooral genoteerd bij relatief bijzondere houderij-systemen (zoals Freiland). De diversiteit is echter groot. De relatie met het inkomen is niet duidelijk te leggen en zal per jaar verschillen. Een vaste prijs kan voordelig zijn in tijden van lage prijzen, maar nadelig bij goede.

Energiecontracten spelen vooral bij glastuinbouwbedrijven, de energiekosten maken daar gemiddeld immers ruim een kwart uit van de totale betaalde kosten. Uit het Informatienet blijkt dat in 2007 ruim de helft van alle glastuinbouwbedrijven een gas-contract had en ruim 20% een electriciteitscontract. Beide aandelen waren in 2007 groter dan in 2006. De contracten zorgen voor zekerheid voor de afgesproken periode, maar blijken over de onderzochte jaren niet altijd voordelig te hebben uitgepakt.

Drie kwart van de bedrijven ontvangt bedrijfstoelagen

De land- en tuinbouwbedrijven ontvingen in 2007 gemiddeld ruim 14.000 euro aan bedrijfstoelagen en premies (tabel 8.4). Ongeveer een op de vier bedrijven ontving geen toeslagen. Het gemiddelde inkomen uit bedrijf op deze bedrijven kwam uit op bijna 62.000 euro. Ruim een vijfde deel van het totaal uitgekeerde bedrag aan toeslagen (22%) gaat naar bedrijven die meer dan 50.000 euro aan toeslagen ontvangen. Het gaat om ongeveer 4% van de bedrijven. De toeslagen vormen voor deze bedrijven gemiddeld 10% van de opbrengsten en 36% van het inkomen uit bedrijf.

Tabel 8.4

Verdeling land- en tuinbouwbedrijven naar ontvangen toeslagen en subsidies (euro), 2007

	Ontvangen toeslagen en subsidies					Totaal
	0	>0 - 10.000	10.000 - 25.000	25.000 - 50.000	> 50.000	
Verdeling bedrijven (%)	23	29	29	15	4	100
Verdeling toeslagen (%)	0	9	34	35	22	100
Totaal opbrengsten	634.100	248.400	253.000	406.800	764.900	385.100
w.v. toeslagen	0	4.500	17.100	33.500	76.100	14.400
Inkomen uit bedrijf	61.800	8.300	56.500	117.200	209.100	59.300
Aandeel toeslagen in:						
totale opbrengsten (%)	0	2	7	8	10	4
inkomen uit bedrijf (%)	0	55	30	29	36	24
Aandeel bedrijven per inkomensklasse (%)						
< 25.000	44	73	27	9	6	41
25.000 - 50.000	14	15	13	8	6	13
> 50.000	41	12	60	83	88	46
Bron: Informatienet.						

Dus ook bij bedrijven met hoge inkomens zijn de toeslagen een belangrijk bestanddeel van dit inkomen. Een grote groep bedrijven (29%) ontving maximaal 10.000 euro aan toeslagen. Het inkomen uit bedrijf is op deze bedrijven met gemiddeld ongeveer 8.500 euro erg laag en het wordt dus zeer sterk beïnvloed door de ontvangen toeslagen.

Van de totaal uitbetaalde toeslagen ging 19% naar de bedrijven met een inkomen dat onder de 25.000 euro lag. De bedrijven met een inkomen van meer dan 50.000 euro ontvingen 72% van de uitgekeerde premies. Gemiddeld genomen zijn de bedrijven met weinig toeslagen kleiner van omvang dan de bedrijven met veel toeslagen. In de sectoren akkerbouw, melkveehouderij en kalverhouderij ontvangen vrijwel alle bedrijven toeslagen, in de glastuinbouw vrijwel geen enkel.

Veranderingen in de toeslagen

In het kader van het Health Check-akkoord (zie §3.1) is besloten dat uiterlijk in 2012 alle nog gekoppelde premies worden ontkoppeld van de productie (LNV, 2008a). Nu kent Nederland nog slachtpremies voor runderen en kalveren en premies voor gedroogde groenvoeders, lijnzaaizaad (vlas) en zetmeelaardappelen. Deze premies vervallen binnen enkele jaren en de betreffende bedragen worden opgenomen in de bedrijfstoeslagen van de bedrijven. Tegenover deze verhoging van de toeslagen voor de betrokken bedrijven staat dat de modulatiekorting op toeslagen vanaf 5.000 euro wordt verhoogd.

Minister Verburg wil met het Health Check-akkoord verder invulling geven aan de langetermijnvisie van het kabinet op de toekomst van het Europees landbouw- en plattelandsbeleid, zoals neergelegd in de *Houtskoolschets* (zie §3.1) (LNV, 2008b). Ter voorbereiding van de mogelijke invulling zijn enkele opties verkend (Smit et al., 2009). Eén van de opties houdt in dat de toeslagrechten met bijvoorbeeld 100 euro worden verhoogd voor bedrijven in gebieden met 'natuurlijke handicaps', zoals rond de Natura 2000-gebieden en de Nationale Landschappen. De verhoging is bedoeld als beloning voor beheersmaatregelen als waterpeilverhoging en het aanleggen van bloemrijke akkerranden in deze gebieden; dit zijn overigens slechts twee voorbeelden uit een scala aan maatschappelijke prestaties die kunnen worden beloond.

De genoemde verhoging volgt in deze optie op een egalisatie van de rechten, waarbij de hoogte van elk toeslagrecht gelijk wordt gemaakt. Nu lopen deze door de toepassing van het historische model sterk uiteen. Genoemde egalisatie is niet hetzelfde als de toepassing van *flat rate*. Bij *flat rate* ontvangen alle agrarische grondgebruikers een toeslag, ook degenen die voorheen geen toeslagen ontvingen; bij egalisatie worden de rechten verdeeld over de ondernemers die al toeslagrechten hebben. De effecten van deze twee opties voor de afzonderlijke bedrijfstypen zijn wel voor een groot deel vrijwel gelijk. Zowel bij toepassing van *flat rate* als egalisatie lopen de bedrijven met momenteel een hoge toeslag per hectare een nadeel op. Dit zijn vooral de intensievere melkveebedrijven, de akkerbouw-bedrijven met zetmeelaardappelen en de bedrijven met vleeskalveren (zie ook De Bont

et al., 2007). Daar staat tegenover dat egalisatie en flat rate financiële voordelen inhouden voor andere bedrijven. Om de nadelen van het egaliseren te vermijden zou de verhoging van de toeslagrechten voor bedrijven die maatschappelijke diensten leveren gecombineerd kunnen worden met een afroaming van de toeslagrechten van de andere bedrijven. Genoemde studie geeft aan dat die afroaming beperkt kan zijn (Smit et al., 2009). Uiteraard is dat afhankelijk van de hoogte van de beloning, het aantal bedrijven dat de diensten wil leveren en de grootte van de gebieden waar bepaalde prestaties kunnen worden geleverd.

8.4 Bedrijfsresultaten naar bedrijfstype

8.4.1 Vergelijking van typen

Om land- en tuinbouwbedrijven in te delen naar gelijksoortige groepen, is de NEG-typering in gebruik (zie bijlage Begripsomschrijvingen). Van een aantal veelgebruikte bedrijfstypen is de opbrengsten- en kostenspecificatie opgenomen in tabel 8.5. De gemiddelde opbrengsten en kosten per type zijn afhankelijk van de omvang van de bedrijven. Over alle typen heen bedroeg de gemiddelde opbrengst over de periode

Tabel 8.5

Opbrengsten en kosten (per bedrijf per jaar) naar bedrijfstype, gemiddelde 2005-2007

	Opbrengsten per bedrijf				Kosten per bedrijf		
	Totaal	Land- bouw- producten	Subsidies	Overig	Totale kosten	Betaalde kosten	Eigen arbeid en kapitaal
	(euro)	(%)	(%)	(%)	(euro)	(%)	(%)
Totaal land- en tuinbouw	330.000	91	4	4	370.000	75	25
Vleeskalverbedrijven	160.000	74	25	2	180.000	63	37
Akkerbouwbedrijven	210.000	83	10	8	220.000	70	30
Melkveebedrijven	250.000	87	9	4	290.000	63	37
Varkensbedrijven	450.000	99	1	1	490.000	85	15
Leghennenbedrijven	550.000	99	0	1	600.000	87	13
Vleeskuikenbedrijven	820.000	99	0	0	840.000	92	8
Glastuinbouwbedrijven	830.000	95	1	4	870.000	88	12

Bron: Informatienet.

2005-2007 330.000 euro. De vleeskalver-, akkerbouw- en melkveebedrijven hebben lagere opbrengsten dan gemiddeld, het aandeel van de subsidies in de opbrengsten is op dit type bedrijven relatief hoog. Bij de vleeskalverbedrijven maken die een kwart uit van het totaal, bij melkveebedrijven bijna 10%. Akkerbouwers vallen ook op door hun grote aandeel 'overige opbrengsten'. Die bestaan vooral uit loonwerk en verhuur van activa. Bij glastuinbouwbedrijven is het bedrag aan overige opbrengsten vooral hoog door verkoop van energie.

Bij de kostenstructuur zijn het ook weer de drie typen met lagere opbrengsten die opvallen: de berekende kosten voor eigen arbeid en kapitaal maken een groter deel uit van de totale kosten dan bij de andere typen. Dat betekent ook dat die bedrijven met een lagere rentabiliteit (opbrengsten-kostenverhouding) uit de voeten kunnen om een inkomen te behalen dan de andere typen.

Resultaat en inkomen

Het inkomen uit bedrijf in de periode 2005-2007 bedroeg ruim 36.000 euro per onbetaalde aje. In de genoemde periode sprongen vooral de leghennenbedrijven er in negatieve zin uit, maar ook voor varkens- en fruitbedrijven waren de resultaten duidelijk onder het gemiddelde (tabel 8.6). Gemiddeld werd bijna 60% van de onbetaalde kosten gedekt door het inkomen, met positieve uitschieters voor de boomkwekers en akkerbouw-, vleeskalver- en vleeskuikenbedrijven. Bij geen enkel bedrijfstype was de dekking echter volledig. Wel was de dekking hoger dan in de periode 2004-2006.

Behalve inkomen uit bedrijf behalen veel bedrijven ook inkomsten van buiten bedrijf, in deze periode gemiddeld ongeveer 18.000 euro per bedrijf. Deze inkomsten omvatten daarmee 25% van het totaal inkomen. Het aandeel van de inkomsten buiten bedrijf is op de kleinere bedrijven groter dan op de grotere, ook omdat de kleinere bedrijven soms onvoldoende verdien capaciteit hebben. Bij akkerbouwbedrijven liggen de inkomsten van buiten bedrijf beduidend hoger dan bij de meeste andere typen. Het grootste deel van de inkomsten buiten bedrijf (43%) bestaat uit inkomsten uit arbeid. Voor de meeste typen geldt dat op ongeveer 50 tot 60% van de bedrijven geen inkomsten uit arbeid worden behaald. Bij de glastuinbouwbedrijven gaat het om ongeveer 65%. Bij 5 tot 10% van de bedrijven zijn de inkomsten uit arbeid groter dan 20.000 euro (Jager en Van Everdingen, 2009).

Tabel 8.6

Inkomensvorming (euro per bedrijf per jaar) naar bedrijfstype, gemiddelde 2005-2007

	Aantal onbetaalde aje per bedrijf	Inkomen uit bedrijf				Inkomsten van buiten bedrijf	Totaal inkomen
		Per 100 euro onbetaalde kosten	Per 100 euro opbrengsten	Per onbetaalde aje	Per bedrijf		
Alle bedrijven	1,4	58	16	36.400	52.400	17.800	70.200
Melkveebedrijven	1,5	65	28	47.500	69.300	16.300	85.700
Vleeskalverbedrijven	1,2	74	31	41.800	48.800	11.100	59.900
Varkensbedrijven	1,2	45	7	28.600	33.000	16.700	49.700
Leghennenbedrijven	1,4	24	4	13.800	18.800	13.200	32.100
Vleeskuikenbedrijven	1,2	76	6	44.100	50.600	13.900	64.400
Akkerbouwbedrijven	1,1	77	25	49.700	52.100	19.600	71.600
Glastuinbouw-bedrijven	1,7	58	7	35.100	60.900	7.400	68.300
Champignonbedrijven	2,0	62	9	30.400	61.100	-	-
Opengronds-groentebedrijven	1,7	69	16	35.000	59.700	-	-
Fruitbedrijven	1,4	46	16	29.900	40.600	-	-
Bloembollenbedrijven	1,4	56	10	33.900	48.000	-	-
Boomkwekerij-bedrijven	1,6	88	24	47.600	75.900	-	-

Bron: Informatienet.

Hoge rentabiliteit biologische bedrijven

De biologische akkerbouw-/groentebedrijven laten zich lastig vergelijken met hun gangbare collega's omdat de structuur van de bedrijven duidelijk anders is. In tabel 8.7 is een vergelijking weergegeven met gangbare bedrijven waar de opbrengsten voor minimaal 50% uit gewasopbrengsten bestaan en het areaal voor minimaal 20% uit groenten. De biologische bedrijven wisten in de periode 2005-2007 gemiddeld een rentabiliteit te scoren van 102%. Dit is hoog vergeleken met de gangbare bedrijven, maar ook in vergelijking met de periode 2002-2004. Ten opzichte van de gangbare bedrijven realiseren de biologische bedrijven weliswaar minder opbrengsten per hectare, maar doordat de kosten ook beduidend lager zijn, resteert een hoger saldo. De groenteteelt, die circa 40% van het bedrijfsoppervlak beslaat, zorgde in de periode 2005-2007 voor ongeveer twee derde van de opbrengsten.

De prijs van de biologische melk is gekoppeld aan die van gangbare door een toeslag van circa 8 euro per 100 kg. Biologische boeren profiteerden dus ook van de hoge melkprijzen in 2007 en 2008 in het gangbare circuit. Begin 2009 zijn de prijzen door een groter aanbod

Tabel 8.7

Vergelijking resultaten van biologische en gangbare bedrijven, 2002-2007

	2002 - 2004		2005 - 2007	
	Biologisch	Gangbaar	Biologisch	Gangbaar
Akkerbouw-/groentebedrijven				
Oppervlakte cultuurgrond (ha)	45,1	44,1	52,2	45,9
w.v. groenten (%)	37	38	41	43
Totaal aantal aje	2,8	2,7	3,2	3,2
Aantal onbetaalde aje	1,3	1,6	1,3	1,6
Opbrengsten/ha (1.000 euro)	5,0	6,1	6,8	7,9
Inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje (1.000 euro)	8,4	8,4	59,7	42,8
Inkomen uit bedrijf in % van opbrengsten	5	5	21	19
Rentabiliteit (%)	80	79	102	95
Melkveebedrijven				
Oppervlakte voedergewassen (ha)	43,0	38,0	51,2	41,9
Melkquotum (1.000 kg)	333	484	372	548
Melkproductie per koe (1.000 kg)	6,2	7,6	6,2	7,8
Totaal aantal aje	1,6	1,6	1,5	1,5
Aantal onbetaalde aje	1,3	1,5	1,3	1,5
Fabrieksprijs melk per 100 kg melk	38,10	34,00	39,90	34,00
Inkomen uit bedrijf per 100 kg melk	11,40	8,40	16,30	12,70
Inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje (1.000 euro)	28,9	27,6	48,0	47,2
Inkomen uit bedrijf in % van opbrengsten	21	21	28	28
Rentabiliteit (%)	77	76	85	87
Bron: Informatienet.				

en een kleinere vraag onder druk komen te staan. Uit het Informatienet blijkt dat het werkelijke verschil tussen de prijzen van biologische en gangbare melk kleiner is dan de genoemde 8 euro. Dit heeft mede te maken met de verschillen in kwaliteit van de melk en het verschil in kwantumtoeslagen. Het gemiddelde biologische melkveebedrijf is een derde kleiner in kg melk gemeten dan een gangbaar bedrijf. Andere in het oog lopende verschillen zijn de grotere oppervlakte en dus lage intensiteit van de biologische bedrijven en de lagere melkproductie per koe. Het inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje verschilt niet veel tussen biologische en gangbare bedrijven. Biologische boeren halen dus met minder melk een gelijk inkomen. Met ingang van 2008 mogen biologische bedrijven geen gangbaar voer, dat over het algemeen goedkoper is, meer aankopen. De voerkosten zullen daardoor toenemen.

8.4.2 Actuele resultaten per bedrijfstype

In december 2008 heeft het LEI gerapporteerd over de ontwikkeling van resultaten en inkomen (De Bont et al., 2008). Die resultaten zijn waar nodig bijgesteld met nieuwe informatie. De resultaten voor de bedrijfstypen worden in deze paragraaf in het kort besproken. Het centrale kengetal daarbij is het inkomen uit bedrijf per onbetaalde aje. Een overzicht van de cijfers staat in tabel 8.8 aan het einde van deze paragraaf. De cijfers zijn ook terug te vinden in BINternet op de website van het LEI.

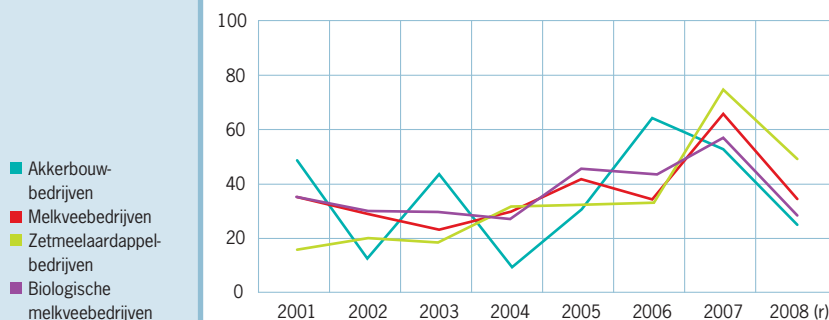
Lager inkomen voor melkveehouders

De melkprijs kwam in 2008 uit op gemiddeld 38,65 euro per 100 kg, 1,5% hoger dan in 2007. Een dergelijke hoge gemiddelde melkprijs is nog niet eerder voorgekomen, zelfs niet in de zeer goede jaren tachtig, toen de prijs bleef steken op krap 38 euro per 100 kg. De inkomens waren destijds wel beduidend lager, omdat de bedrijven toen gemiddeld de helft kleiner waren. Ondanks het hoge gemiddelde prijsniveau in 2008, was wel sprake van een neergaande tendens in de prijs. Deze tendens zette begin 2009 versterkt door en werkt ook door in de waarde van de veestapel. Deze waardedaling wordt conform de rekenregels van de IFRS in de resultatenrekening opgenomen (Poppe, 2003). Per saldo leidde dit tot een inkomensdaling van gemiddeld ongeveer 30.000 euro per bedrijf ten opzichte van 2007 (tabel 8.8). Het inkomen uit bedrijf is daardoor ondanks de hogere melkprijs afgenomen (figuur 8.3). Ook hogere voerkosten dragen bij aan die inkomstensteruggang. De rentabiliteit komt acht punten lager uit dan in 2007 (tabel 8.8).

In de loop van 2008 kwam de melkprijs flink onder druk door de negatieve marktstemming. Het aanbod liep op, mede door verruiming van de melkquota, de vraag viel tegen.

Figuur 8.3

Inkomen uit bedrijf (1.000 euro per onbetaalde aje) van melkvee- en akkerbouwbedrijven, 2001-2008

Bron: Informatienet.

De crisis op de financiële markten versterkte dit proces. Het begin van 2009 is daardoor verre van rooskleurig. Als de prijs op dit lage niveau blijft, zou het inkomen in 2009 tot nul kunnen zakken.

Akkerbouwbedrijven: inkomensdaling door lagere prijzen

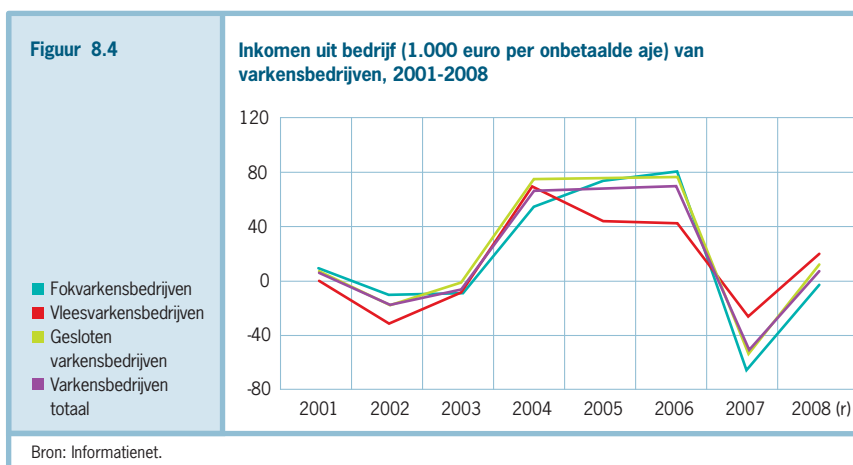
De prijzen van vrijwel alle belangrijke akkerbouwgewassen waren in het afzetseizoen 2008-09 lager dan het jaar ervoor. Vooral de uien- en graanprijzen daalden sterk. Ook de zetmeelaardappelen leverden minder op. AVEBE, de verwerker van zetmeelaardappelen, was in tegenstelling tot het voorgaande jaar niet in staat een extra markttoeslag te betalen bovenop de vooraf vastgestelde uitbetalingsprijs omdat 'de prijs en afzet van aardappelzetmeel als gevolg van de crisis onder druk staat' (Vos, 2009). Het beeld bij de suikerbieten was positiever. Het hoge suikergehalte en het feit dat COSUN voor alle bieten de (hoge) quotumprijs uitbetaalde zorgden ervoor dat de bietenprijs gelijk was aan het vorige jaar, ondanks de daling van de Europese minimumprijs. De hoge prijs was mede het gevolg van de herstructurering van de Europese suikermarkt, waardoor er in de EU minder suiker is geproduceerd. Omdat de Nederlandse bietenproductie per hectare hoog was, leverde een hectare bieten in 2008 meer op dan in 2007.

De hogere productie per hectare van de verschillende gewassen compenseerde de lage prijzen onvoldoende waardoor de inkomens daalden. Voor de akkerbouwbedrijven wordt voor 2008 een inkomen uit bedrijf geraamd van rond de 25.000 euro per onbetaalde aje, beduidend lager dan in de drie voorliggende jaren (figuur 8.6). Voor de zetmeelbedrijven is een inkomen geraamd van ongeveer 50.000 euro. De rentabiliteit wordt geraamd op 86% voor de totale groep akkerbouwbedrijven en 96% voor de zetmeelbedrijven (tabel 8.8).

Varkenshouderij kruipt langzaam uit het dal

Voor de varkenssector verliep 2008 wat beter dan het slechte jaar 2007. De kosten-dekking van de totale groep varkensbedrijven is in 2008 met 14 procentpunten verbeterd tot 90% (tabel 8.8). De omzet en aanwas per bedrijf is flink gestegen, maar een groot deel daarvan is weer uitgegeven aan hogere voerkosten. Uiteindelijk nam het inkomen uit bedrijf met 62.000 euro toe tot gemiddeld 8.000 euro per onbetaalde arbeidskracht (figuur 8.4). Voor vleesvarkens werden redelijk gunstige prijzen ontvangen dankzij het kleinere aanbod in de EU-27. Dat aanbod liep vooral in het vierde kwartaal van 2008 terug (ruim 4%), met name in Polen, het Verenigd Koninkrijk en Spanje. De varkenscyclus vertoonde 2008 een beginnend herstel.

De biggenprijzen waren begin 2008 laag, maar vanaf het tweede kwartaal trokken de prijzen aan, tot rond de 40 euro per stuk. De biggenprijs was in 2008 gemiddeld 16% hoger dan in 2007. De voerprijs kwam echter bijna 18% hoger uit. Vooral in de eerste helft van het jaar was het voer erg duur. De opbrengsten van slachtzeugen zijn gestegen,

evenals de biggenproductie per zeug. Het saldo per zeug is daardoor weliswaar hoger, maar toch komt het inkomen per onbetaalde aje nauwelijks uit de rode cijfers (figuur 8.4). Voor 2009 worden iets hogere varkensprijzen verwacht, op basis van de verdere daling (-2%) van het aanbod. De huidige economische situatie kan echter mogelijk negatieve gevolgen hebben voor de consumptie en afzet van varkensvlees. Denemarken ondervindt bijvoorbeeld veel problemen bij de afzet van varkensvlees naar Japan, Korea en Rusland. Het productieoverschot vindt daardoor vooral zijn weg op de Duitse markt, wat traditioneel voor Nederlands varkensvlees de belangrijkste bestemming is.

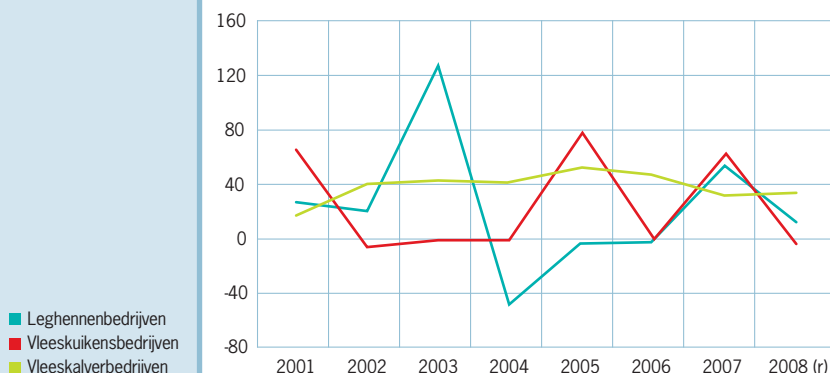
Pluimveebedrijven leveren flink in, vleeskalverenbedrijven in herstel

De resultaten van de leghennenbedrijven zijn in 2008 aanzienlijk verslechterd ten opzichte van 2007. Het voer was veel duurder (+21%) en ook de opfokhennen stegen in prijs. De hogere kosten zijn niet gecompenseerd door betere opbrengsten. De prijzen van kooieieren waren in 2008 op jaarbasis 3% lager dan in 2007, de marktprijs van scharreleieren bleef ongewijzigd. De contractprijzen van scharreleieren zijn in 2008 gemiddeld wat hoger vastgesteld, waardoor de gemiddelde eierprijs toch iets hoger uitkwam dan in 2007.

Vooral de hoge voerprijzen bezorgden de leghennenhouders in 2008 een flinke inkomensdaling, tot 9.000 euro per onbetaalde arbeidskracht (figuur 8.5). Er wordt gemiddeld 40.000 euro per bedrijf ontspaard. Van de afgelopen vijf jaar is 2008 het vierde jaar met ontsparringen. Daardoor is de vermogenspositie van de meeste leghennenhouders verzwakt. Dat is slecht nieuws voor bedrijven die voor 2012 nog moeten investeren in omschakeling naar stallen met alternatieve huisvesting. Het inkomen van bedrijven met alternatieve huisvesting was de afgelopen jaren overigens lager dan dat van de kooieierbedrijven.

Figuur 8.5

Inkomen uit bedrijf (1.000 euro per onbetaalde aje) van pluimvee- en vleeskalverbedrijven, 2001-2008

Bron: Informatienet.

De vleeskuikensector heeft eveneens een slecht jaar achter de rug, vooral door de gestegen mengvoerprizen (+20%). Ook de prijzen voor ééndagskuikens en energie werden hoger. De opbrengstprizen zijn op jaarbasis wel aangetrokken (+6%), maar geven onvoldoende compensatie voor de hogere kosten. Een lichtpuntje was de daling van de prijs voor mestafzet (-30%) door de ingebruikname van de Biomassacentrale (BMC) voor de verbranding van pluimveemest (zie ook §6.4). Circa een derde van alle geproduceerde pluimveemest wordt aan die fabriek geleverd, tegen 18 euro per ton.

De kostendekking is met 6 punten gedaald naar 94% in 2008 (tabel 8.8). Het inkomen uit bedrijf ging met bijna 70.000 euro per onbetaalde arbeidskracht omlaag. De laatste jaren waren alleen de inkomens in 2005 en 2007 positief (figuur 8.5).

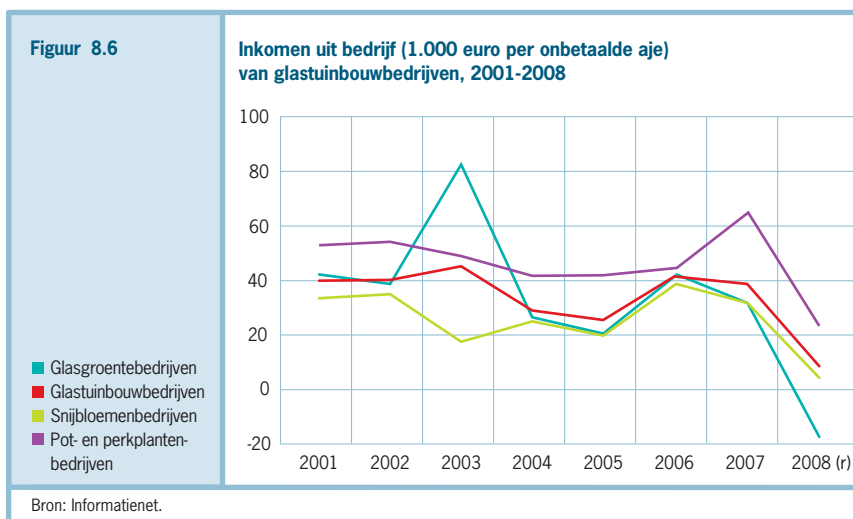
Het inkomen van de gespecialiseerde vleeskalverenbedrijven zal in 2008 iets stijgen (figuur 8.5), vooral door hogere contractvergoedingen. Ook de totale kosten per bedrijf vallen iets hoger uit, onder andere door toegenomen kosten voor de afzet van kalvergier (+25%), energie en huisvesting.

Glastuinbouw: sterke achteruitgang bedrijfsresultaten en inkomens

Door de diversiteit aan glastuinbouwbedrijven is het moeilijk een algemeen beeld te schetsen over de ontwikkeling van het bedrijfsresultaat en het inkomen. Desondanks kan gesteld worden dat in 2008 het resultaat van het merendeel van de bedrijven is verslechterd. Lagere opbrengsten en hogere kosten zijn daar debet aan. De fysieke productie per m² lag voor veel gewassen op ongeveer hetzelfde niveau als in 2007. De lagere opbrengsten zijn vooral het gevolg van tegenvallende prijzen. Oorzaak hiervan is een combinatie van factoren: areaaluitbreiding in binnen- en buitenland bij bepaalde producten, een matige markt- en exportvraag, verdeeldheid in het afzetkanaal en onderlinge prijsconcurrentie. Bij glasgroenten liep de

gemiddelde prijsdaling uiteen van 5 tot 10% bij tomaat (afhankelijk van het type), 5 tot 15% bij paprika (afhankelijk van de kleur) tot 25% bij aubergine. Ook bij snijbloemen lag de gemiddelde prijs voor belangrijke producten als chrysant, gerbera en lelie onder het niveau van 2007. Hierbij vergeleken waren de prijzen voor tulp relatief goed. In de potplantenteelt waren de prijzen voor groene planten relatief beter dan voor bloeiende planten. De prijs voor perkplanten lag gemiddeld ongeveer op hetzelfde niveau als in 2007.

In 2008 zijn de kosten per bedrijf gemiddeld met ongeveer 2% per m² toegenomen, door hogere prijzen voor arbeid, gas en meststoffen. Ook nam het gasverbruik gemiddeld toe, onder andere omdat er meer elektriciteit werd geproduceerd voor eigen gebruik en verkoop. De inkoop van elektriciteit nam af. De rentabiliteit is gemiddeld genomen gedaald (tabel 8.8). Hierdoor is het inkomen uit bedrijf fors teruggelopen, met bijna 30.000 euro per onbetaalde aje (figuur 8.6).

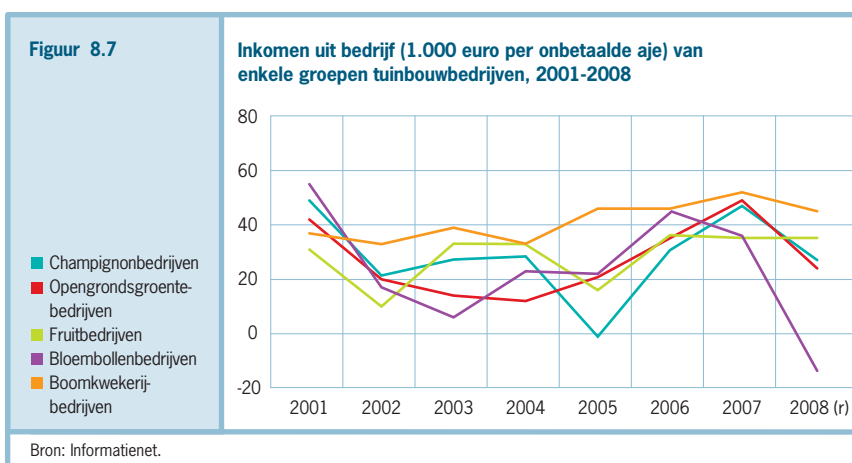

Inkomens champignon telers na goed jaar weer omlaag

Door hogere kosten en lagere opbrengsten is het gemiddelde inkomen van champignonbedrijven in 2008 teruggelopen (figuur 8.7). Op veel bedrijven was er uitval van productie vanwege infecties van groene schimmels. Daarnaast zijn de kosten voor compost en energie verder toegenomen. Arealuitbreiding, met name bij het industrie segment, samen met een in de loop van het jaar afnemende marktvraag, zorgde voor een overaanbod. Hierdoor werd enkele weken een afnamestop afgekondigd door verwerkingsbedrijven van industriechampignons. De industrieprijs kon door deze maatregel wel worden gehandhaafd. Verse champignons moesten dit jaar echter genoegen nemen met een lagere prijs. De sterke euro zorgde voor een moeizame export. Per saldo leidde dit tot een daling van het inkomen ten opzichte van 2007 met 20.000 euro (tabel 8.8).

Matige resultaten opengrondsgroentebedrijven

De opengrondsgroentebedrijven produceren hoofdzakelijk voor de Nederlandse versmarkt en telen intensieve gewassen als aardbeien, asperges, diverse koolsoorten, prei, sla en witlof. Gemiddeld genomen hadden de bedrijven in 2008 financieel een matig jaar, maar afhankelijk van de geteelde gewassen waren er behoorlijke verschillen tussen de bedrijven. De productie per hectare was over het algemeen goed. Alleen bij winterprei was sprake van aanzienlijke vorstschade en bij sla zijn diverse percelen niet geoogst vanwege lage prijzen. De prijzen waren in 2008 echter ongeveer 5% lager dan in 2007. Dit speelde vooral bij diverse koolsoorten en witlof. Daarnaast namen de kosten met bijna 4% toe, vooral als gevolg van hogere kosten voor arbeid en meststoffen. De rentabiliteit en het inkomen zijn dan ook beduidend lager dan in 2007 (tabel 8.8, figuur 8.7)

Fruitbedrijven: hoge perenprijzen maar matig appelseizoen

De Europese perenproductie lag in 2008 fors onder die van 2007. In Nederland daalde de productie zelfs met 33%. De verwachting is dat het prijsniveau van de oogst 2008 ruim boven het prijsniveau van 2007 zal uitkomen. Het appelseizoen verloopt daarentegen matig. Voor de Nederlandse fruitteelt is vooral de kleinere Europese productie van Elstar en Jonagold ten opzichte van 2007 van belang. In Nederland was de productiedaling minder groot dan gemiddeld in Europa. De prijs van Elstar is gedurende het seizoen redelijk stabiel, terwijl de prijs van Jonagold wegzakt. De oorzaak hiervan is de grote Poolse productie, met fikse Europese voorraden tot gevolg. De verwachting is daarom dat de gemiddelde prijs voor appels lager zal zijn dan in het seizoen 2007-2008. Wat verder nog roet in het eten kan gooien is een Russisch importverbod voor fruit. Rusland hanteert strengere residunormen voor pesticiden, nitraten en nitrieten op fruit dan de EU. Het importverbod is al een aantal malen uitgesteld en het is op dit moment (begin mei) nog niet duidelijk of en wanneer de maatregel ingaat. Als de grens wel dicht gaat, zal dit vooral gevolgen hebben voor de afzet en de prijs van Jonagoldappels.

De verwachting is dat de rentabiliteit voor het seizoen 2008-2009 ongeveer hetzelfde zal zijn als het jaar ervoor (88%). Het inkomen uit bedrijf ligt naar verwachting rond de 35.000 euro per onbetaalde aje (figuur 8.7).

Bloembollenbedrijven

Het areaal bloembollen is in 2008 opnieuw toegenomen. De oogst van voorjaars-bloeiers zoals tulp en hyacint viel iets tegen, evenals de opbrengst van lelies. Mede dankzij goede oogstomstandigheden waren er minder problemen met ziekten dan in het voorgaande jaar. In het algemeen viel de prijsvorming tegen. Alleen de prijzen van tulpen bevonden zich mede dankzij een beter broeiseizoen in 2008 op een redelijk niveau. De kwaliteitsproblemen in het voorgaande seizoen hebben mede geleid tot fors lagere prijzen van hyacinten. De prijsvorming van lelies was ronduit desastreus, als gevolg van lage prijzen voor de bloemen en de dure euro. Meer dan andere sectoren is de bollenteelt afhankelijk van export naar bestemmingen buiten Europa. Ook de prijzen van bolbloemen hielden in het broeiseizoen 2008-2009 niet over. Bollen op pot vormden daarop een uitzondering. De kosten zijn gestegen vanwege hogere lonen en duurdere grondstoffen zoals kunstmest en energie. Tegelijkertijd geldt wel dat scherp op kostenbesparingen wordt gelet.

De tegenvallende oogst en de matige tot slechte prijzen hebben geleid tot een moeilijk jaar voor de bollenteelt. De rentabiliteit valt naar verwachting ongeveer 7 procentpunten lager uit (85%). Dat betekent dat ook het inkomen van de bollentelers dit jaar met rode cijfers moet worden geschreven (figuur 8.7).

Boomteelt

Het areaal boomteelt is in 2008 verder gegroeid, met name in de gewasgroepen coniferen en laan- en parkbomen, die profiteerden van herstel van de vraag in het seizoen daarvoor. Extreme weersomstandigheden hebben zich in het teeltseizoen niet voorgedaan. De verkoop in het voorjaar kwam dankzij het goede weer vroeg op gang en is redelijk verlopen. De handel in het najaar verliep stroever. Met name producten bestemd voor de consumentenmarkt leden onder het slechte weer en een dalende vraag op de Engelse markt. Hoveniers deden echter goede zaken, wat ten goede komt aan de afzet van traditioneel geteelde producten. Telers van laan- en parkbomen hebben geprofiteerd van de grotere belangstelling voor het openbaar groen. Gemiddeld zal de omzet iets achtergebleven zijn ten opzichte van 2007. De handel in het voorjaar van 2009 is aan de late kant maar wel positief van start gegaan. De goede stemming geldt zowel de sierproducten als de producten bestemd voor de institutionele markt.

De kosten nemen licht toe. Hogere uurlonen en stijgende prijzen voor productiemiddelen zoals meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen dragen daaraan bij. Gemiddeld komt de rentabiliteit in 2008 uit op 97%, een lichte daling ten opzichte van voorgaand jaar. Het inkomen uit bedrijf komt volgens de raming uit op het niveau van 2006 (figuur 8.7).

Tabel 8.8

Resultaten van groepen bedrijven, 2007 en 2008

	Opbrengst/ 100 euro kosten		Inkomen uit bedrijf (1.000 euro per onbetaalde aje)		Besparingen (1.000 euro per bedrijf)	
	2008 (r)	mutatie t.o.v. 2007	2008 (r)	mutatie t.o.v. 2007	2008 (r)	mutatie t.o.v. 2007
Totaal land- en tuinbouw	87	-4	23	-17	-1	-23
Melkveebedrijven	87	-8	35	-30	16	-50
Vleeskalverbedrijven	83	+1	32	+2	-6	+2
Varkensbedrijven	90	+14	8	+62	-23	+82
w.v. fokvarkensbedrijven	87	+16	-1	+69	-40	+99
vleesvarkensbedrijven	92	+13	20	+49	-10	+49
gesloten varkensbedrijven	92	+15	13	+69	-20	+107
Leghennenbedrijven	92	-7	9	-44	-40	-67
Vleeskuikenbedrijven	94	-6	-7	-69	-42	-74
Akkerbouwbedrijven	86	-5	25	-27	0	-26
w.v. zetmeelaardappelbedrijven	96	-3	49	-25	26	-29
Glastuinbouwbedrijven	93	-3	9	-29	-40	-48
w.v. glasgroentenbedrijven	90	-6	-16	-48	-75	-80
snijbloemenbedrijven	91	-4	5	-27	-56	-51
pot- en perkplantenbedrijven	96	-4	25	-39	-22	-64
Champignonbedrijven	95	-5	27	-20	-	-
Opengrondsgroentebedrijven	89	-10	22	-27	-	-
Fruitbedrijven	88	-1	35	0	-	-
Bloembollenbedrijven	85	-7	-14	-51	-	-
Boomkwekerijbedrijven	97	-2	45	-8	-	-
Bron: Informatienet.						

8.5

Balans en financiering*Investerings en nieuw vreemd vermogen*

De investeringen op agrarische bedrijven waren in 2007 hoog, gemiddeld ruim 105.000 euro per bedrijf. Het beeld is dat er in 2008 minder is geïnvesteerd, mede door minder goede resultaten (De Bont et al., 2008). De verschillen in investeringen per bedrijf zijn over het algemeen groot. In 2007 werd door één op de zeven bedrijven niet geïnvesteerd of zelfs gedesinvesteerd. Bij één op de vijf bedrijven bedroegen de investeringen meer dan 100.000 euro. Door deze groep werd per saldo ook nieuw vreemd vermogen aangetrokken, terwijl bij de andere groepen bedrijven per saldo meer werd afgelost. Kleinere investeringen, veelal de vervangingsinvesteringen, worden vooral met eigen middelen gefinancierd.

Het lang vreemd vermogen per bedrijf nam toe van gemiddeld 490.000 euro per bedrijf per 1 januari 2007 naar 550.000 euro per 1 januari 2008. Bij 30% van de bedrijven was

sprake van een toename van de langlopende leningen. Dit zijn veelal de bedrijven met grotere investeringen, maar bij relatief veel varkensbedrijven namen de leningen toe zonder dat daar investeringen tegenover stonden. Dat geld was waarschijnlijk vooral bedoeld om tekorten in de bedrijfsvoering te dekken die ontstonden door de tegenvallende resultaten. De Rabobank signaleerde voor 2007 een toename van de uitzettingen in de agrarische sector van 2,4 mrd. euro (+10%). Voor 2008 geeft zij aan dat die uitzettingen verder zijn toegenomen (12%). Vooral in de glastuinbouw en de pluimveehouderij was die groei sterk, maar ook in de andere grotere sectoren namen de uitzettingen toe.

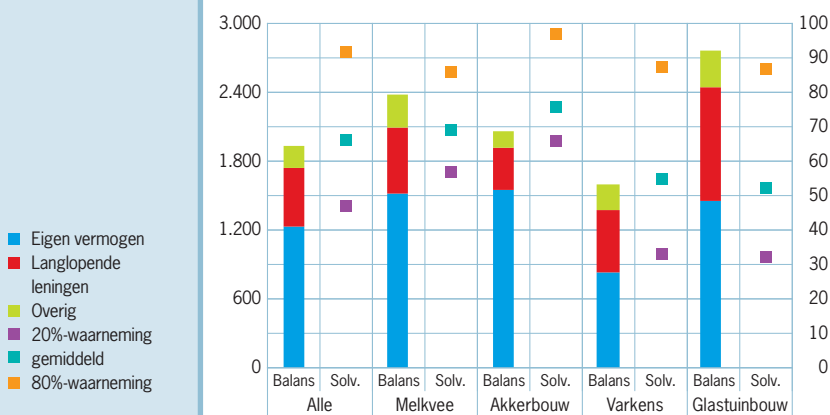
Balans en eigen vermogen

De waarde van het gemiddelde land- en tuinbouwbedrijf bedroeg begin 2008 ongeveer 1,95 mln. euro. Ongeveer 40% daarvan ligt vast in de grond en 14% in immateriële activa, vooral melkquota. Het aandeel van de quota is ten opzichte van begin 2007 sterk teruggelopen, door de lagere prijzen van het melkquotum. Gedurende 2008 zijn die prijzen redelijk op peil gebleven, maar op termijn wordt toch een verdere daling voorzien, vanwege de voorgenomen afschaffing van de melkquotering in 2015.

De koppositie voor wat betreft de gemiddelde waarde per bedrijf was altijd in handen van de melkveebedrijven, maar die is in 2007 overgenomen door de glastuinbouwbedrijven (figuur 8.8). Enerzijds is in deze sector door veel bedrijven fors geïnvesteerd, anderzijds spelen ook herwaarderingen en schaalvergroting een rol.

Figuur 8.8

Vermogensopbouw (1.000 euro) en spreiding in solvabiliteit van land- en tuinbouwbedrijven, naar bedrijfstype, gemiddeld per bedrijf, situatie per 1-1-2008

Bron: Informatienet.

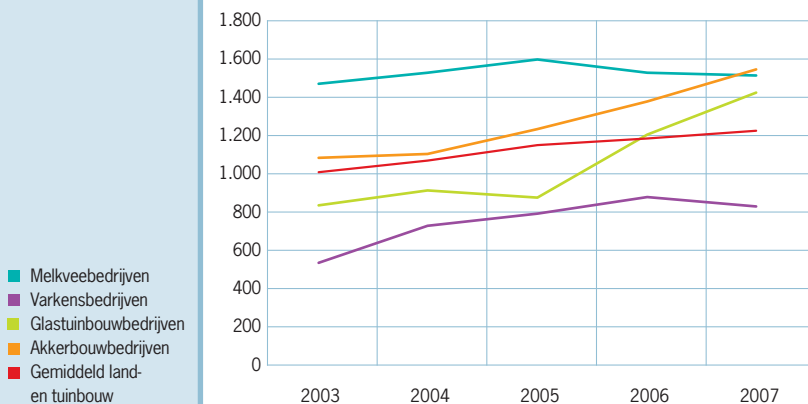
De rol van het eigen vermogen

Het eigen vermogen (bedrijf en privé) op agrarische bedrijven is tussen 2003 en 2007 met gemiddeld 22% gestegen tot ruim 1,2 mln. euro (figuur 8.9). De ontwikkeling van het eigen vermogen wordt behalve door de jaarlijkse besparingen (vooral) bepaald door optredende waardeestijging van de productiemiddelen (zoals grond, gebouwen, productierechten) en door schenkingen en erfenissen.

De akkerbouwbedrijven hebben in 2007 met gemiddeld ruim 1,5 mln. euro het meeste eigen vermogen. In deze sector is de laatste jaren sprake van een forse toename als gevolg van groei van de bedrijfsomvang, waardeestijging van de productiemiddelen in 2005 en 2007 en goede bedrijfsresultaten in 2006. In de melkveehouderij is de stijgende tendens die zich tot 2005 voordeed, omgebogen in een dalende, door een teruggang van de waarde van het melkquotum. De komende jaren zal die daling zich doorzetten, als gevolg van de afschaffing van het quotum in 2015. Positieve besparingen en waardeestijging van de grond moeten het eigen vermogen in de melkveehouderij op peil houden. In de glastuinbouwsector is de toename van het eigen vermogen de afgelopen vijf jaar het sterkst geweest, + 70%. Deze ontwikkeling wordt vooral veroorzaakt door de waardeestijging van de grond en de andere materiële activa (kassen en installaties). Maar ook de aanpassing van de bovengrens van de steekproefpopulatie in 2006 en 2007 (zie bijlage Begripsomschrijvingen), waardoor de gemiddelde bedrijfsomvang van het gerepresenteerde glastuinbouwbedrijf is toegenomen, draagt bij aan de stijging.

Figuur 8.9

Ontwikkeling van het eigen vermogen, gemiddeld per bedrijf, per einde boekjaar, naar bedrijfstype, 2003-2007 (x 1.000 euro)

Bron: Informatienet.

De besparingen leverden geen bijdrage, want die waren gemiddeld veelal negatief. Varkensbedrijven hebben over het algemeen gezien slechts weinig grond en gemiddeld het laagste eigen vermogen. De ontwikkeling van het eigen vermogen is sterk afhankelijk van de ontwikkeling van de bedrijfsresultaten.

Belang van voldoende eigen vermogen

Het eigen vermogen op agrarische bedrijven dient vooral als buffer om inkomensschommelingen op te vangen en is hiermee de belangrijkste bron om bij lage inkomens in het levensonderhoud te voorzien. Daarnaast zien ondernemers de waardeontwikkeling van het bedrijf veruit als de belangrijkste basis voor de pensioenopbouw. Dit geldt voor alle sectoren in de land- en tuinbouw (Van der Meulen et al., 2009). Overigens neemt het beschikbare pensioen voor de ouders sterk af wanneer sprake is van een bedrijfsoverdracht aan de volgende generatie. Het bedrijf blijkt bij de overname vaak alleen levensvatbaar als de ouders vermogen in het bedrijf laten zitten. Tenslotte vervult het eigen vermogen een belangrijke zekerheid voor de banken bij het verstrekken van leningen. In de huidige moeilijke economische situatie neemt het kunnen garanderen van zekerheid aan belang toe.

Ongeveer twee derde van het vermogen op land- en tuinbouwbedrijven bestaat uit eigen vermogen. Bij melkvee- en akkerbouwbedrijven ligt dat aandeel hoger dan gemiddeld en bij varkens- en glastuinbouwbedrijven lager. Toch zijn ook daar de verschillen groot: bij de laatstgenoemde bedrijfstypen scoort 20% van de bedrijven een solvabiliteit van meer dan 87%. Aan de andere kant zit ook 20% van de bedrijven onder de 33%. Bij de melkvee- en akkerbouwbedrijven heeft de laagste 20% van de bedrijven nog een solvabiliteit van respectievelijk 57 en 66% (figuur 8.8).

Rendement op eigen vermogen

Naast winstcijfers vormen rendementen op het eigen en totaal vermogen belangrijke kengetallen. In eerder onderzoek (Backus et al., 2007) is een methode vastgesteld om voor primaire bedrijven dat rendement te berekenen. Indien die methode wordt toegepast op de gegevens uit het Informatienet over de jaren 2003 tot en met 2007, dan blijkt het rendement op de ruim 1 mln. euro eigen vermogen (exclusief privévermogen) gemiddeld negatief: -0,8% (tabel 8.9). In deze periode ligt dit rendement met 2,2 % het hoogst in de akkerbouw. Dit laat zich verklaren door de 'goede' inkomens in de jaren 2006 en 2007 en de waardestijging van de grond, maar ook omdat in de akkerbouw de berekende kosten voor eigen arbeid relatief laag zijn in vergelijking met de andere bedrijfstypen. De varkensbedrijven hebben over deze periode het laagste rendement behaald.

Tabel 8.9		Rendement op eigen vermogen naar bedrijfstype, vijfjaarsgemiddelde 2003-2007			
(bedragen in euro)	Akkerbouw	Melkvee	Varkens	Glastuinbouw	Alle bedrijven
Aantal bedrijven	8.200	20.600	3.900	5.600	62.400
Inkomen uit bedrijf (+)	40.500	55.400	33.500	61.100	42.600
Herwaardering grond (+)	33.200	28.500	9.000	22.400	22.000
Berekende kosten arbeid (-)	48.700	78.200	61.200	92.100	72.200
Vergoeding eigen vermogen (=)	25.000	5.700	-18.700	-8.600	-7.600
Eigen vermogen	1.112.800	1.638.100	682.400	853.900	1.009.800
Rendement eigen vermogen (%)	2,2	0,3	-2,7	-1,0	-0,8
Bron: Informatienet.					

Uit de studie van Backus et al. (2007) bleek dat de gemiddelde rendementen op het eigen en totale vermogen in de primaire sectoren duidelijk lager liggen dan in andere schakels in de keten; de retail, de toeleverende en verwerkende industrie. Dit houdt echter niet in dat er geen land- en tuinbouwbedrijven zijn die wel een redelijk rendement behalen. Ook in rendement is de spreiding tussen de bedrijven groot.

Waardedaling aandelen door financiële crisis

Land- en tuinbouwbedrijven hadden per 1 januari 2008 gemiddeld ruim 100.000 euro aan liquide middelen op de balans. Ruim 20.000 euro daarvan had betrekking op de waarde van beleggingen (onder andere aandelen en obligaties). Ongeveer één op de vijf bedrijven had op dat moment beleggingen, dus de betreffende bedrijven hadden gemiddeld ruim 100.000 euro belegd. Vooral veel akkerbouwers (één op de drie) hadden beleggingen: gemiddeld 120.000 euro per beleggend bedrijf. De bedrijven zullen net als veel andere bedrijven en personen getroffen zijn door de sterke waardedaling van beleggingen als gevolg van de financiële crisis die zich in de loop van 2008 voltrok. De stand van de AEX is tussen begin en eind 2008 met 55% gedaald. Een inventarisatie van de bedrijven waarvan het jaar 2008 al is uitgewerkt, leert dat de waarde van de beleggingen wel is gedaald, maar niet met 55%. Bij sommige bedrijven was de daling sterker, bij de meeste veel kleiner. Per saldo is de verwachting dat de waarde van beleggingen op land- en tuinbouwbedrijven per 1 januari 2009 tussen 15 en 25% lager zal zijn dan het jaar ervoor. Voor de betreffende bedrijven kunnen die bedragen overigens wel aardig oplopen.

Literatuur

Hoofdstuk 1

- AD (Agrarisch Dagblad) (2009a). *'Handelsakkoord rundvlees tussen VS en EU nabij'*. 18 april
- AD (2009b). *'Obama snijdt diep in landbouwsubsidies'*. 28 februari
- AZ (Ministerie van Algemene Zaken) (2009). *Werken aan toekomst, een aanvullend beleidsakkoord bij 'samen werken, samen leven'*. Secretariaat Ministerraad. Den Haag
- Backus, G.B.C., P. Berkhout, D.J.F. Eaton, L. Franke, A.J. de Kleijn, B. Lotz, E.M. van Mil, P. Roza en W. Uffermann (2008). *EU-beleid inzake ggo's; Een quick scan van de economische gevolgen*. Rapport 2008-043. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bouët, A. en D. Laborde (2008). *The potential cost of a failed Doha Round*. IFPRI Issue Brief 56. International Food Policy Research Institute, Washington DC
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek) (2009). *Omzet detailhandel 8,5 procent lager*. Persbericht, 16 april 2009. Den Haag. Via <http://www.cbs.nl>
- CPB (Centraal Planbureau) (2009a). *Centraal Economisch Plan 2009*. Den Haag
- CPB (2009b). *De economische ontwikkeling in 2009 en 2010 in drie sectoren*. CPB Memorandum 222, 31 maart. Den Haag
- Dadush, U. (2009). *Resurgent Protectionism: Risks and Possible Remedies*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC
- DNB (2009). *Statistisch Bulletin*. Maart 2009. Amsterdam
- EC (Europese Commissie) (2008). *Groenboek over territoriale cohesie; Van territoriale diversiteit een troef maken*. COM(2008) 616. Brussel
- EC (2009a). *Jaarlijkse beleidsstrategie voor 2010*. COM(2009) 73. Brussel
- EC (2009b). *Voorstellen van de Commissie voor aanvullende maatregelen in de zuivelsector*. IP/09/57. Brussel
- EZ (Ministerie van Economische Zaken) (2009). *Kabinetsvisie non-trade concerns en handelsbeleid: verduurzaming van productiemethoden en -processen wereldwijd*. Den Haag
- ICTSD (International Centre for Trade and Sustainable Development) (2008a). *'Doha: Close, but Not Enough'*. In: *BRIDGES Weekly Trade News Digest*, 7 augustus
- ICTSD (2008b). *'Agricultural Safeguard Controversy Triggers Breakdown in Doha Round Talks'*. In: *BRIDGES Weekly Trade News Digest*, 7 augustus
- ICTSD (2009a). *'G20 Leaders Boost Trade Finance, Renew Vow to Resist Protectionism'*. In: *BRIDGES Weekly Trade News Digest*, 8 april

- ICTSD (2009b). 'South Korea Pushes Trade Deals with US, EU on Summit Sidelines'.
In: *BRIDGES Weekly Trade News Digest*, 8 april
- ICTSD (2009c). 'Monsanto Sues Germany over GM Maize Ban'.
In: *BRIDGES Weekly Trade News Digest*, 6 mei
- ICTSD (2009d). 'WTO urges EU to Liberalise Agriculture, Services Sectors'.
In: *BRIDGES Weekly Trade News Digest*, 8 april
- IMF (Internationaal Monetair Fonds) (2009). *World Economic Outlook, April 2009*.
Washington DC
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2008a). *LNV-beleid in 2009*.
Den Haag
- LNV (2008b). *Agenda Landschap; Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen*.
Den Haag
- LNV (2009a). *Stimuleringsmaatregelen LNV*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten Generaal d.d. 23 april 2009. Den Haag
- LNV (2009b). *Uitvoeringsprogramma Biodiversiteit*. Den Haag
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2008).
A cost-benefit framework for the assessment of non-tariff measures in agro-food trade.
TAD/TC/CA/WP(2008)3. Parijs
- FAO/OESO (2009). *OECD Economic Outlook; Interim Report*. March 2009. Paris
- UN (United Nations) (2008). *Delivering on the Global Partnership for Achieving
the Millennium Development Goals; MDG Gap Task Force Report 2008*. New York
- UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2007).
The trade barrier reporter. Available at <http://ntb.unctad.org>
- Wereldbank (2008). *World Development Report 2009; Reshaping Economic Geography*.
Washington DC
- WTO (Wereldhandelsorganisatie) (2009). *World trade 2008, prospects for 2009*.
Press release, 23 March. Genève

Hoofdstuk 2

- Banse, M., H. van Meijl, A. Tabeau en G. Woltjer (2008a). 'Will EU Biofuel Policies affect
Global Agricultural Markets?' In: *European Review of Agricultural Economics*. 35(2) pp:
117–141. EC (Europese Commissie) (2009). *Prospects for Agricultural markets and
income in the European Union 2008-2015*. Brussel
- Banse, M., P. Nowicki en H. van Meijl (2008b). *Waarom zijn de huidige wereldvoedselprijzen
zo hoog?* Rapport 2008-043. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Banse, M. (2009). *Persoonlijke mededeling*.
- Chilla, B. (2008). 'Entwicklung der Rohstoffmärkte für die Agrarwirtschaft'. Voordracht
Osnabrück 04-12-2008; samengevat in: Schaper en Theuvsen (2009). 'Der Markt für
Bioenergie'. In: *Agrarwirtschaft* 58 (2009), Heft 1, pp. 91-102

- Eurostat (2009). *Werkdocumenten werkgroep statistiek dierlijke productie* April 2009. Luxemburg
- FAO (2008). *Food Outlook, Global market analysis*. November 2008. Rome
- FAO (2009a). *Crop Prospects and Food Situation – No. 2 April 2009*. Rome.
Via website www.fao.org
- FAO (2009b). *Food price indices*. Mei 2009. Via website www.fao.org
- OESO (2008). *Economic Assessment of Biofuel Support Policies; Summary OECD report*. Presentation Press Conference, Paris, 16 juli 2008 (via www.oecd.org)
- OESO (2009). *OECD-FAO Agricultural outlook 2009-2018, working documents*. Parijs
- OESO (2009a). *Land and Agriculture: Future Prospects*. Discussion paper 6-7 April 2009. Parijs
- OESO (2009b). *Water and Agriculture: Future trends and policy issues*. Discussion paper 6-7 April 2009. Parijs
- Schaper, C., en L. Theuvsen (2009). 'Der Markt für Bioenergie'. In: *Agrarwirtschaft* 58 (2009), Heft 1, pp. 91-102
- Willer, H., M. Youssefi-Menzler en N. Sorensen (2008). *The World of Organic Agriculture; Statistics and Emerging Trends 2008*. Bonn/Genève
- Willer, H., L. Klicher (2009). *The World of Organic Agriculture; Statistics and Emerging Trends 2009*. Bonn/Genève
- WTO (Wereldhandelsorganisatie) (2008). *International Trade Statistics 2008*. Genève
- WTO (2009). *World trade 2008, prospects for 2009*. Press release, 23 March. Genève

Hoofdstuk 3

- Agra Europe (2008a). 'Ministers reach agreement on watered-down Health Check deal'. In: *Agra Europe Weekly*, 21 november
- Agra Europe (2009a). 'Butter intervention buying swiftly reaches limit'. In: *Agra Europe Weekly*, 6 maart
- Agra Europe (2009b). 'French arable farmers to lose out in farm aid redistribution'. In: *Agra Europe Weekly*, 27 februari
- Agra Europe (2009c). 'Keep two-pillar CAP, says top Commission official'. In: *Agra Europe Weekly*, 9 januari
- Agra Europe (2009d). 'Outlook 2009: CAP to play income support role post-2013'. In: *Agra Europe Weekly*, 13 maart
- Agra Europe (2009e). 'French Health Check plans point towards CAP renationalisation'. In: *Agra Europe Weekly*, 27 februari
- Agra Europe (2009f). 'CAP spending 3% over budget in 2008'. In: *Agra Europe Weekly*, 20 februari
- Agra Europe (2009g). 'Commission adopts proposal for € 1.5 bn rural aid boost'. In: *Agra Europe Weekly*, 30 januari

- Bakker, E. de, H. Bouwmeester, M. Bracke, A. van der Sluis, M. van der Spiegel, D. Stijnen, L. Temme en H. van der Voet (2009). *Transparant afwegen; Beoordeling van waarden en risico's inzake voedselkwaliteit*. Rapport. Verschijnt binnenkort. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bos, B., F. Leenstra en K. de Greef (2008). 'Dieren spreken niet voor zichzelf'. In: *V-focus+*, Extra bijlage dierenwelzijn, (april 2008), p.4-5
- Dagevos, H. (2004). 'Voedsel als uitdrukking van een levenswijze? Een sociologische benadering'. In: *Ethische perspectieven* 14(2004)4, p. 413-428
- Dagevos, H. en E. de Bakker (2008). *Consumptie verplicht; Een kleine sociologie van consumeren tussen vreten en geweten*. Rapport 2008-013. LEI Wageningen UR, Den Haag
- EC (Commissie van de Europese Gemeenschappen) (2006). *Community Action Plan on the Protection and Welfare of Animals 2006-2010*. Brussel
- EC (2007a). *Vorbereitung der 'gesundheitskontrolle' der GLB-hervormung*. Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement, COM(2007) 722 definitief, 20 november. Brussel
- EC (2007b). *A new Animal Health Strategy for the European Union (2007-2013) where 'Prevention is better than to cure'*. Brussel
- EC (2008a). *Landbouw: Gezondheidscontrole van het GLB zal landbouwers helpen op nieuwe omstandigheden in te spelen*. Press Release Rapid Reference, IP/08/1749, 20 november 2008. Via: <http://europa.eu/rapid>
- EC (2008b). *Rural Development in the European Union; Statistical and Economic Information Report 2008*. Brussel, DG voor Landbouw en Plattelandsontwikkeling
- EC (2008c). *Europe's rural areas in action: Facing the challenges of tomorrow*. Via: http://ec.europa.eu/agriculture/events/cyprus2008/index_en.htm
- EC (2008d). *Groenboek over de kwaliteit van landbouwproducten; Productnormen, landbouwvoorschriften en kwaliteitsregelingen*. Brussel
- EC (2008e). *Commission Regulation (EC) No 933/2008 of 23 September 2008, amending the Annex to Council Regulation (EC) No 21/2004 as regards the means of identification of animals and the content of the movement documents*. Brussel
- EC (2009). *Towards a better targeting of the aid to farmers in areas with natural handicaps*. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM(2009) 161. Brussel
- EEA (2007). *PRELUDE*. Via: <http://www.eea.europa.eu/multimedia/interactive/prelude-scenarios/prelude>

- Europese Raad (2009a). *Council Regulation (EC) No 72/2009 of 19 January 2009 on modifications to the Common Agricultural Policy by amending Regulations (EC) No 247/2006, (EC) No 320/2006, (EC) No 1405/2006, (EC) No 1234/2007, (EC) No 3/2008 and (EC) No 479/2008 and repealing Regulations (EEC) No 1883/78, (EEC) No 1254/89, (EEC) No 2247/89, (EEC) No 2055/93, (EC) No 1868/94, (EC) No 2596/97, (EC) No 1182/2005 and (EC) No 315/2007*. Brussel
- Europese Raad (2009b). *Council Regulation (EC) No 73/2009 of 19 January 2009 establishing common rules for direct support schemes for farmers under the common agricultural policy and establishing certain support schemes for farmers, amending Regulations (EC) No 1290/2005, (EC) No 247/2006, (EC) No 378/2007 and repealing Regulation (EC) No 1782/2003*. Brussel
- Eurostat (2009). *EU agricultural income down by 3.5% in 2008*. Statistics in Focus 18/2009. Luxemburg
- Jansson, K. en I.J. Terluin (2009). *Alternative futures of rural areas in the EU*. Rapport. Verschijnt binnenkort. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Leenstra, F., G. Munnichs, V. Beekman, E. van den Heuvel-Vromans, L. Aramyan en H. Woelders (2008). *Het doden van eendagshaantjes, kan dat niet anders. Opvattingen van 'het publiek' over alternatieven voor het doden van eendagskuikens*. Rapport 142. ASG Wageningen UR, Lelystad
- LEI en IEEP (2009). *Study on the economic, social and environmental impact of the modulation provided for in Article 10 of Council Regulation (EC) No 1782/2003*. Den Haag/Londen, Contract N° 30-CE-0162480/00-47 voor DG voor Landbouw en Plattelandsontwikkeling
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij) (1999). *Kracht en kwaliteit; LNV-beleidsprogramma 1999-2002*. Den Haag
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2000). *Voedsel en groen; Het Nederlandse agro-foodcomplex in perspectief*. Den Haag
- LNV (2006). *Een goed gesprek over voedselkwaliteit*. Den Haag
- LNV (2007a). *Nationale Agenda Diergezondheid 2007-2015. Voorkomen is beter dan genezen*. Den Haag
- LNV (2007b). *Nota Dierenwelzijn*. Den Haag
- LNV (2008a). *Verslag Landbouw- en Visserijraad van 18-20 november 2008*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 25 november, Den Haag
- LNV (2008b). *Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 12 september, Den Haag
- LNV (2008c). *Verslag Landbouw- en Visserijraad van 29-30 september 2008 & Informele Landbouwraad 21-23 september 2008*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 25 november, Den Haag
- LNV (2008d). *Nederlandse reactie op het Groenboek*. Den Haag

- LNV (2009a). *Implementatie van de GLB-'health check' in Nederland*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 27 april, Den Haag
- LNV (2009b). *Voortgangsrapportage Nota Dierenwelzijn & Nationale Agenda Diergezondheid 2008*. Den Haag
- LNV (2009c). *Verslag Landbouw- en Visserijraad van 23 maart 2009*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 3 april, Den Haag
- Sijtsema, S., S. van der Kroon, E. van Wijk-Jansen, M. van Dijk, B. de Vos en G. Tacken (2005). *De kloof tussen hobbydierhouders en overheid. Over passie voor dieren en perceptie van wet- en regelgeving die voor landbouwhuisdieren gelden*. Rapport 7.05.06. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Silvis, H. en C. van Bruchem (2009). *Bedrijfstoeslagen volgens het regionale model; Lessen uit Duitsland, Engeland en Denemarken*. Notitie voor LNV. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Staalduinen, L. van, F. van der Zee, G. Venema, K. van Bommel, F. Boonstra, M. Sanders en L. Linders (2008). *Ex post evaluatie van het Plattelandsontwikkelingsprogramma Nederland 2000-2006 (POP1); Managementsamenvatting*. Den Haag

Hoofdstuk 4

- ABN-AMRO (2003). *De markt in de hand*. Amsterdam
- ABN-AMRO (2008). *Groothandel in groente en fruit. Visie op Sectoren 2008*. Amsterdam
- AD (Agrarisch Dagblad) (2007). *Gezondheidslogo verhoogt omzet*. 13 september 2007
- AD (2008). *Analisten: inkoopmacht Albert Heijn blijft stijgen*. 18 oktober 2008
- AD (2009a) *Hoogste prijs op vrije markt. Contractprijs aardappelen blijft achter*. 15 januari 2009
- AD (2009b) *Nieuwe vuist tegen 'blauwe gevaar'*. 22 januari 2009
- Bijman, Jos, Bram Pronk en Ronald de Graaff (2003). *Wie voedt Nederland? Consumenten en aanbieders van voedingsmiddelen 2003*. Periodiek Rapport 03-02. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Biologica (2009). *Bio-Monitor. Jaarrapport '08*. Utrecht
- Bont, K. de, J. Bolhuis, K. Boone, N. de Groot, J. Luijt, H. van der Meulen, H. van Oostenbrugge en B. Pronk (2008). *Raakt de kredietcrisis de agrosector?* LEI Wageningen UR, Den Haag, via <http://www.lei.wur.nl/>
- Bremmers, H.J., B.M.J. van der Meulen, K.J. Poppe and J.H.M. Wijnands (2008). *Administrative burdens and the dairy industry*. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bruchem, C. van, H.J. Silvis, P. Berkhout, K. van Bommel, K. de Bont, W. van Everdingen, T. de Kleijn en B. Pronk (2008). *Agrarische structuur, trends en beleid. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950*. Rapport 2008-060. LEI Wageningen UR, Den Haag
- CBS (2009a). *Omzet detailhandel 2 procent hoger*. Persbericht, 17 maart 2009
- CBS (2009b). *Omzetvolume horeca 6,5 procent gedaald*. Persbericht, 26 februari 2009
- CBS (2009c). *Verbetering gezonde leefstijl stagneert*. Persbericht, 17 maart 2009

- Cosun (2009). Cosun nieuws. *Suiker Unie krijgt groen licht voor aankoop Duitse suikerproducent*. Persbericht, 18 februari 2009
- Distrifood (2008a). *Overvloed aan AH-blauw irriteert*. 11 oktober 2008
- Distrifood (2008b). *Mogelijke fusie gezondheidslogo's op komst*. 29 november 2008
- Distrifood (2009). *Trouw aan buurtsuper*. 28 maart 2009
- EC (European Commission) (2008). *Food prices in Europe* (COM (2008) 821/4). Brussel
- ERS (2004). *Contracts, markets and prices, Organizing the production and use of agricultural commodities*. AER-837
- FNLI (Federatie Nederlandse Levensmiddelen Industrie) (2008). *Actieplan Zout in levensmiddelen*. Rijswijk
- FrieslandCampina (2009). *Arla Foods heeft voornemen Friesland Foods Fresh Nijkerk te kopen*. Persbericht, 11 maart 2009
- Gezondheidsraad (2008). *Gezonde voeding: logo's onder de loep*. Den Haag
- KSU Uitgeverij/OverFusies.nl (2008). *Overnamemarkt hard onderuit in derde kwartaal 2008*. www.overfusies.nl
- KSU Uitgeverij/OverFusies.nl (2009). *Overnamemarkt in elkaar gestort in 2008*. www.overfusies.nl
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2008). *Europese bescherming streekproducten. 'Authenticiteit gewaarborgd'*. Factsheet uit de portfolio van de directie Industrie en Handel, januari 2008
- Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (2009). *Minder zout op de kinderleeftijd: jong geleerd is oud gedaan*. 30 januari 2009
- Plukon Royale Groep (2008). *Nieuwe eigendomstructuur Plukon Royale*. Persbericht, 30 december 2008
- Poppe K.J., J.H.M. Wijnands, H.J. Bremmers, B.M.J. van der Meulen en G.L. Tacken (2009). *Food Legislation and Competitiveness in the EU Food Industry*. Forthcoming. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Post, J.H., J. Breedveld, B. van der Ploeg, D. Strijker en J.J. de Vlieger (1987). *Agribusinesscomplexen in Nederland*. Onderzoeksverslag 32. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Rijksoverheid (2009). *Kabinetsnota Overgewicht*. Persbericht, 13 maart 2009
- Sligro Food Group (2009). *Onderzoek naar mogelijke samenvoeging van de supermarktformules Golf en EM-TÉ van Sligro Food Group*. Persbericht, 17 september 2008
- Tacken, G.M.L., M. Banse, A. Batowska, K. Nesha Turi, C. Gardebroek, J.H.M. Wijnands and K.J. Poppe (2009). *Competitiveness of the EU Dairy Industry - Innovative and global players, but losing market share*. Forthcoming. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Telegraaf (2009). *Klachten over overvloed aan AH-winkels*. 23 januari 2009

Wijnands, J.H.M., B.M.J. van der Meulen and K.J. Poppe (eds) (2007). *Competitiveness of the European Food Industry; An economic and legal assessment*. European Communities, Luxembourg, 2007

Wijnands J.H.M., B.M.J. van der Meulen, K.J. Poppe and H. Bremmers (2008). *An economic and legal assessment of the EU food industry's competitiveness*. Agribusiness, Vol. 24, Issue No. 4, Autumn 2008, p. 417-439

Geraadpleegde internetsites:

www.hbd.nl 20 januari 2009

www.dekamarkt.nl 28 januari 2009

www.ikkiesbewust.nl 2 februari 2009

www.convenantovergewicht.nl 18 november 2008

www.cbs.nl 3 februari 2009

(www.agro-co-brabant.nl) 25 februari 2009

HLG zie: http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/food/competitiveness/high-level-group/index_en.htm

Hoofdstuk 5

AR (Algemene Rekenkamer) (2009). *Ecologische Hoofdstructuur- Terugblik 2009*.

Tweede Kamer, vergaderjaar 2008-2009, 30825, nrs 27-28

AZ (Ministerie van Algemene Zaken) (2009). *Werken aan toekomst, een aanvullend beleidsakkoord bij 'samen werken, samen leven'*. Den Haag

Boonstra, F.G., W. Kuindersma, H. Bleumink, S. de Boer en A.M.E. Groot (2007).

Van varkenspest tot integrale gebiedsontwikkeling: evaluatie van de reconstructie zandgebieden. Rapport 1441. Alterra Wageningen UR, Wageningen

Bouwma, I.M., D.A. Kamphorst, R. Beunen & R.C. van Apeldoorn (2008). *Natura 2000 Benchmark. A comparative analysis of the discussion on Natura 2000 management issues*. Wot-rapport 90. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Braaksma, P.J. & A.E. Bos (2007). *Investeren in het Nederlandse landschap*.

Opbrengst en geluk in euro's. Ministerie van LNV, Den Haag

Broekmeyer, M.E.A, A.J. Griffioen & D.A. Kamphorst (2008). *Vergunningverlening Natuurbeschermingswet 1998. Een overzicht van aanvragen en besluiten art. 19d Natuurbeschermingswet sinds 1 oktober 2005*. Rapport 1748,

Alterra Wageningen UR, Wageningen

Bruil, H.W. (2008). 'Megastallen in het buitengebied'. In: *Agrarisch Recht* 68:1, blz. 3-11

CPB (Centraal Planbureau) (2007). *Reactie op Investeren in het Nederlandse landschap*.

Opbrengst en geluk in euro's. Den Haag, 6 augustus

- Deltacommissie (2008). *Samen werken met water; een land dat leeft, bouwt aan zijn toekomst; bevindingen van de Deltacommissie*. September 2008
- DR (Dienst Regelingen) (2008). *Programma Beheer Jaarverslag 2007*. Roermond
- DR (2009). *Jaarrapportage 2008 Programma Beheer*; Provinciale subsidieregeling natuurbeheer en Provinciale subsidieregeling agrarisch natuurbeheer. Roermond
- EC (Commissie van de Europese Gemeenschappen) (2008). *Steunmaatregel NN 47/2004 (ex N344/A/1999) Nederland Programma Beheer. C (2008) 7042 definitief*. Brussel 26-11-2008
- Ecorys Nederland BV, Aequator Groen & Ruimte, Verwey-Jonker Instituut (2009). *Verbreiding gevraagd. Verkenning potentiële marktvraag verbredingsactiviteiten landbouw*. Rotterdam
- Grashof-Bokdam, C.J., A.G.M. Schotman en H. Kuipers (2007). *Het belang van agrarische en particulier natuurbeheer voor de robuuste verbindingen*. Alterra-rapport 1593. Alterra Wageningen UR
- Greenport(s) Nederland (2008a). *Tussenconferentie Greenport(s) Nederland: visie 2040, duurzame logistiek, fresh corridor en ruimteontwikkeling*. Nieuwsbericht 28-11-2008, via www.greenportsnederland.nl
- Greenport(s) Nederland (2008b). *Excelleren. Visie 2040*
- InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster (2005). *Agroparken - het concept, de ontvangst, de praktijk*. Rapportnr. 05.2.095. InnovatieNetwerk, Utrecht
- Jong, de, D., J.H. Kamstra, A. Roest, M. de Winter (2009). *Food & Fun op de boerderij, consumentenpercepties - hoe beleven consumenten multifunctionele 'biologische' landbouw*. Rapport 177. ASG Wageningen UR, Lelystad
- Jongeneel, R.A., N.B.P. Polman & L.H.G. Slangen (2008). 'Why are Dutch farmers going multifunctional?' In: *Land Use Policy* 25: 81–94
- Kamphorst, D.A., M. Pleijte, F.H. Kistenkas, P.H. Kersten (2008). *Nieuwe Wet ruimtelijke ordening: nieuwe bestuurscultuur? Voorgenomen provinciale inzet van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro) voor het landelijk gebied*. Rapport 69, WOt Natuur en Milieu, Wageningen
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2007a). *Intentieverklaring Greenports*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 26 september 2007. Den Haag
- LNV (2007b). *Beleidsvisie natuurbeheer*; Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 12 oktober 2007. Den Haag
- LNV (2008a). *Kabinetsreactie Voortgangsrapportage ILG*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 10 oktober 2008. Den Haag
- LNV (2008b). *Groot Project Ecologische Hoofdstructuur. Eerste Voortgangsrapportage*. Rapportagejaar 2007
- LNV (2008c). *Motie Koppejan c.s. 29576 nr. 63 d.d. 3 juli 2008*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 8 december 2008. Den Haag

- LNV (2008d). *Goedkeuring Europese Commissie steunmaatregelen NN 47/2004 (subsidieregeling Natuurbeheer)*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 5 december 2008. Den Haag
- LNV (2008e). *Kabinetsreactie op het advies 'De mythologie van onteigening' van de Raad voor het Landelijk Gebied*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 28 november 2008. Den Haag
- LNV (2008f). *Houtskoolschets Europees landbouwbeleid 2020*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, d.d. 12 september 2008. Den Haag
- LNV (2008g). *Handreiking beoordeling activiteiten die stikstofdepositie veroorzaken op Natura 2000-gebieden*. Den Haag
- LNV (2008h). *Landschap verdient beter! Advies van de Task Force Financiering Landschap Nederland*. Den Haag
- LNV (2009a). *Stand van zaken Natura 2000*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal, d.d. 14 april 2009. Den Haag
- LNV & VROM (2008). *Agenda Landschap. Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen*. Den Haag
- NWP (2008). *Ontwerp Nationaal Waterplan*. Rijksoverheid. Den Haag, 22 december 2008
- Overbeek, M.M.M. & J. Vader (2008). *Genieten van landschap en ervoor zorgen*. Rapport 7.08.01. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Overbeek, M.M.M., M.J. Bogaardt & J. Vader (2009). *Burgers en overheid samenwerkend voor landschap. Local Ownership in de praktijk*. Rapport 2009-002. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Overbeek, M.M.M. & R.P.M. de Graaff (2009). *Investeren in landschap. Bewoners en bedrijven in Amstelland, Binnenveld, Het Groene Woud en Ooijpolder-Groesbeek*. Rapport 2009-014. LEI Wageningen UR, Den Haag
- PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) (2008a), *Ex ante evaluatie Kaderrichtlijn Water*. Bilthoven
- PBL (2008b), *Natuurbalans 2008*. Bilthoven
- Polman, N.B.P. en L.H.G. Slangen (2008). 'Institutional design of agri-environmental contracts in the European Union: the role of trust and social capital'. In: *Wageningen Journal of Life Sciences (NJAS)* 55: 413-430.
- Provincie Flevoland (2008). *Verordening groenblauwe zone*. Nummer 718239 - vastgesteld door Provinciale Staten op 11 december 2008. Lelystad
- Provincie Noord-Brabant (2008). *Startnotitie Structuurvisie RO Noord-Brabant*. Provinciale Staten, 's-Hertogenbosch, 12 december 2008
- Provinciale Staten van Noord-Holland (2008). *Voordracht; Onderwerp: vaststelling Provinciale Ruimtelijke Verordening 2009*. Haarlem, 15 december 2008
- Provincie Limburg (2007). *Nieuwe Wet ruimtelijke ordening; omgaan met nieuwe instrumenten - Sturingsaanpak ruimtelijke ontwikkelingen provincie Limburg*. Maastricht

- Provincie Zuid-Holland (2008b). *Actieprogramma Greenports Zuid-Holland*. Den Haag
- Provincie Zuid-Holland (2008a). *Monitor glastuinbouw Zuid-Holland 2008*. Den Haag
- Provincie Zuid-Holland (2009). *Versnelling sanering verspreid glas en verkenning compensatiegebieden glastuinbouw*. Voordracht aan Provinciale Staten van Gedeputeerde Staten. Den Haag
- Raad voor het Landelijk Gebied (2008). *De mythologie van onteigening. Advies over de inzet van onteigening voor de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur*. Publicatie 08/01 januari 2008. Utrecht
- Reinhard, A.J., V.G.M. Linderhof, R. Michels, N.B.P. Polman (2008). *Landbouwkosten van aanvullende KRW-maatregelen; Achtergrondstudie voor de Ex Ante Evaluatie*. Rapport 2008-025. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, H. Schoorlemmer, V. Hendriks-Goossens, A. Dekking, J. Kamstra, A. Visser, L. Jeurissen, E. Gies (2009). *Kijk op multifunctionele landbouw, achtergronddocument*. Rapport 2009-041. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Simon, C., L. Vermeij & A. Steenbekkers (2007). *Het beste van twee werelden. Plattelands over hun leven op het platteland*. Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag
- Slangen, L.H.G., N.B.P. Polman & R.A. Jongeneel (2008a). *Natuur en landschap van rijk naar provincie; delegatie door Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG)*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 67. Wageningen
- Slangen, L.H.G., R.A. Jongeneel, N.B.P. Polman, J.A. Guldemond, E.M. Hees, E.A.P. van Well (2008b). *Economische en ecologische effectiviteit van gebiedscontracten*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 84. Wageningen
- Taskforce Trojan (2008). *Stikstof/ammoniak in relatie tot Natura 2000. Een verkenning van oplossingsrichtingen*. Rapport van een taskforce onder voorzitterschap van de heer C. Trojan in opdracht van de Minister van Landbouw, natuur en voedselkwaliteit. 30 juni 2008
- Venema, G., B. Doorneweert, K. Oltmer, M. Dolman, A. Breukers, L. van Staalduinen, A. Roest, A. Dekking (2009). *Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften*. Rapport 2008-076. LEI Wageningen UR, Den Haag
- VROM, LNV, VenW, EZ, OC&W en Defensie (2008). *Realisatie nationaal ruimtelijk beleid onder de nieuwe Wro*. Den Haag
- V&W (Ministerie van Verkeer en Waterstaat) (2000). *Anders omgaan met water - Waterbeleid voor de 21e eeuw*. Den Haag: Ministerie van Verkeer en Waterstaat, december 2000

Geraadpleegde internetsites:

www.boerengolf.nl

www.landbouwzorg.nl

www.landwinkel.nl

www.limburg.nl

www.noord-holland.nl

www.raadvanstate.nl

www.vrom.nl

Hoofdstuk 6

AD (Agrarisch Dagblad) (2008a) 'Gros middelen staat wankel'. In: *Agrarisch Dagblad* 24 april 2008

AD (2008b). 'Vruchtbaarheid bodem daalt bij minder fosfaat'. In: *Agrarisch Dagblad* 27 mei 2008.

AD (2009). 'Bezorgdheid over derogatie'. In: *Agrarisch Dagblad* 17 april 2009

Blom, M., S. de Bruijn en J. Faber (2008). 'De ruimte voor fiscale vergroening'.

In: ESB 93 (4543), 19 september 2008

Boerderij (2008). 'Twijfel over klimaatconvenant'. In: *Boerderij* 10 juni 2008

Boerderij (2009). 'Ontsnappen is niet mogelijk'. In: *Boerderij* 17 maart 2009

Bont, C.J.A.M de, W.H. van Everdingen en A. van der Knijff (2008). *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2008*. Rapport 2008-072. LEI Wageningen UR, Den Haag

Boone, K., K. de Bont, K.J. van Kalkar, A. van de Knijff en H. Leneman (2007).

Duurzame landbouw in beeld 2007; People, Planet en Profit resultaten van

de Nederlandse land- en tuinbouw. Rapport 2.07.09. LEI Wageningen UR, Den Haag

Bron, J.C., (2008). 'Algen: veelbelovend, maar nog veel productie-onderzoek nodig'.

In: *Agrarisch Dagblad* 27 mei 2008

CBS (2008). *Milieurekeningen 2007*. Den Haag/Heerlen

CBS, CPB, PBL en SCP (2009). *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag

CLM (2008). 'Wageningen te pessimistisch over gifbeleid in EU'. Nieuwsartikel CLM, 24 oktober 2008 (via www.clm.nl)

Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren (2008), versie 10-6-2008. Via www.Inv.nl

Court, J.de la (2008). 'Minister zet streep door vergisting'. In: *Agrarisch Dagblad*, 9 februari 2008

CPB (Centraal PlanBureau) (2009). *Centraal-Economisch Plan 2009*. Via www.cpb.nl

- CTGB (College voor de Toelating van Gewasbeschermingsmiddelen en Biociden) (2008). *Jaarverslag 2007*. Wageningen
- Hoogeveen, M.W., en H.H. Luesink (2008). *Synthese monitoring mestmarkt 2000*. WOt-rapport 86. Wageningen
- Hoogeveen, M.W., P.W. Blokland, H. van Karnebeek, H.H. Luesink en J.H. Wisman (2009). *Ammoniakemissie uit de landbouw in de milieubalans 2009 - Uitgangspunten*. Rapport (verschijnt binnenkort). LEI Wageningen UR, Den Haag
- Horne, P. van (2009). *Productiekosten van kuikenvlees; Een internationale vergelijking*. Rapport 2009-004. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Hoste, R. (2009). *Productiekosten van varkens; Een internationale vergelijking*. Rapport 2008-082. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Grinsven, H. van, O.Oenema en J. Willems (2008). 'Op zoek naar betere uitgangspunten voor het mestbeleid'. In: *Spil*, 247-250, 2008 2-3
- Jager, J. (2009). 'Groter maar milieuvriendelijker gebruik van gewasbeschermingsmiddelen' In: *Agri-Monitor*, jaargang 15 nr. 1, maart 2009. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Jager, J.H., en S.R.M. Janssens (2009). *Monitoring Masterplan Phytophthora 2001 tot en met 2007*. Interne notitie. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Kabinet (2008). *Biodiversiteit werkt: voor natuur, voor mensen, voor altijd; Beleidsprogramma biodiversiteit 2008-2011*. Den Haag, 2008
- Kennisonline (2008). 'Agrodiversiteit'. *Magazine* april 2008. Wageningen. (zie ook www.kennisonline.wur.nl)
- Lauwere, C. de, G. Hagelaar en R. Stokkers (2008). *Duurzame energie: stroomt het? Belemmeringen in wet- en regelgeving en vergunningverlening bij de implementatie van duurzame energiesystemen in de glastuinbouw*. Rapport 2008-045. LEI Wageningen UR, Den Haag
- LEI/CBS (2008). *Land- en tuinbouwcijfers 2008*. Den Haag/Voorburg
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij) (1991). *Meerjarenplan Gewasbescherming; Regeringsbeslissing*. Tweede Kamer, 1990-1991, 21677, nr. 3-4, Den Haag
- LNV (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselveiligheid) (2008a). *Toekomstvisie op de veehouderij*; Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 16 januari 2008, Den Haag
- LNV (2008b). *Implementatie Convenant Duurzame Gewasbescherming*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 12 november 2008, Den Haag
- LNV (2008c). *Kabinetsreactie op het rapport van de taskforce Trojan en de handreiking* Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. november 2008, Den Haag
- LNV (2009a). *Vierde Nederlandse Actieprogramma betreffende de Nitraatrichtlijn (2010-2013)*. Den Haag
- LNV (2009b). *4e actieprogramma*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 24 maart 2009. Den Haag

- Luesink, H.H., P.W. Blokland en L.J. Mokveld (2008). *Mestmarkt 2009-2015; Een verkenning*. Rapport 3.08.04. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Luesink, H.H., P.W. Blokland, J.N. Bosma en M.W. Hoogeveen (2009). *Monitoring mestmarkt 2008; Achtergronddocumentatie*. Rapport 2008-090. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Middelkoop, J.C. van, C. van der Salm, P.A.I. Ehlert, G. André, D. Oudendag en M. Pleijter (2007). *Effecten van fosfaat en stikstofoverschotten op grasland II*. Rapport 68. Animal Science Group Wageningen UR, Wageningen.
- MNP (2007). *Nederland en een duurzame wereld; Armoede, klimaat en biodiversiteit - Tweede Duurzaamheidsverkenning*. Bilthoven
- MNP/CPB (2007). *Analyse van het burgerinitiatief 'Boeren met toekomst'; Effecten van een andere veehouderij*. Bilthoven
- Nefyto (2008). 'Gevolgen cut-off criteria verstrekkend'. In: *Nefyto-bulletin 4/2008*, Den Haag
- OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) (2008a). *Environmental Performance of Agriculture in OECD Countries since 1990: Main Report*. Parijs
- OESO (2008b). *Economic Assessment of Biofuel Support Policies*. Parijs
- Oldenkamp, L. en N. Leek (2008). 'Meer bos aanleggen, maar niet alle hout verstoken' In: *Spil* 245-246, 2008-1
- PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) (2008a). *Milieubalans 2008*. PBL-publicatie nr. 500081007. Bilthoven
- PBL (2008b). *Kwaliteit voor later; ex ante evaluatie Kaderrichtlijn Water*. PBL-publicatie nr. 50014001/2008. Bilthoven
- PBL (2008c). *Natuurbalans 2008*. PBL-publicatie nr. 500402008. Bilthoven
- PBL (2008d). *Ammoniak in Nederland*. PBL-publicatie nr. 500125003. Bilthoven
- PBL (2009). *Emissiearm bemesten geëvalueerd*. Publicatie 5001550001/2009. Bilthoven
- Platform Groene Grondstoffen (2009). *Bio-based economy in Nederland; macro-economische verkenning van grootschalige introductie van groene grondstoffen in de Nederlandse energievoorziening*. Sittard
- Poppe, K. J., F.M. Brouwer, M. Mulder en J.P.P.J. Welten (1994). *Landbouw, milieu en economie; gegevens over 1990 en 1991*. Periodieke rapportage 68-91. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Reinhard, A.J., V.G.M. Linderhof, R.Michels en N.B.P. Polman (2008). *Landbouwkosten van aanvullende KRW-maatregelen; Achtergrondstudie voor de Ex Ante Evaluatie*. Rapport 2008-025. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Reus, J.A.W.A., H.Janssen en G.J.H. de Vries (1995). *Kilo's of milieubelasting; de betekenis van het verminderde bestrijdingsmiddelengebruik voor het milieu*. CLM/LEI, Utrecht/Den Haag

- Rougoor, C.W., E.A.P. van Well, E.V. Elferink en F.C. van der Schans (2008). *Afschaffing van de zuivelquotering; Analyse van de milieueffecten*. CLM, Culemborg
- Silvis, H., K. de Bont, J. Helming, M. van Leeuwen, F. Bunte, M. Banse en H. van Meijl (2009). *De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden*. Rapport 2009-021. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Smits, M.J.W., en F.A.N. van Alebeek (2007). *Biodiversiteit en kleine landschapselementen in de biologische landbouw. Een literatuurstudie in opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau*. WOt-rapport 39, Wageningen.
- Spruijt, J., P. Spoorenberg, T. Vermeulen, E. Beerling, P. Roelofs, G. Heijerman, B. Smit, H. van der Veen, R. van der Meer, J. Helming, F. Bunte, M. van Galen en F. Tijkink (2008). *Impact EU-Gewasbeschermingsverordening; economische impact van de voorgestelde cut-off criteria voor een aantal Nederlandse gewassen*. PPO-Wageningen UR, Wageningen
- Trouw (2008). 'Kippenpoep voorziet huizen van energie'. In: Trouw, 4 september 2008
- Veen, M.P. van, B.J.E. ten Brink, L.C. Braat en Th.C.P. Melman (2008). *Halting biodiversity loss in the Netherlands; Evaluation of progress*. Netherlands Environmental Assessment Agency (PBL) en Wageningen University and Research Center (WUR). Bilthoven
- Velden, N.J.A. van der, A.P. Verhaegh, R. Bakker en A. van der Knijff (1999). *Liberalisering aardgasmarkt; Verkenning glastuinbouw*. Rapport 1.99.07. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Velden, N. J. A. van der, en P. X. Smit (2008). *Energiemonitor van de Nederlandse glastuinbouw 2007*. Rapport 2008-084. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Vrolijk, Hans, John Helming, Harry Luessink, Pieter Willem Blokland, Diti Oudendag, Marga Hoogeveen, Hans van Oostenbrugge en Jos Smit (2008). *Nationale emissieplafonds 2020. Impact op de Nederlandse landbouw en visserij*. Rapport 2008-069. LEI Wageningen UR, Den Haag
- VROM (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu) (2001). *Een wereld en een wil; werken aan duurzaamheid; Nationaal Milieubeleidsplan 4*. Den Haag
- VROM (2007). *Nieuwe energie voor het klimaat; Werkprogramma Schoon en Zuinig*. Den Haag
- VROM (2009). 'Wat zijn de internationale afspraken over grootschalige luchtverontreiniging?' via www.vrom.nl, geraadpleegd 23 april 2009
- Wortmann, E. en I. Kruseman (2008). *Nieuwe Nuts; Duurzame bronnen - lokale business*. Innovatienetwerk/Stichting Innovatie Glastuinbouw, Utrecht

Hoofdstuk 7

- Berg, P. van den, J.K. Lanser, A.J.G. van der Maarel en W. Terpstra (2009). *Evaluatie effecten nieuw belastingstelsel*. Concept, 4 maart 2009. Tauw, Deventer
- Bergevoet, Ron, Nico Bondt en Martien Bokma (2006). *Monitoring diergezondheid in de varkensketen*. Notitie. LEI/Animal Sciences Group, Den Haag/Wageningen Biologica (2009). *Bio-Monitor; Jaarrapport '08*
- Boerderij (2009). 'EHS speelbal bij aanpak crisis'. In: Boerderij, 31 maart 2009

- Bont, C.J.A.M. de, P.W. Blokland, H. Prins, P. Roza en A.B. Smit (2007). *Zetmeelaardappelen en herziening van het EU-beleid*. Rapport 6.07.17. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bondt, N., Puister, L.F., Bergevoet, R.H.M. (2009). *Antibioticagebruik op melkvee-, varkens- en pluimveebedrijven; Gebruik in 2007 in vergelijking met voorgaande jaren*. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bont, Kees et al. (2008). *Raakt de kredietcrisis de agrosector?* Rapport 2008-092. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Bruchem, C. van en H.J. Silvis (2008). *Agrarische structuur, trends en beleid; Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950*. Rapport 2008-060. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Burgerinitiatief (2009). *Petitie inzake de gevolgen van de schaalvergroting in de bio-industrie in Noord-Brabant*, 26 maart 2009. Via www.samenwelzijn.nl
- CBS (1994). *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994*. CBS, Voorburg/Heerlen
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). *Statistiek van de pacht- en koopprijzen van landbouwgronden en Statistiek overdrachten en verpachtingen van landbouwgronden*. Via statline.cbs.nl
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). *Macro-economische gegevens; Samenvatting van de Nationale rekeningen*. Via statline.cbs.nl
- Colo (2009). *Colo Barometer, maart 2009*. Colo, Zoetermeer. Via www.colo.nl
- Cotteleer, G., Luijt, J., Kuhlman, J.W. & C. Gardebroek (2007). *Oorzaken van verschillen in grondprijzen. Een hedonische prijsanalyse van de agrarische grondmarkt*. WOt-rapport 41. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen. Via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl
- Cotteleer, Geerte, Gardebroek, Cornelis and Jan Luijt (2008). 'Market Power in a GIS-Based Hedonic Price model of Local Farmland Markets'. In: *Land Economics*, Vol. 84, no. 4, November 2008
- COVAS (2009). 'Prijs polsuiker naar € 0,40 per kg', 20 februari 2009. Via www.covas.nl
- DLG (Dienst Landelijk Gebied). *Grondprijzmonitor*, diverse jaren
- Dubbeldam, Elisa en Hans Ligtenberg (2007). *Groenboek Arbeidsmarkt voor de Tuinbouw; Vissen in een lege vijver?* Productschap Tuinbouw/Hogeschool INHolland Delft
- Dubbeldam, Elisa (2008). *Masterplan Imago Glastuinbouw*. Notitie 26-02-08. Productschap Tuinbouw, Zoetermeer. Via www.tuinbouw.nl
- Europese Raad (2009). *Council Regulation (EC) No 72/2009 of 19 January 2009 on modifications to the Common Agricultural Policy by amending Regulations (EC) No 247/2006, (EC) No 320/2006, (EC) No 1405/2006, (EC) No 1234/2007, (EC) No 3/2008 and (EC) No 479/2008 and repealing Regulations (EEC) No 1883/78, (EEC) No 1254/89, (EEC) No 2247/89, (EEC) No 2055/93, (EC) No 1868/94, (EC) No 2596/97, (EC) No 1182/2005 and (EC) No 315/2007*. Brussel
- Gardner, Bruce L. (2002). *U.S. Agriculture in the Twentieth Century: How it Flourished and What it Cost*. Harvard University Press

- Gardner Bruce L. en Daniel A. Sumner (2007). 'U.S. Agricultural Policy Reform in 2007 and Beyond'. In: *The 2007 Farm Bill and Beyond*. The AEI Press, Washington D.C.
Via http://aic.ucdavis.edu/research/farmbill07/aeibriefs/20070516_Summary.pdf
- Ham, A. van den en D.W. de Hoop (2007). *Varkens- en pluimveerechten voor 2015 afschaffen of niet? Studie in het kader van de Evaluatie Meststoffen 2007*.
Rapport 3.07.06. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Hoeve, H. (1974). 'Hoe waardevast is agrarisch onroerend goed?'. In: *Landbouwkundig tijdschrift*, 86(1974)12
- Honkoop, Erik (2008). 'Tuinbouw mist aansluiting met doelgroepen op de arbeidsmarkt', 25 juli 2008. Via www.degroentenenuit.nl
- Hopster, H. (2009). *Persoonlijke communicatie*. Animal Sciences Group Wageningen UR, april 2009
- Horne, P.L.M. van (2008). *Productiekosten van consumptie-eieren; Een internationale vergelijking*. Rapport 2008-071. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Horne, P.L.M. van (2009). *Productiekosten kuikenvlees. Een internationale vergelijking*. Rapport 2009-004. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Hoste, Robert en Linda Puister (2009). *Productiekosten varkensvlees; Een internationale vergelijking*. Rapport 2008-082. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Koene, M.G.J. (2009). *Persoonlijke communicatie*. Animal Sciences Group/Centraal Veterinair Instituut, Wageningen UR, Wageningen
- Jager, Jakob en Walter van Everdingen (2009). 'Kleine bedrijven sterk afhankelijk van inkomsten buiten bedrijf'. In: *Agri-Monitor*, februari 2009. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Janssens, B., G. Kroeze en M. van der Voort (2004). *Arbeidsomstandigheden volgrondsgroenteteelt; Een inventarisatie van knelpunten en oplossingsrichtingen rondom piekarbeid*. Rapport 2.04.10. LEI Wageningen UR, Den Haag
- LEB (Landbouw-Economisch Bericht) (2008). Rapport 2008-029. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Leeuwen, M.G.A. van, A.J. de Kleijn, A. Pronk en A.D. Verhoog (2009). *Het Nederlandse agrocomplex 2008*. Rapport 2009-001. LEI Wageningen UR, Den Haag
- LNV (2007a). *Nota Dierenwelzijn*. Den Haag
- LNV (2007b). *Nationale Agenda Diergezondheid 2007-2015. Voorkomen is beter dan genezen*. Den Haag
- LNV (2008a). *Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 12 september. Den Haag
- LNV (2008b). *Dierbeleid in uitvoering*. Nieuwsbrief over dierenwelzijn en diergezondheid. Jaargang 1, november 2008. Den Haag
- LNV (2008c). *Weg vrij voor verdoofd castreren van biggen*. Persbericht d.d. 29 augustus 2008. Den Haag
- LNV (2009a). *Monitor duurzame stallen*. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 20 april 2009. Den Haag

- LNv (2009b). *Voortgangsrapportage Nota Dierenwelzijn & Nationale Agenda Diergezondheid 2008*. Kamerstuk 2008-2009, 28286, nr. 259
- Luijt, Jan, Stijn Reinhard en Krijn Poppe (2003). 'Aantal grondgebonden bedrijven kan alleen verder dalen'. In: *Agri-Monitor*, december 2003. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Luijt, J. (2007). *Strategisch gedrag grondeigenaren; Van belang voor de realisatie van natuurdoelen*. WOt-rapport 38. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen. Via <http://www.wotnatuurenmilieu.wur.nl>
- Luijt, Jan en Martien Voskuilen (2009). *Langetermijnontwikkelingen van de agrarische grondprijs*. Nota 09-014. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Luijt, J., C.J.A.M. de Bont en J.F.M. Helming (2009). *Grondprijzen en toeslagen*. Rapport 2009-026. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Mevius, D.J., W. van Pelt, N. Bondt en C. Pellicaan (2007). *MARAN-2005 - Monitoring of Antimicrobial Resistance and Antibiotic Usage in Animals in the Netherlands in 2005*. VANTURES, Lelystad
- Peet G.F.V. van der, H.B. van der Veen, H. Docters van Leeuwen (2009). *Monitoring integraal duurzame stallen. Peildatum 1 januari 200*. Rapport 214. Animal Sciences Group van Wageningen UR, Lelystad
- Polman, N., Luijt, J., Mulder, M. en G. Thijssen (1999). 'Going concern'-waarde en marktprijs van landbouwbedrijven. *Berekening en analyse van het verschil*. Rapport 6.99.02. LEI Wageningen UR, Den Haag
- PZ (Productschap Zuivel) (2009). *Nieuwsbrief Melkveehouderij, maart 2009*. Productschap Zuivel. Via www.prodzuivel.nl
- Silvis, H., K. de Bont, J. Helming, M. van Leeuwen, F. Bunte, M. Banse en H. van Meijl (2009). *De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden*. Rapport 2009-021. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Smit, A.B., C.J.A.M. de Bont, A. van Doorn, J.F.M. Helming, J.H. Jager, M.G.A. van Leeuwen, R.W. van der Meer, H. Prins, H.B. van der Veen en J. Spruijt-Verkerke (2009). *Bedrijfstoelagen en maatschappelijke waarden in Nederland; Een verkenning van opties*. Rapport 2009-013. LEI Wageningen UR, Den Haag
- Smits, M.J.W. en B. Koole (2002). *Arbeidsknelpunten en groei biologische landbouw; Een verkenning van oplossingsrichtingen*. Rapport 6.02.09. LEI Wageningen UR, Den Haag
- TK (Tweede Kamer) (2009). *Verslag algemeen overleg van 18 februari 2009 over antibioticaresistentie*. Kamerstuk 2008-2009, 29683, nr. 27
- Verhoeven, W.H.J., M. Folkeringa, D.H. Grijpstra, P.M. de Klaver, M. Mooijbroek, P. de Wit (2008a). *Arbeidskrachten in het agrocluster nu en in de toekomst; Deel 1: Vooruitblik tot 2016*. EIM, Zoetermeer
- Verhoeven, W.H.J., M. Folkeringa, P.M. de Klaver, P. de Wit, H. de Bondt (2008b). *Arbeidskrachten in het agrocluster nu en in de toekomst; Deel 2: Oplossingsrichtingen voor toekomstige arbeidsmarktknelpunten in het agrocluster*. EIM, Zoetermeer

Vos, Petra (2009). 'Avebe schrappt markttoeslag'. Via: *Nieuwssite van het Agrarisch Dagblad*. www.agd.nl

WUR (Wageningen Universiteit en Researchcentrum) (2008). 'Thema: samenleving en dierenwelzijn'. In: *Syscope, kwartaalblad van Systeeminnovatieprogramma's*, winter 2008, nummer 20

Geraadpleegde internetsites:

NVM (Nederlandse Vereniging van Makelaars), www.nvm.nl

Quotum.nu, www.quotum.nu

Toeslagrechten.nu, www.toeslagrechten.nu

Varkensrechten.nu, www.varkensrechten.nu

Hoofdstuk 8

Backus, G.B.C., J.A. Boone, E. ten Pierick, F.H.J. Bunte en K.J. van Calker (2007).

Ketenrendementen in de Nederlandse agribusiness; Varkensvlees, zuivel, groente en fruit. Rapport 5.07.05. LEI Wageningen UR, Den Haag

Bont, C.J.A.M., J. Bolhuis, W.H. van Everdingen, J.F.M. Helming, J.H. Jager en M.G.A. van Leeuwen (2007). *Bedrijfstoelagen in de landbouw; naar volledige ontkoppeling en flat rate?* Rapport 6.07.11. LEI Wageningen UR, Den Haag

Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen en A. van der Knijff (2008). *Actuele ontwikkeling van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw, 2008*. Rapport 2008-072. LEI Wageningen UR, Den Haag

Jager, Jakob en Walter van Everdingen (2009). 'Kleine bedrijven sterk afhankelijk van inkomsten buiten bedrijf' In: *Agri-Monitor*, februari 2009. LEI Wageningen UR, Den Haag

LNV (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) (2008a). *Politiek akkoord over de Health Check van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid*, 20 november 2008

LNV (2008b). *Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020*. Brief aan de Tweede Kamer, 12 september 2008

Meulen, H.A.B. van der, E.B. Oosterkamp, H.B. van der Veen, M.A.P.H. van Asseldonk en G.S. Venema (2009). *Hoe landbouwers voorzien in hun sociale zekerheid*. Rapport 2009-025. LEI Wageningen UR, Den Haag

Poppe, K.J. (2003). *Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z*. Rapport 1.03.06. LEI Wageningen UR, Den Haag

Smit, A.B., C.J.A.M. de Bont, A. van Doorn, J.F.M. Helming, J.H. Jager, M.G.A. van Leeuwen, R.W. van der Meer, H. Prins, H.B. van der Veen en J. Spruijt-Verkerke (2009). *Bedrijfstoelagen en maatschappelijke waarden in Nederland; Een verkenning van opties*. Rapport 2009-013. LEI Wageningen UR, Den Haag

Vos, Petra (2009). 'Avebe schrappt markttoeslag'. Via: *Nieuwssite van het Agrarisch Dagblad*. www.agd.nl

Begripsomschrijvingen

Onderstaand overzicht geeft een beschrijving van enkele in het rapport gehanteerde begrippen omtrent bedrijfsresultaten en inkomens. Meer toelichting is te vinden in de BINternet-applicatie op de website van het LEI.

Bedrijfstypen

Bedrijven kunnen worden ingedeeld in bedrijfstypen met behulp van de NEG-typering. Bij de NEG-typering bepaalt de verhouding van de bruto-standaard saldi (bss) per sector in welk bedrijfstype een bedrijf wordt ingedeeld. In de meeste gevallen is een grens van 2/3 in gebruik: komt bijvoorbeeld meer dan 2/3 van de bss uit akkerbouw, dan is sprake van een akkerbouwbedrijf.

Bedrijven-Informatienet

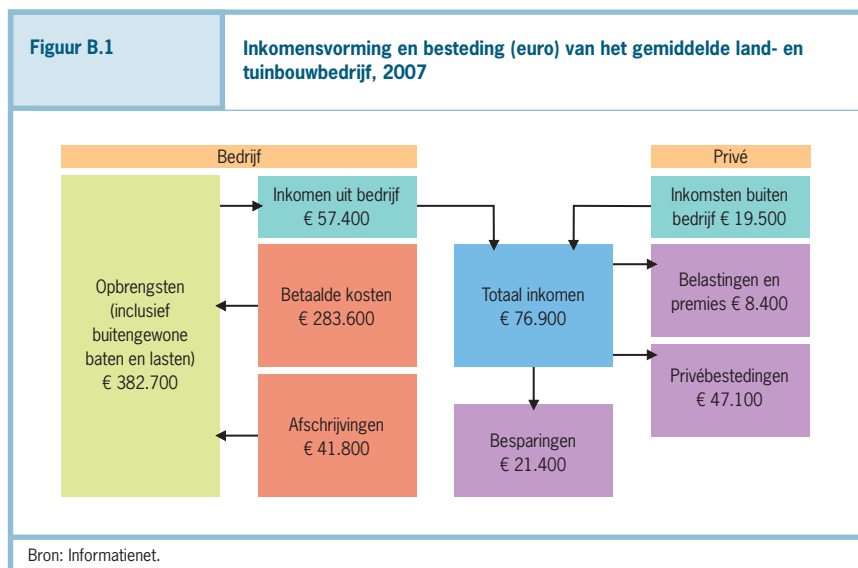
Het Informatienet van het LEI is gebaseerd op een steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland, die tot doel heeft een representatief beeld te geven van de bedrijfsuitkomsten en de financiële positie, evenals van de factoren die hierop van invloed zijn. Vertrekpunt voor de steekproef is de jaarlijkse CBS-Landbouwtelling, waarin alle land- en tuinbouwbedrijven met een omvang van 3 nge of meer zijn opgenomen. Van 2001 tot en met 2006 bestond het waarnemingsveld van het Informatienet uit bedrijven met een omvang vanaf 16 tot 1.200 ege (Europese grootte-eenheden). Voor glasgroentebedrijven is de bovengrens in 2006 verhoogd naar 2000 ege. Sinds 2007 geldt die bovengrens ook voor de andere bedrijfstypen. In 2007 worden ongeveer 59.000 land- en tuinbouwbedrijven gerepresenteerd. Met name het gebruik van de ondergrens leidt tot een sterke afbakening van het aantal bedrijven dat gerepresenteerd wordt.

Berekende kosten arbeid en vermogen

Voor de ingezette arbeid van de ondernemer(s) en gezinsleden worden kosten op basis van CAO-uurlonen (inclusief werkgeverslasten) in rekening gebracht. Voor het vermogen wordt per bedrijf een vermogenskostenvoet (rentepercentage) berekend, gebaseerd op de werkelijk betaalde rente over het vreemd vermogen en het rendement van staatsobligaties, vermeerderd met een risico-opslag over het eigen vermogen.

Besparingen

Het bedrag dat van het totaal inkomen resteert als daar de privé-uitgaven op in mindering zijn gebracht (figuur B.1).

Betaalde kosten en afschrijvingen

De kosten voor de in de productie aangewende goederen (bijvoorbeeld brandstof en veevoer) en diensten (bijvoorbeeld voor diergezondheid), alsook de betaalde lonen, rente en pacht. Tevens worden afschrijvingen in rekening gebracht, maar niet op productierechten zoals melkquota.

Brutoproduktiewaarde

De opbrengstwaarde van de producten, inclusief bijproducten en de aan het product verbonden subsidies, zoals EU premies per dier en per hectare. De bedrijfstoelagen zijn hierin nadrukkelijk niet opgenomen.

Bruto standaard saldo en Nederlandse grootte-eenheid

De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto standaardsaldi per diersoort en per hectare gewas. De bruto standaard saldi (bss) worden berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen. De bss worden in het kader van de EU typologie elke twee jaar herzien en uitgedrukt in euro (lopende prijzen). Om praktische redenen wordt de bedrijfsomvang niet in bss uitgedrukt, maar in de nge.

De nge wordt bij een herziening zodanig aangepast dat de gemiddelde reële ontwikkeling van het saldo van Nederlandse landbouwbedrijven wordt weergegeven. In de kalenderjaren 2005 en 2006 is gerekend met het bss- en ngeniveau van 2002, in kalenderjaar 2007, 2008 en 2009 met niveau 2004. Een nge is bij dat laatstgenoemde prijsniveau gelijk aan een bruto standaard saldo van 1.420 euro. Een herziening van het prijsniveau kan leiden tot verschuivingen van bedrijven tussen grootteklassen en bedrijfstypen.

Factorkosten

De kosten (beloningsaanspraken) van de productiefactoren arbeid en vermogen vastgelegd in grond, gebouwen en overige kapitaalgoederen. Voor onbetaalde arbeid ('eigen arbeid') en eigen vermogen worden normatieve beloningen berekend. In de factorkosten is geen vergoeding begrepen voor bedrijfsleiding.

Immateriële activa en voorzieningen

Immateriële activa zijn met name van de overheid verkregen productierechten. Incidenteel komen daarnaast ook kwekersrechten voor.

Inkomen uit bedrijf

Het inkomen uit bedrijf resulteert uit de opbrengsten, betaalde kosten en afschrijvingen en de buitengewone baten en lasten (figuur B.1). Het geeft weer welk bedrag op jaarbasis als inkomen resteert vanuit de bedrijfsactiviteiten. Onder bedrijfsactiviteiten vallen ook de inkomensvoelagen en inkomsten uit verbredingsactiviteiten.

Non-factorkosten

Kosten van grondstoffen en diensten betrokken van andere sectoren, die in het productieproces zijn aangewend (inclusief afschrijvingen).

Onbetaalde arbeidsjaareenheden

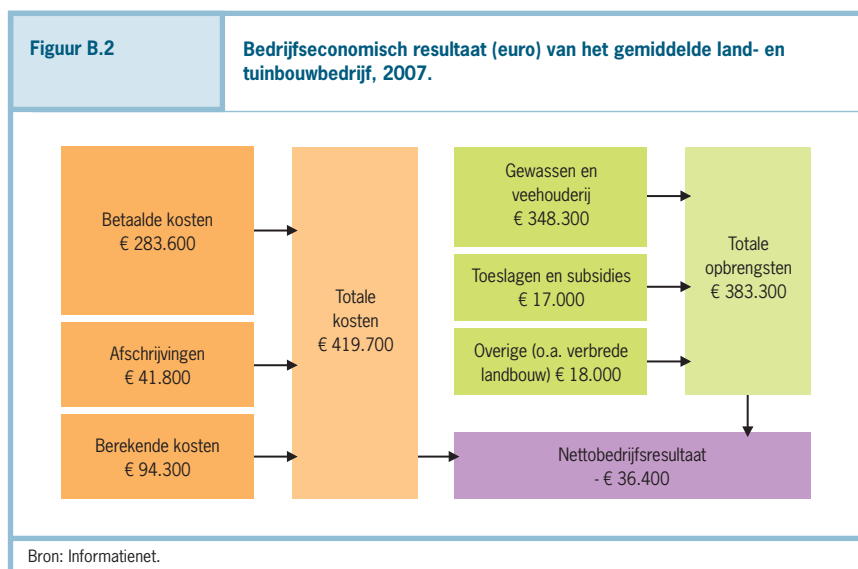
Het inkomen uit bedrijf is een vergoeding voor de onbetaalde arbeid en kapitaal. De hoeveelheid onbetaalde arbeid kan worden uitgedrukt in onbetaalde arbeidsjaareenheden. Een arbeidskracht die 2.000 uur of meer werkt, wordt gezien als 1 aje. Arbeidskrachten die minder dan 2.000 uur werken, krijgen naar rato minder aje.

Opbrengsten

De opbrengsten betreffen de verkoop van gewassen, dieren en veehouderijproducten (melk, eieren e.d.), rekening houdend met voorraadverschillen, en de verandering van de balanswaarde van biologische activa (vee en gewassen). Bij dalende prijzen kan deze balanswaarde afnemen. Daarnaast worden ook de inkomsten uit toeslagen (EU premies, natuurbeheer), werk voor derden en andere opbrengsten van het bedrijf meegerekend.

Opbrengsten-kostenverhouding (rentabiliteit)

Het totaal van de opbrengsten die per 100 euro kosten wordt gerealiseerd. De kosten zijn inclusief berekende kosten voor de inzet van onbetaalde arbeid en eigen vermogen. Wanneer de totale kosten niet volledig door de opbrengsten worden goedgeemaakt, resulteert een cijfer beneden de 100. Het nettobedrijfsresultaat (opbrengsten minus totale kosten) is dan negatief (figuur B.2). Dat betekent dat de berekende kosten niet volledig worden vergoed, maar het hoeft niet te betekenen dat er geen inkomen (nettobedrijfsresultaat plus berekende kosten) wordt behaald.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het productieproces wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de productiewaarde en het intermediair verbruik. Het is daarmee gelijk aan het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productie-factoren. Het kan worden gewaardeerd tegen marktprijzen of factorkosten en kan bruto of netto (minus afschrijvingen) zijn.

Totaal inkomen

Het totaal inkomen is een optelling van het inkomen uit bedrijf en de inkomsten van buiten bedrijf. De inkomsten buiten bedrijf bestaan uit inkomsten uit arbeid, vermogen, uitkeringen en dergelijke van de ondernemer(s) en hun partner(s). De inkomsten van thuiswonende kinderen zijn daarin nadrukkelijk niet meegenomen.

Medewerkers

Hoofdstuk 1.

Economische en politieke ontwikkelingen

Pim Roza, Thom Achterbosch, Roel Jongeneel, Geert Woltjer

Hoofdstuk 2.

Internationale productie, markten en handel

Ton de Kleijn, Cees van Bruchem, Henk Kelholt, Pim Roza

Hoofdstuk 3.

Landbouw in de EU

Ida Terluin, Erik de Bakker, Hans Dagevos, Ton de Kleijn

Hoofdstuk 4.

De Nederlandse agrosector

Bram Pronk, Johan Bremmer, Frank Bunte, Peter van Horne, Gerben Jukema,
Myrna van Leeuwen, Ruud van der Meer, Krijn Poppe

Hoofdstuk 5.

Landelijk gebied

Tom Kuhlman, Arianne de Blaeij, Roel Jongeneel, Anita v.d. Knijff, Hans Leneman,
Rolf Michels, Greet Overbeek, Nico Polman, Aide Roest, Louis Slangen, Janneke Vader,
Paul v.d. Wielen

Hoofdstuk 6.

Landbouw en milieu

Cees van Bruchem, met dank aan Harry Luesink

Hoofdstuk 7.

Structuur primaire land- en tuinbouw

Martien Voskuilen, Nico Bondt, Kees de Bont en Jan Luijt

Hoofdstuk 8.

Resultaat en financiering

Walter van Everdingen, Jan Bolhuis, Kees de Bont, Johan Bremmer, Jakob Jager,
Gerben Jukema, Ton de Kleijn, Anita van der Knijff, Ruud van der Meer,
Harold van der Meulen, Arjan Wisman

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl